

ISSN: 2181-9416

4-SON, 2026

YURIST AXBOROTNOMASI

ВЕСТНИК ЮРИСТА * LAWYER HERALD

HUQUQIY, IJTIMOY, ILMIY-AMALIY JURNAL

CYBERLENINKA

НАУЧНАЯ ЭЛЕКТРОННАЯ
БИБЛИОТЕКА
eLIBRARY.RU

YURIST AXBOROTNOMASI

4-SON

ВЕСТНИК ЮРИСТА

HOMEPI 4

LAWYER HERALD

ISSUE 4

MUNDARIJA

DAVLAT VA HUQUQ NAZARIYASI VA TARIXI. HUQUQIY TA'LIMOTLAR TARIXI

AZIMOV Azimbek Azizbek o'g'li

YOSHLARGA DOIR DAVLAT IJTIMOIIY FUNKSIYASINI AMALGA OSHIRISHDA NODAVLAT NOTIJORAT TASHKILOTLARINING ISHTIROKI	8
--	---

ESHTURDIYEVA Farangiz Baxodir qizi

QONUNCHILIK SIFATINI OSHIRISHNING ZAMONAVIIY YONDASHUVLARI: DALILLARGA ASOSLANGANLIK, IJRO ETILUVCHANLIK VA STRATEGIK MUVOFIQLIK	18
---	----

ROZIMOVA Lobar Shuxrat qizi

ADLIYA ORGANLARI VA MUASSASALARINING HUQUQIY TARG'IBOT FAOLIYATI TUSHUNCHASI, MAZMUNI VA HUQUQIY TABIATI	28
---	----

KONSTITUTSIYAVIIY HUQUQ. MA'MURIY HUQUQ. MOLIYA VA BOJXONA HUQUQI

MIRZAYEV Fayzulla Ibodullayevich

JINOIIY DAROMADLARNI LEGALLASHTIRISHGA QARSHI KURASHISH TIZIMIDA MOLIYAVIIY RAZVEDKA MA'LUMOTINING MA'MURIY-HUQUQIY REJIMI	35
---	----

XURRAMOV E'zozbek Baxron o'g'li

TADBIRKORLIK FAOLIYATINI KONSTITUTSIYAVIIY-HUQUQIY TARTIBGA SOLISH: TUSHUNCHA VA MOHIYAT	44
--	----

SHOMUROTOV Ma'ruf Abdusamat o'g'li

PROKURATURA ORGANLARINING PARLAMENT OLIDAGI HISOBDOIRLIGINING TASHKILIIY-HUQUQIY ASOSLARINI TAKOMILLASHTIRISH	54
--	----

FUQAROLIK HUQUQI. TADBIRKORLIK HUQUQI. OILA HUQUQI. XALQARO XUSUSIIY HUQUQ

OQYULOV Omonbay

FUQAROLARNING O'ZINI O'ZI BOSHQARISH ORGANLARI MOL-MULKI HUQUQIY REJIMINI TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI	62
---	----

SAIDOV Maqsudbek Norboyevich

"MAS'ULIYATI CHEKLANGAN JAMIYAT" TASHKILIIY-HUQUQIY SHAKLINING HUQUQIY TABIATI VA O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI QONUNCHILIGIDA UNING HUQUQIY TARTIBGA SOLINISHI	73
---	----

ABDIHAKIMOV Farhodjon Zafar o'g'li

SUN'IY INTELEKTNING FUQAROLIK-HUQUQIY MUNOSABATLARDAGI O'RNINI TASNIFLASH MUAMMOLARI	84
--	----

ALLAMBERGENOVA Farida Bazarbay qizi

ELEKTRON SHARTNOMA TUSHUNCHASI VA UNING FUQAROLIK-HUQUQIY TABIATI: ELEKTRON SHAKLNING MODDIY VA PROTSESUAL JIHLTLARI HAMDA XALQARO DOKTRINALAR TAHLILI	93
---	----

JINOYAT HUQUQI, HUQUQBUZARLIKLARNING OLDINI OLISH. KRIMINOLOGIYA. JINOYAT-IJROIYA HUQUQI

SALAYEV Nodirbek Saparbayevich

INSONSIZ JINOYAT: SUN'IIY INTELLEKT, ALGORITM VA AYB TUSHUNCHASINING

JINOYAT HUQUQIDAGI YANGI CHEGARALARI 101

JUMANAZAROVA Marjona Botir qizi

KIBERJINOYATCHILIKKA QARSHI KURASHISH BO'YICHA XALQARO-HUQUQIY

HUJJATLAR VA XORIJIY DAVLATLAR TAJRIBASI 109

МИРЗАЕВА Азиза Асатовна

КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРОФИЛАКТИКИ МОШЕННИЧЕСТВА,

СОВЕРШАЕМОГО ЖЕНЩИНАМИ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН 117

JINOYAT PROTSESSI. KRIMINALISTIKA, TEZKOR-QIDIRUV HUQUQ VA SUD EKSPERTIZASI

ИБАДУЛЛАЕВ Бобур Камилъжанович

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПРОЦЕССУАЛЬНОГО МЕХАНИЗМА ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРАВА ПОТЕРПЕВШЕГО

НА ВОЗМЕЩЕНИЕ ИМУЩЕСТВЕННОГО ВРЕДА В УГОЛОВНОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ 126

XALQARO HUQUQ VA INSON HUQUQLARI

DIYORA Shukurova

GREEN SUBSIDIES AND FOSSIL FUEL SUPPORT UNDER WTO LAW:

THE DUAL REGULATORY ASYMMETRY OF THE SCM FRAMEWORK 137

RAQAMLI HUQUQ, SUN'IIY INTELLEKT VA KIBERXAVFSIZLIK

БАХРИДДИНОВА Бехруза Бахриддиновна

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНО-ПРАВОВАЯ МОДЕЛЬ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ

БЕЗОПАСНОСТИ В УСЛОВИЯХ РАЗВИТИЯ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА 147

QO'CHQOROV Abbosjon Bahromjon o'g'li

RAQAMLI MUHITDA AMALIY BEZAK SAN'ATI ASARLARINI HIMOYA QILISH MASALALARI 158

KORRUPSIYA MUAMMOLARI

SHAKUROV Rafik Ravilyevich

KORRUPSIYAGA OID HUQUQBUZARLIKLAR UCHUN JAVOBGARLIKNING

MUQARRARLIGI PRINSIPINI TA'MINLASH CHORALARI 170

YUSUPOVA Faringiz O'ktam qizi

TIBBIY XIZMATLAR KO'RSATISHDA MANFAATLAR TO'QNASHUVI:

HUQUQIY TARTIBGA SOLISH MUAMMOLARI 177

AZIMOV Azimbek Azizbek o'g'li

Toshkent davlat yuridik universiteti huzuridagi
M.S.Vosiqova nomidagi akademik litseyning katta o'qituvchisi,
O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Qonunchilik
va huquqiy siyosat instituti tayanch doktoranti
ORCID: 0009-0000-0387-4385
E-mail: azimovazimbek25@gmail.com

YOSHLARGA DOIR DAVLAT IJTIMOY FUNKSIYASINI AMALGA OSHIRISHDA NODAVLAT NOTIJORAT TASHKILOTLARINING ISHTIROKI

Iqtibos keltirish uchun (для цитирования, for citation): AZIMOV A.A. Yoshlarga doir davlat ijtimoiy funksiyasini amalga oshirishda nodavlat notijorat tashkilotlarining ishtiroki // Yurist axborotnomasi – Вестник юриста – Lawyer herald. № 4 (2026) B. 8-17.

 4 (2026) DOI <https://doi.org/10.34920/2181-9416/2026/4-001>

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada davlat va huquq nazariyasi doirasida davlatning ijtimoiy funksiyasini amalga oshirish va yoshlarning huquqlarini kafolatlash masalasida davlat organlari hamda nodavlat notijorat tashkilotlari (NNT) o'rtasidagi hamkorlikning institutsional-huquqiy asoslari tizimli tahlil qilingan. Maqola doirasida O'zbekistonda yoshlarga oid davlat siyosatining evolyutsion taraqqiyoti, xususan, "Kamolot" yoshlar ijtimoiy harakatidan boshlab O'zbekiston yoshlar ittifoqi va Yoshlar ishlari agentligigacha bo'lgan institutsional hamda tarkibiy islohotlar ilmiy jihatdan atroflicha baholangan. Shuningdek, maqolada yoshlar tashkilotlarining davlat ijtimoiy siyosatida ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash, tizimli jamoatchilik nazoratini yo'lga qo'yish va samarali ijtimoiy monitoring o'tkazishdagi roli hamda huquqiy maqomi xorijiy ilg'or mamlakatlar tajribasi va milliy qonunchilik normalari prizmasi orqali ochib berilgan. Muallif tomonidan ijtimoiy sheriklik munosabatlarini sifat jihatdan yangi bosqichga olib chiqish maqsadida muhim ilmiy-amaliy xulosalar shakllantirilgan. Xususan, yoshlar hayotiga bevosita daxldor bo'lgan normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini majburiy jamoatchilik ekspertizasidan o'tkazish mexanizmini huquqiy joriy etish, idoralararo ijtimoiy-statistik ma'lumotlar almashinuvini to'liq raqamlashtirish hamda jamoatchilik ishtirokini kuchaytirishga qaratilgan "yoshlar manfaati yoshlar nigohi bilan" konseptual tamoyiliga tayangan holda qarorlar qabul qilish jarayonlarini takomillashtirish bo'yicha asoslantirilgan qonunchilik takliflari ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: yoshlarga oid davlat siyosati, davlat funksiyasi, ijtimoiy huquqlar, NNT, ijtimoiy sheriklik, jamoatchilik nazorati, institutsional mexanizm, Yoshlar ishlari agentligi, ijtimoiy monitoring, huquqiy kafolat.

АЗИМОВ Азимбек

Старший учитель академического лицея
имени М.С. Восиковой при Ташкентском
государственном юридическом университете,
базовый докторант Института Законодательства и правовой
политики при Президенте Республики Узбекистан
E-mail: azimovazimbek25@gmail.com

УЧАСТИЕ НЕГОСУДАРСТВЕННЫХ НЕКОММЕРЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ В ОСУЩЕСТВЛЕНИИ СОЦИАЛЬНОЙ ФУНКЦИИ ГОСУДАРСТВА В ОТНОШЕНИИ МОЛОДЕЖИ

АННОТАЦИЯ

В данной статье в рамках теории государства и права систематически анализируются институционально-правовые основы сотрудничества между государственными органами и негосударственными некоммерческими организациями (ННО) в вопросах реализации социальной функции государства и гарантирования прав молодежи. В рамках статьи научно и всесторонне оценивается эволюционное развитие государственной молодежной политики в Узбекистане, в частности, институциональные и структурные реформы, начиная от Общественного движения молодежи «Камолот» до Союза молодежи Узбекистана и Агентства по делам молодежи. Также в статье через призму передового зарубежного опыта и норм национального законодательства раскрываются роль и правовой статус молодежных организаций в обеспечении социальной стабильности в рамках государственной социальной политики, установлении системного общественного контроля и проведении эффективного социального мониторинга. Автором сформулированы важные научно-практические выводы, направленные на выведение отношений социального партнерства на качественно новый уровень. В частности, выдвинуты обоснованные законодательные предложения по правовому внедрению механизма обязательной общественной экспертизы проектов нормативно-правовых актов, непосредственно затрагивающих жизнь молодежи, полной цифровизации межведомственного обмена социально-статистическими данными, а также совершенствованию процессов принятия решений на основе концептуального принципа «интересы молодежи глазами самой молодежи», направленного на усиление общественного участия.

Ключевые слова: государственная молодежная политика, государственная функция, социальные права, ННО, социальное партнерство, общественный контроль, институциональный механизм, Агентство по делам молодежи, социальный мониторинг, правовая гарантия.

AZIMBEK Azimov

Senior teacher at the M.S. Vosiqova Academic
Lyceum under the Tashkent State University of Law,
Doctoral student at the Institute of Legislation and
Legal Policy under the President of the Republic of Uzbekistan
ORCID: 0009-0000-0387-4385
E-mail: azimovazimbek25@gmail.com

PARTICIPATION OF NON-GOVERNMENTAL NON-PROFIT ORGANIZATIONS IN THE IMPLEMENTATION OF THE SOCIAL FUNCTION OF THE STATE REGARDING YOUTH

ANNOTATION

This article provides a systematic analysis of the institutional and legal frameworks for cooperation between state bodies and non-governmental non-profit organizations (NGOs) in implementing the state's social function and guaranteeing the rights of youth, within the context of the theory of state and law. The article offers a comprehensive scientific assessment of the evolution of state youth policy in Uzbekistan, particularly the institutional and structural reforms from the "Kamolot" youth social movement to the Youth Union of Uzbekistan and the Youth Affairs Agency. Furthermore, the role and legal status of youth organizations in ensuring social stability, establishing systematic public oversight, and conducting effective social monitoring within state social policy are examined through the prism of the experiences of advanced foreign countries and national legislative norms. The author formulates significant scientific and practical conclusions aimed at elevating social partnership relations to a qualitatively new level. Specifically, substantiated legislative proposals are put forward to improve decision-making processes, based on the conceptual principle of "youth interests through the eyes of youth". These proposals include legally introducing a mechanism for mandatory public expert review of draft normative-legal acts that directly affect the lives of young people, fully digitalizing the exchange of interdepartmental socio-statistical data, and strengthening public participation.

Keywords: state youth policy, state function, social rights, NGO, social partnership, public control, institutional mechanism, Youth Affairs Agency, social monitoring, legal guarantee.

Yoshlarning ijtimoiy huquqlarini ta'minlashda davlat tashkilotlari va yoshlarga oid nodavlat notijorat tashkilotlarining hamkorligi O'zbekistonning demokratik rivojlanishi, ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash va yoshlar faolligini oshirishga qaratilgan davlat ijtimoiy funksiyasining ajralmas qismidir. Mamlakatimizda yoshlar siyosati davlatning ijtimoiy funksiyasi orqali samarali amalga oshirilishi, ayniqsa, yoshlarning huquq va manfaatlarini himoya qilish borasidagi ishlar, davlat va nodavlat sektorlarining o'zaro hamkorligi bilan amalga oshirilmoqda.

Darhaqiqat, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 18-yanvarda qabul qilingan "O'zbekistonda yoshlarga oid davlat siyosatini 2025-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi 23-sonli qarorida qayd etilishicha, O'zbekistonda bugungi kunda yoshlar masalalari va ularning manfaatlarini himoya qilish bilan bog'liq 830 dan ortiq nodavlat notijorat tashkilotlari (NNT) va jamoat birlashmalari faoliyat yuritmoqda [1]. Mazkur tashkilotlar o'z faoliyatlari bilan yoshlarning huquqlarini va qonuniy manfaatlarini himoya qilishda, ularni ijtimoiy va iqtisodiy jihatdan qo'llab-quvvatlashda, shuningdek, turli ijtimoiy va madaniy loyihalarda ishtirok etish imkoniyatlarini yaratishga katta hissa qo'shmoqda.

Masalan, "Ibrat farzandlari" xorijiy tillar ta'limini hamma uchun ochiq qilsa, "Zamin" fondi imkoniyati cheklangan yoshlar uchun ta'lim to'siqlarini olib tashlaydi. Ayni damda "Ibrat farzandlari" 13 ta til doirasida yoshlarning til o'rganish salohiyatini oshirib kelmoqda. "Ziyo Forum" ilm-fan va ta'limni

rivojlantirish fondi hamda qizlarning IT va texnologik sohalarda ta'lim olish huquqlarini ta'minlashga qaratilgan "Technovation Girls Uzbekistan" kabi yoshlarga oid nodavlat notijorat tashkilotlari bunga misol bo'la oladi.

Nodavlat notijorat tashkilotlari – yoshlar bilan ishlashda muhim o'rin tutadi, chunki ular davlatning mavjud siyosatini amalga oshirishdagi faol yordamchilar sanaladi. Ular yoshlarning ta'lim olish imkoniyatlarini oshirishda, kasbiy o'sishiga, sog'lom turmush tarzini shakllantirishga, shuningdek, ularga huquqiy va psixologik yordam ko'rsatishga ko'maklashadilar. Bunday tashkilotlar o'z tashabbuslari bilan yoshlar uchun treninglar, seminarlar, ma'rifiy dasturlar va ijtimoiy tadbirlar tashkil etadi, bu esa yoshlarning ijtimoiy faolligini oshiradi.

O'zbekiston Respublikasining "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"gi Qonuni hamda "O'zbekiston – 2030" strategiyasida davlat organlari va NNTlar o'rtasidagi ijtimoiy sheriklik prinsipini mustahkamlashni nazarda tutadi. Ijtimoiy sheriklik – bu davlat organlari va fuqarolik jamiyati institutlari ortasida ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturlarini hayotga tatbiq etish, aholi qatlamlarining huquq va manfaatlarini himoya qilish hamda ijtimoiy ahamiyatga molik muammolarni birgalikda hal etishga qaratilgan huquqiy va institutsional munosabatlar majmuidir. Shu bilan birga, davlatning ijtimoiy funksiyasi orqali yoshlarning ijtimoiy huquqlarini kafolatlashda davlat organlari va nodavlat notijorat tashkilotlari (NNT) o'rtasidagi hamkorlik ijtimoiy sheriklik tamoyiliga asoslanib, ijtimoiy buyurtmalar va jamoatchilik nazorati mexanizmlari orqali amalga oshiriladi. Ushbu hamkorlik samaradorligini oshirish va NNTlar loyihalarini raqamli tizimlarga integratsiya qilish orqali yoshlarning ijtimoiy himoyasi kafolatini kuchaytirish zarur.

"Raqamli ijtimoiy himoya nazariyasiga ko'ra, turli subyektlar (davlat organlari va NNTlar) tomonidan ko'rsatiladigan ijtimoiy xizmatlarni yagona raqamli platformaga birlashtirish xizmat ko'rsatish tezligini oshiradi va byurokратиyani kamaytiradi [2, B.12]. V.Barcaning ijtimoiy himoyani integratsiyalashgan raqamli registrlar orqali boshqarish nazariyasiga tayanib, O'zbekistonda NNTlar loyihalarini "Yoshlar daftari" kabi davlat platformalariga integratsiya qilish yoshlarning ijtimoiy himoyasini manzilli va samarali qiladi.

O'zbekiston Respublikasining "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"gi qonuni va PF-87-son Farmoni ushbu jarayonning huquqiy asosini mustahkamlaydi. NNTlarning asosiy ustunligi – ularning jamiyat ichida, bevosita mahallalarda "mobil" faoliyat yurita olishi va yoshlarning muammolarini ichkaridan bilishidir. Shu sabab, yoshlar bilan ishlashda, ayniqsa, davlatning ijtimoiy funksiyasi doirasida yoshlarning huquqlarini himoya qilishda NNT o'zni salmoqli, NNTlar yoshlarning ijtimoiy tomondan davlat orqali ko'rsatilayotgan manzilli yordamlarning amalga oshirilishida beqiyos hissasini qo'shishi mumkin, mazkur hamkorlik xorij tajribasida o'z isbotini topmoqda. Yoshlar bilan ishlovchi NNTlar faoliyatini muvofiqlashtirish va qo'llab-quvvatlashda O'zbekiston nodavlat notijorat tashkilotlari milliy assotsiatsiyasi hamda Oliy Majlis huzuridagi Jamoat fondi muhim rol o'ynaydi. Ushbu tashkilotlar yoshlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish, ularni tadbirkorlikka jalb qilish va "Beshta muhim tashabbus" kabi loyihalarni amalga oshirishda davlat organlariga yaqin ko'makchi hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasida 30 yoshgacha bo'lgan yoshlar davlat aholisining 60 foizidan ko'pini tashkil etadi, bu esa yoshlarning mamlakat poydevori ekanligini anglatadi. Shu sababli ham, davlatning ijtimoiy funksiyasi doirasida yoshlarni birlashtirish va ularning ijtimoiy huquqlarini himoya qilish maqsadida bir qator tashkilotlar tuzilgan.

Dastlab, O'zbekiston yoshlarini birlashtirish uchun "Yoshlar ittifoqi" nodavlat notijorat tashkiloti tuzilgan bo'lib, u yoshlarning ijodiy salohiyatini rivojlantirishga qaratilgan faoliyat olib bordi. Ammo, tashkilotning yoshlar manfaatlarini to'la aks ettira olmasligi va qarorlarni amalga oshirishda to'siqlar yuzaga kelgani sababli, 1996-yilda bu tashkilot tugatilib, o'rniga "Kamolot" jamg'armasi tashkil etildi. Ushbu jamg'arma yoshlarni birlashtirib, ularning ijtimoiy faoliyatini rivojlantirish uchun imkoniyatlar yaratishi mumkinligi nazarda tutildi. 2001-yilda esa Toshkentda bo'lib o'tgan yoshlar qurultoyida "Kamolot" yoshlar ijtimoiy harakati tashkil etildi hamda bu harakat doirasida 14 yoshdan 28 yoshgacha bo'lgan yoshlarga xizmat qildi.

2016-yilda O'zbekiston Respublikasi "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"gi qonuni qabul qilindi. Ushbu qonunga ko'ra, 30 yoshgacha bo'lgan shaxslar yoshlar deb hisoblandi. 2017-yil 30-iyunda, Shavkat Mirziyoyevning ishtirokida "Kamolot" tashkiloti tugatilib, bunga sabab sifatida mazkur tashkilotning kutilgan natijalarga erisha olmaganligi qayd etildi, uning o'rniga "O'zbekiston yoshlar ittifoqi" tashkil etildi. Hozirda mazkur tashkilot yoshlar manfaatlarini himoya qilish, ularni birlashtirish va rivojlantirish yo'lida faoliyat olib bormoqda.

Yoshlarga oid davlat siyosatini markazlashtirish maqsadida 2020-yil 30-iyunda Yoshlar ishlari agentligi tashkil etildi. Ushbu agentlik yoshlarni qo'llab-quvvatlash bo'yicha faoliyat ko'rsatdi va 2022-yildan boshlab, mahallalarga kirib borib, 700 mingdan ortiq yoshlarni rag'batlantirish uchun 650 milliard so'm mablag' ajratdi. Bundan ko'rishimiz mumkinki, yoshlar bilan ishlashda, ularning ijtimoiy huquqlarini kafolatlashda fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari bilan Agentlik hamkorlikda samarali ishlarni amalga oshirib kelmoqda. Shu bilan birga, Prezidentimiz tomonidan yoshlar uchun amalga oshirayotgan ishlari salmoqli.

Jumladan, 2025-yil 14-fevralda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Yoshlar tadbirkorligini hamda ularning bandligini ta'minlashga qaratilgan biznes loyihalarni qo'llab-quvvatlash tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-60-sonli qarori [3] asosida yosh tadbirkorlarni qo'llab-quvvatlash jamg'armasi negizida Yoshlar ishlari agentligi huzurida Yoshlar tadbirkorligini rivojlantirish davlat maqsadli jamg'armasi tashkil etildi. Bundan ko'zlangan maqsad yoshlarga qo'shimcha ish o'rinlarini yaratishga yo'naltirilgan tadbirkorlik loyihalarini qo'llab-quvvatlash orqali ularning bandligini ta'minlash tizimini takomillashtirishdir. Mazkur jamg'arma davlat bilan hamkorlikda tuzilgan notijorat tashkiloti hisoblanadi.

Davlatning ijtimoiy funksiyasida davlat organlari va yoshlarga oid nodavlat notijorat tashkilotlari hamkorlik masalalarini o'rganish uchun tizimli tahlil, qiyosiy-huquqiy yondashuv va doktrinal tadqiqot usullaridan foydalanildi. Mazkur tadqiqotda ijtimoiy sheriklikning huquqiy mexanizmlari va institutsional evolyutsiyasini tahlil qilish orqali amaliy takliflarni ilmiy asoslashga qaratilgan.

Entoni Giddensning "uchinchi yo'l" konsepsiyasi orqali davlat organlari va yoshlar NNTlari o'rtasidagi hamkorlikni an'anaviy boshqaruv va mutloq bozor munosabatlari o'rtasidagi institutsional integratsiya sifatida ko'rsatadi [4, B.1-10]. Mazkur yondashuv davlatni ijtimoiy funksiyalarini NNTlar bilan bo'lishuvchi, yoshlar tashabbuslarini qo'llab-quvvatlovchi "ijtimoiy investitsiya" subyektiga aylantira oladi.

Rossiyalik olim A.Sungurov o'zining monografiyasida NNTlarining inson huquqlarini himoya qilishdagi funksiyalarini batafsil yoritib bergan. Mazkur tadqiqotda yoshlar tashkilotlarining (NNTlarning) davlat va o'sib kelayotgan avlod o'rtasidagi "ko'prik" vazifasi, ularning yoshlarga oid qonunchilikni takomillashtirishdagi faol ishtiroki hamda yoshlar huquqlarining ta'minlanishi ustidan o'rnatiladigan jamoatchilik nazoratidagi ahamiyati atroflicha yoritilgan. Muallif tomonidan NNTlarni qo'llab-quvvatlash uchun zamonaviy huquqiy mexanizmlar, mustahkam institutsional asoslar va barqaror moliyaviy tizimni yaratish ustuvor vazifa ekanligini ilgari suriladi [5, B. 36-65].

Muallifning yoshlar tashkilotlarini davlatning ijtimoiy siyosatida davlat va yoshlar o'rtasidagi vositachi sifatida ko'rsatishi juda o'rinli. Chunki davlat organlari ko'pincha yoshlarning real muammolarini (masalan, submadaniyatlar ehtiyoji yoki norasmiy bandlikdagi qiyinchiliklar) "pastdan" turib ko'ra olmaydi. Yoshlarga oid nodavlat notijorat tashkilotlari esa aynan shu muammolarni akademik va huquqiy tilga o'girib, qaror qabul qiluvchilarga yetkazib beruvchi filtrlardir.

Xalqaro tadqiqotchilar H.Anheier va S.Toepler ta'kidlashicha, notijorat tashkilotlari bugungi kunda davlat boshqaruvining uzviy bo'lagiga aylangan bo'lib, ular nafaqat ijtimoiy xizmat ko'rsatuvchi, balki davlatning strategik sheriklari ham hisoblanishadi [6, B.153-155]. Mazkur konseptual yondashuv yurtimizdagi yoshlar tashkilotlari va davlat organlari o'rtasidagi institutsional hamkorlikni huquqiy tartibga solishda asos bo'lib xizmat qiladi. Xususan, NNTlarning ta'lim, ijtimoiy himoya va bandlik sohasidagi loyihalari orqali davlatning ijtimoiy funksiyalarini samarali amalga oshirishda muhim institutsional mexanizm bo'la oladi.

“Salmon o'zining “Uchinchi sektor” nazariyasida davlat va NNTlar o'rtasidagi munosabatni “o'zaro to'ldiruvchi hamkorlik” deb ataydi. Salamon fikricha, davlat ijtimoiy xizmatlarni bevosita o'zi ko'rsatishdan ko'ra, ularni NNTlar orqali “outsorsing” qilishi samaraliroq, bu esa yoshlarning norasmiy bandligi yoki submadaniyat muammolarini hal qilishda eng to'g'ri modeldir” [7]. L.Salamon va Yu.Xabermas nazariyalari shuni isbotlaydiki, ijtimoiy davlat sharoitida NNTlar davlatning raqobatchisi emas, balki uning ijtimoiy funksiyasini “jonlantiruvchi” va “manzilli” qiluvchi strategik hamkoridir. O'zbekiston sharoitida bu hamkorlik yoshlarning yashirin ehtiyojlarini huquqiy maydonga olib chiqishning demokratik mexanizmidir. NNTlar pastda turib muammolarni tezroq payqaydi, lekin ularda barqaror moliyaviy resurs yetishmaydi, bunga yechim sifatida davlat va NNT hamkorligi orqali davlat NNTni moliyalashtiradi, NNT esa xizmatni amalga oshiradi.

Ushbu model yoshlarga oid davlat ijtimoiy funksiyasini “yuqoridan pastga” emas, balki “pastdan yuqoriga” tamoyili asosida qurishni taklif qiladi, bu esa har qanday zamonaviy jamiyat uchun eng to'g'ri yo'ldir.

Shuningdek, “L.Xamrayeva va A.Ismailov kabi tadqiqotchilar o'z ishlarida NNTlarning davlat organlari faoliyati ustidan jamoatchilik nazoratini o'rnatishdagi o'rni va ushbu jarayonning amaliy mexanizmlarini tahlil qilgan” [8, B.45–52.]. Mualliflar jamoatchilik nazoratining huquqiy poydevori hamda uning amalga oshirish shakllarini o'rganib, O'zbekiston amaliyotini yaxshilash bo'yicha aniq takliflar berishgan. Shu bilan birga, tadqiqotda shaxslarning huquq va erkinliklarini ta'minlashda NNTlar tomonidan o'tkaziladigan monitoring jarayonlari va ularning natijadorligini oshirish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan”. L.Xamrayeva va A.Ismailov tomonidan taklif etilgan mexanizmlar shuni ko'rsatadiki, NNTlar shunchaki shikoyat qiluvchi emas, balki ijtimoiy davlat konsepsiyasida ijtimoiy huquqlarni ta'minlashda tahlilchi rolini o'ynashi kerak. Ya'ni, yoshlarning necha foizi sifatli tibbiy xizmatdan foydalana olyapti yoki qancha yosh oliy ta'limdan keyin ish bilan ta'minlanyapti – bu kabi ma'lumotlarning NNTlar tomonidan yig'ilishi davlat organlari faoliyatiga nisbatan xolis baho beradi.

“E.Smit-Kannoy o'zining “Qonun ustuvorligida qat'iyatlilik: Fuqarolik jamiyati va inson huquqlari” nomli asarida insonlarning manfaatlarini himoya qiluvchi NNTlarning huquqiy tartibotni mustahkamlashdagi o'rnini tadqiq etgan. Muallif turli mamlakatlar tajribasiga tayanib, nodavlat notijorat tashkilotlarining inson huquqlarini himoya qilishni kafolatlash borasidagi faoliyati qonun ustuvorligini ta'minlash hamda tizimli huquqiy islohotlarni amalga oshirishda qanchalik muhim harakatlantiruvchi kuch ekanligini isbotlab bergan [9]. Mazkur izlanish insonlarning, shu bilan birga, yoshlarning huquqiy himoyasi sohasidagi NNTlar rolini ilmiy jihatdan anglash uchun muhim nazariy manba bo'lib xizmat qiladi. Fuqarolik jamiyati institutlari tushunchasi haqida turli xil ta'riflar mavjud. Xususan, J.Lokk, A.de Tokvil “inson huquqlari va shaxs erkinligini himoya qiluvchi ixtiyoriy uyushmalar” desa, G.Hegel “shaxsiy iqtisodiy manfaatlar to'qnashadigan soha”, Patnam va Fukuyama esa “Ijtimoiy ishonch, birdamlik va ijtimoiy kapital shakllanadigan institutlar” sifatida e'tirof etishgan. Mazkur ta'riflardan kelib chiqqan holda Fuqarolik jamiyati institutlari – davlat va bozor tuzilmalaridan mustaqil ravishda, fuqarolarning ixtiyoriy tashabbuslari asosida shakllanadigan hamda inson huquqlarini himoya qilish, ijtimoiy manfaatlarni ifodalash va davlat hokimiyati ustidan jamoatchilik nazoratini amalga oshirishga xizmat qiladigan nodavlat tuzilmalar tizimidir.

2016–2024-yillardagi huquqiy islohotlar O'zbekistonda davlat va uchinchi sektor (NNTlar) o'rtasidagi ijtimoiy hamkorlikni kuchaytirib, boshqaruvning ishtirokchi va shaffof modelini shakllantirmoqda. 2025-yilgi tadqiqotlarga ko'ra, fuqarolik jamiyati institutlarining davlat organlari faoliyatiga integratsiyalashuvi ijtimoiy innovatsiyalar va siyosat hisobdorligini ta'minlashda hal qiluvchi rol o'ynadi [10, B. 354–356].

Yoshlarga oid nodavlat notijorat tashkilotlari – bu yosh avlodning huquq va erkinliklarini himoya qilish, ularning ijtimoiy manfaatlarini ro'yobga chiqarish maqsadida ixtiyoriylik va o'zini o'zi boshqarish tamoyillari asosida birlashgan, tijoriy foydani ko'zlamaydigan tuzilmalardir.

Davlatning ijtimoiy funksiyasida yoshlarning huquqlarini kafolatlash masalasi ushbu tashkilotlarning o'rni quyidagi ustuvor xususiyatlar bilan belgilanadi:

1) mustaqillik: Davlat idoralaridan mustaqil faoliyat yuritishi tufayli, yoshlar o'rtasidagi huquqbuzarliklar yoki ularning huquqlari poymol etilishi holatlariga xolis baho beradi hamda davlat siyosatidagi kamchiliklarni ochiq tahlil qila oladi;

2) moslanuvchanlik: Byurokratiyadan xoli bo'lgani sababli, yoshlar hayotidagi dolzarb muammolar va trendlarga (masalan, norasmiy bandlik masalalari) tezkor munosabat bildiradi;

3) ixtisoslashuv: Muayyan yo'nalishlarda (masalan, yoshlar tadbirkorligi, intellektual mulk yoki inklyuziv ta'lim) chuqur bilim va tajribaga ega bo'lgan holda faoliyat yuritadi;

4) ijtimoiy ishonch: Yoshlar muhiti va mahalliy jamoalar bilan doimiy muloqotda bo'lishi sababli, yoshlarning haqiqiy ehtiyojlari haqida ishonchli ma'lumotlarni to'plash va tizimlashtirish imkoniga ega.

Nodavlat notijorat tashkilotlari faoliyatining huquqiy mexanizmi quyidagi normativ huquqiy hujjatlar asosida tartibga solinadi:

O'zbekiston Respublikasining "Nodavlat notijorat tashkilotlari to'g'risida"gi Qonuni orqali NNTlarining huquqiy maqomi, ularni tashkil etish, faoliyatini amalga oshirish va tugatish tartibi belgilangan [11]. O'zbekiston Respublikasining "Jamoatchilik nazorati to'g'risida"gi Qonuni [12] esa NNTlari tomonidan davlat organlari faoliyati ustidan jamoatchilik nazoratini amalga oshirish mexanizmlarini belgilaydi. O'zbekiston Respublikasining "Ijtimoiy sheriklik to'g'risida"gi Qonunida NNTlari va davlat organlari o'rtasidagi ijtimoiy sheriklik nazariyasida hamkorlik shakllari va mexanizmlari tartibga solinadi [13].

Tadqiqot natijalariga ko'ra, yoshlarning ijtimoiy manfaatlarini ta'minlashda NNTlar va davlat tuzilmalari o'rtasidagi sheriklikni yangi bosqichga olib chiqish uchun quyidagi kompleks qonunchilik tashabbusini amalga oshirish taklif etiladi:

- Yoshlarga oid davlat ijtimoiy funksiyasini amalga oshirishga daxldor barcha davlat dasturlari va qonun loyihalarini yoshlar tashkilotlari tomonidan majburiy ekspertizadan o'tkazish tizimini joriy etish;

- Mavjud qonun hujjatlariga yoshlar tashkilotlarining ijtimoiy monitoring, ya'ni ijtimoiy sohadagi real holatni aniqlash, qonun hujjatlari ijrosini nazorat qilish va davlat qarorlarini takomillashtirish uchun tavsiyalar ishlab chiqishga qaratilgan maqsadli ijtimoiy-tahliliy faoliyat o'tkazish vakolatlarini kengaytiruvchi o'zgartirishlar kiritish;

- Yoshlarning ijtimoiy huquqlarini himoya qilishda NNTlar ishtirokining o'ziga xos xususiyatlarini (masalan, yosh ko'ngillilar harakati, ijtimoiy tadbirkorlik) hisobga oluvchi yangi huquqiy asoslarni ishlab chiqish;

Bu kabi choralar yoshlar tashkilotlarining ijtimoiy muammolarga tezkor munosabat bildirish qobiliyatini oshiradi va yoshlarning davlat ijtimoiy funksiyasidagi ishtirokini real shaklga keltiradi.

Shu bilan birga, O'zbekistonda davlat ijtimoiy funksiyasini amalga oshirishda (xususan, ta'lim, bandlik, ijtimoiy himoyada) yoshlar tashkilotlarining o'rni va nufuzi ortib bormoqda. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2026-yil 20-aprelda qabul qilingan PQ-148-son "Yangi O'zbekiston yoshlari – 2030" strategiyasini 2026-2027-yillarda amalga oshirish hamda yoshlar bandligini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarorida yoshlar NNTlarini rivojlantirish hamda 20 ming nafar yoshlarni nodavlat qo'shimcha ta'lim xizmatlari ko'rsatuvchi subyektlar bilan hamkorlikda zamonaviy kasblarga o'qitish bo'yicha "Kelajak kasblari" dasturini yo'lga qo'yish belgilangan [14].

Mamlakatimizda 10 mingdan ziyod NNT faoliyat yuritayotgan bo'lib, ularning 830 dan ortig'i bevosita yoshlarning huquqiy va ijtimoiy manfaatlarini himoya qilishga ixtisoslashgan. Ushbu statistik ma'lumot 9,5 million yoshlar uchun yetarli emas. Yoshlar tashkilotlarini sonini oshirish dolzarb masalaligicha qolmoqda.

O'zbekistonda NNTlari faoliyatida quyidagi muammolar mavjud [15, B.56-67]:

- yoshlar tashkilotlarining ko'pchiligi barqaror moliyalashtirish manbalariga ega emasligi sababli, yoshlarning bandligi yoki ta'limini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan uzoq muddatli ijtimoiy loyihalarni to'liq amalga oshira olmaydi;

- yoshlar NNTlarida yoshlarning ijtimoiy-huquqiy masalalari (masalan, mehnat huquqi, inkluziv ta'lim) bo'yicha chuqur bilimga va xalqaro tajribaga ega bo'lgan mutaxassislarining yetishmasligi tizimli tahlillarni amalga oshirishga xalaqit bermoqda;

– ayrim hududlarda yoshlar tashkilotlari va davlat idoralari o'rtasida rasmiyatchilik saqlanib qolayotgani, o'zaro ishonchning pastligi ijtimoiy huquqlarni himoya qilishda samarali hamkorlik mexanizmlari (masalan, ijtimoiy buyurtma) to'liq ishlashiga yo'l bermayapti;

– yoshlar manfaatlarini himoya qiluvchi tashkilotlarning huquq ijodkorligi va monitoring jarayonlaridagi ishtirokini tartibga soluvchi qonunchilikda hali ham noaniqliklar va ijtimoiy nazorat vakolatlarini cheklovchi normalar mavjud.

– yoshlar tashkilotlari uchun davlat grantlari va subsidiyalari ajratish tizimini shaffoflashtirish, shuningdek, yoshlar tadbirkorligi va ijtimoiy loyihalarini qo'llab-quvvatlash uchun xususiy sektor (homiylilik) va xalqaro donorlar mablag'larini jalb qilishning sodda mexanizmlarini yaratish masalasi.

– ijtimoiy sheriklikni strategik darajaga ko'tarish masalasida "Ijtimoiy sheriklik to'g'risida"gi Qonun imkoniyatlaridan to'liq foydalangan holda, yoshlar tashkilotlari va davlat idoralari o'rtasida doimiy faoliyat yurituvchi muloqot platformalarini (masalan, "Yoshlar forumlari" yoki "Muvofiqlashtiruvchi kengashlar") tashkil etish.

– monitoring va jamoatchilik nazoratini kuchaytirish orqali "Jamoatchilik nazorati to'g'risida"gi Qonun doirasida yoshlar tashkilotlariga yoshlarning ijtimoiy himoyasi, bandligi va ta'lim sifatini mustaqil monitoring qilish hamda davlat dasturlari ijrosini baholash bo'yicha kengroq huquqiy vakolatlar berish.

– "Nodavlat notijorat tashkilotlari to'g'risida"gi Qonunni yoshlar tashkilotlarining o'ziga xosligini (tezkorlik, innovatsiyaga moyillik) hisobga olib takomillashtirish, ayniqsa, xorijiy innovatsion ta'lim dasturlari uchun mablag' olish tartibini maksimal darajada soddalashtirish.

– yoshlar sektorida faoliyat yuritayotgan yetakchilar uchun inson huquqlari va ijtimoiy menejment bo'yicha maxsus malaka oshirish tizimini yo'lga qo'yish, shuningdek, oliy ta'lim tizimida "Yoshlar bilan ishlash va NNT menejmenti" yo'nalishi bo'yicha kadrlar tayyorlashni kengaytirish.

Xulosa sifatida shuni ta'kidlash kerakki, davlat ijtimoiy funksiyasining obyekti sifatida yoshlarning ijtimoiy huquqlarini kafolatlashda nodavlat notijorat tashkilotlari fuqarolik jamiyatining muhim instituti sifatida alohida o'rin tutadi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, NNTlarining davlat ijtimoiy funksiyasida yoshlarning huquqlarini kafolatlashdagi faoliyati ko'p qirrali bo'lib, monitoring o'tkazish, huquqiy yordam ko'rsatish, qonunchilikni takomillashtirish bo'yicha takliflar ishlab chiqish, manzilli ijtimoiy yordamni ko'rsatish, jamoatchilik nazoratini amalga oshirish kabi yo'nalishlarda namoyon bo'ladi. NNTlarining yoshlarga oid davlat siyosatidagi o'rni ularning davlat organlaridan mustaqilligi, moslashuvchanligi, ixtisoslashuvi va jamoatchilik ishonchiga ega ekanligi kabi xususiyatlari bilan belgilanadi. Bu xususiyatlar ularga yoshlarning huquq va qonuniy manfaatlarini buzilish holatlari to'g'risida xolis ma'lumot berish, davlat organlari faoliyatini tanqidiy baholash, huquq va erkinliklarni himoya qilishda yoshlarga yordam berish imkoniyatini yaratadi. Shu bilan birga, NNTlarining ijtimoiy-siyosiy jarayonlarda ishtirok etishi fuqarolik jamiyatini rivojlantirish, yoshlar davlatning kelajak uchun poydevori bo'lib shakllanishiga muhim omil bo'lib xizmat qiladi. O'zbekistonda yoshlarga oid davlat ijtimoiy funksiyasini amalga oshirishda NNTlari ishtirokining huquqiy asoslari milliy qonunchilik va xalqaro-huquqiy hujjatlarda mustahkamlangan. So'nggi yillarda O'zbekistonda NNTlari faoliyatini qo'llab-quvvatlash borasida amalga oshirilgan islohotlar ularning yoshlarga oid davlat siyosati sohasidagi faoliyatini yanada faollashtirish imkonini berdi. Mamlakatimizda fuqarolik jamiyati institutlarini rivojlantirish strategiyasi doirasida NNTlarining rolini oshirish, ularning davlat organlari bilan hamkorligini kuchaytirish va jamoatchilik nazoratini amalga oshirish imkoniyatlarini kengaytirish bo'yicha izchil chora-tadbirlar amalga oshirib kelinmoqda.

Biroq tadqiqot natijalarida aniqlangan moliyaviy resurslar va malakali kadrlar yetishmasligi, davlat organlari bilan hamkorlik mexanizmlarining mukammal emasligi, huquqiy bazaning ayrim kamchiliklari kabi muammolar NNTlarining davlat ijtimoiy funksiyasida yoshlar sohasidagi faoliyatining samaradorligini oshirishga to'sqinlik qilmoqda. Bu muammolarni bartaraf etish uchun qonunchilikka prinsipial o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish zarur.

Xususan, O'zbekiston Respublikasining "Ijtimoiy sheriklik to'g'risida"gi, "Jamoatchilik nazorati to'g'risida"gi va "Nodavlat notijorat tashkilotlari to'g'risida"gi qonunlarga o'zgartirish va qo'shimchalar

kiritish orqali NNTlari va davlat organlari o'rtasidagi hamkorlikning huquqiy mexanizmlarini takomillashtirish, yoshlarning ijtimoiy huquqlarini kafolatlash sohasida NNTlarining vakolatlarini kengaytirish va ularning davlat qarorlarini qabul qilish jarayonidagi ishtirokini ta'minlash lozim. Qonunchilikdagi prinsipial o'zgarishlar davlatning ijtimoiy funksiyasini amalga oshirish mexanizmda NNTlari faoliyatining huquqiy kafolatlarini mustahkamlash, ularning moliyaviy barqarorligini ta'minlash va xalqaro hamkorlik imkoniyatlarini kengaytirish uchun asos bo'ladi. Bundan tashqari, NNTlari va davlat organlari o'rtasidagi ijtimoiy sheriklik prinsipini yanada rivojlantirish uchun quyidagi amaliy chora-tadbirlarni ham amalga oshirish maqsadga muvofiq:

- yoshlarning ijtimoiy huquqlarini kafolatlash bo'yicha davlat organlari qoshida NNTlari ishtirokidagi doimiy faoliyat yurituvchi jamoatchilik – maslahat kengashlarini tashkil etish va ularning samarali ishlashini ta'minlash;

- yoshlarga oid NNTlarining yoshlarning ijtimoiy huquqlarini kafolatlashda monitoringini o'tkazish natijalari bo'yicha milliy va xalqaro hisobotlarni tayyorlash jarayonida ishtirokini kengaytirish;

- davlatning ijtimoiy funksiyasida yoshlarning huquqlarini ta'minlashga qaratilgan qonun loyihalarini ishlab chiqish va muhokama qilishda yoshlarga oid NNTlarining ishtirokini ta'minlash uchun ochiq platformalar yaratish;

- yoshlarga oid davlat siyosati sohasida faoliyat yuritayotgan NNTlari uchun maqsadli grant va subsidiyalar ajratish tizimini joriy etish;

- NNTlari va davlat organlari vakillari uchun davlatning ijtimoiy funksiyasi doirasida yoshlarning huquqlarini kafolatlash samaradorligini oshirishga qaratilgan qo'shma o'quv dasturlarini tashkil etish.

Notijorat tashkilotlari boshqaruvi bo'yicha tadqiqotchilarning fikricha, zamonaviy NNTlar nafaqat xizmat ko'rsatuvchi, balki jamiyatda adolat, tenglik va inklyuzivlikni ta'minlovchi institutsional tuzilmalardir [16, B.210-220].

O'zbekistondagi so'nggi islohotlar NNTlar faoliyatini raqamlashtirish va ularning shaffofligini ta'minlashga qaratilgan. Xususan, joriy etilgan "NNTlarning ochiqlik indeksi" va uning natijalari asosida shakllantiriladigan "eng faol 20 ta tashkilot" reytingi ijtimoiy sheriklik subyektlarini saralab olishda muhim o'rin tutadi [17, B.124]. Mazkur tizim doirasida beriladigan vaucher va sertifikatlar yoshlar tashkilotlarining davlat grantlari uchun kurashishda qo'shimcha imtiyozlarga ega bo'lishini ta'minlashga xizmat qiladi, o'z navbatida, bu "yoshlar manfaati yoshlar nigohi bilan" tamoyilining amaliy ijrosini kafolatlovchi raqamli monitoring tizimini yaratishi mumkin.

Shuningdek, Yoshlarga oid davlat ijtimoiy siyosatini amalga oshirishda NNTlari ishtirokini kengaytirish va ularning faoliyatini samarali tashkil etish orqali O'zbekistonda davlatning ijtimoiy funksiyasi prizmasida yoshlarning huquqlarini himoya qilishni yangi bosqichga olib chiqish mumkin. Bu jarayonda davlat va nodavlat sektorining kuch va imkoniyatlarini birlashtirish, ularning o'zaro ishonch va hamkorlikka asoslangan munosabatlarini rivojlantirish ustuvor vazifa hisoblanadi.

Xulosa o'rnida ta'kidlash joizki, yoshlarning ijtimoiy huquqlarini kafolatlashda NNTlar faoliyatini takomillashtirish nafaqat fuqarolik jamiyatini rivojlantirish, balki butun mamlakatda yoshlarning ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan barkamol bo'lib yetishishiga zamin yaratadi, qonun ustuvorligini ta'minlash va demokratik qadriyatlarni mustahkamlashga ham xizmat qiladi. Bu esa, o'z navbatida, O'zbekistonning xalqaro maydonda nufuzini oshirish, investitsion jozibadorligini kuchaytirish va barqaror rivojlanishini ta'minlash uchun muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

IQTIBOSLAR/CHOCKI/REFERENCES:

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 18-yanvarda qabul qilingan "O'zbekistonda yoshlarga oid davlat siyosatini 2025-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi 23-sonli qarori // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 11.12.2024-y., 09/24/833/1016-son. <https://lex.uz/ru/docs/-5234746>

2. Giddens, A. (2013, May) *The Third Way: The Renewal of Social Democracy*. Cambridge: Polity Press. 176 p. https://www.politybooks.com/bookdetail?book_slug=the-third-way-the-renewal-of-social-democracy--9780745622675

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 14-fevralda qabul qilingan "Yoshlar tadbirkorligini hamda ularning bandligini ta'minlashga qaratilgan biznes loyihalarni qo'llab-quvvatlash tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-60-sonli qarori // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 18.02.2025-y., 07/25/60/0150-son; 13.02.2026-y., 07/25/59/0135-son <https://lex.uz/docs/-7386867>
4. Barca, V. (2017) Integrating data and information management for social protection: social registries and integrated beneficiary registries. Canberra: Commonwealth of Australia. <https://www.dfat.gov.au/sites/default/files/integrating-data-information-management-social-protection-full.pdf>
5. Anheier, H.K. and Toepler, S. (2022, August 22) *Nonprofit Organizations: Theory, Management, Policy*. London: Routledge. 622 p. <https://www.routledge.com/Nonprofit-Organizations-Theory-Management-Policy/Anheier-Toepler/p/book/9781138625495>
6. Sungurov, A. (2017) Grazhdanskoe obshchestvo i ego razvitiye v Rossii [Civil Society and its Development in Russia]. St. Petersburg: Legal Center Publ. https://www.civisbook.ru/files/File/Sungurov_struktury.pdf
7. Salamon, L. M. (1995) *Partners in public service: Government-nonprofit relations in the modern welfare state*. Baltimore: Johns Hopkins University Press. <https://www.press.jhu.edu/books/title/2110/partners-public-service?srsId=AfmBOorH4Bih5wgGjHJg8Zwb3kiekWiBNGWFCiizjgzyMyLetapYNO>
8. Xamayeva, L. and Ismailov, A. (2021) 'Nodavlat notijorat tashkilotlarining jamoatchilik nazoratini amalga oshirishdagi roli [The Role of Non-governmental Non-profit Organizations in Implementing Public Control]', *Lawyer's Bulletin*, 3(2), pp. 45–52. https://inlibrary.uz/#google_vignette
9. Smith-Cannoy, H. (2012) *Insisting on the Rule of Law: Civil Society and Human Rights*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press. <https://press.georgetown.edu/Book/Sex-Trafficking-and-Human-Rights>
10. Kamalov, S. (2025) *The Role of Social Partnership in Public Governance: The Place of the "Third Sector" in Uzbekistan*. Multidisciplinary Journal of Science and Technology, 5(10), pp. 354-359. <https://mjstjournal.com/index.php/mjst/article/view/5188>
11. O'zbekiston Respublikasining "Nodavlat notijorat tashkilotlari to'g'risida"gi Qonuni // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 22.08.2025-y., 03/25/1083/0769-son <https://lex.uz/uz/docs/-11360>
12. O'zbekiston Respublikasining 2018-yil 12-aprelda qabul qilingan "Jamoatchilik nazorati to'g'risida"gi O'RQ-474-sonli qonuni // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 21.04.2021-y., 03/21/683/0375-son; 22.08.2025-y., 03/25/1083/0769-son <https://lex.uz/uz/docs/-3679092>
13. O'zbekiston Respublikasining 2014-yil 25-sentyabrda qabul qilingan "Ijtimoiy sheriklik to'g'risida"gi O'RQ-376-sonli qonuni // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 21.04.2021-y., 03/21/683/0375-son; 22.08.2025-y., 03/25/1083/0769-son <https://lex.uz/docs/-2468214>
14. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2026-yil 20-aprelda qabul qilingan PQ-148-son "Yangi O'zbekiston yoshlari-2030" strategiyasini 2026-2027-yillarda amalga oshirish hamda yoshlar bandligini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 23.04.2026-y., 07/26/148/0405-son. <https://lex.uz/uz/docs/-8154679?query=nazorat>
15. Qodirov E. O'zbekistonda nodavlat notijorat tashkilotlari faoliyatini tartibga soluvchi qonunchilikni takomillashtirish masalalari [Issues of Improving Legislation Regulating the Activities of Non-governmental Non-profit Organizations in Uzbekistan]. *Bulletin of Legal Sciences*, 2022, vol. 2(1), pp. 56–67. <https://inlibrary.uz/index.php/science-research/article/view/92744>
16. Dicke, L.A. and Ott, J.S. (eds) (2023) *Understanding Nonprofit Organizations: Governance, Leadership, and Management*. 4th edn. New York: Routledge. 414 p. <https://www.routledge.com/Understanding-Nonprofit-Organizations-Governance-Leadership-and-Management/Dicke-Ott/p/book/9781032471259>
17. Tulyakov, E. (2020) *Civil Society Reforms in Uzbekistan*. Development Strategy Center Journal, 2, pp. 121–125. https://www.researchgate.net/publication/352127003_Civil_Society_Reforms_in_Uzbekistan

ESHTURDIYEVA Farangiz Baxodir qizi

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi

Qonunchilik va huquqiy siyosat instituti

yetakchi ilmiy xodimi, doktorant (PhD)

E-mail: farangizbahodirovna@gmail.com

QONUNCHILIK SIFATINI OSHIRISHNING ZAMONAVIY YONDASHUVLARI: DALILLARGA ASOSLANGANLIK, IJRO ETILUVCHANLIK VA STRATEGIK MUVOFIQLIK

For citation (iqtibos keltirish uchun, для цитирования): ESHTURDIYEVA F.B. Qonunchilik sifatini oshirishning zamonaviy yondashuvlari: dalillarga asoslanganlik, ijro etiluvchanlik va strategik muvofiqlik // Yurist axborotnomasi – Вестник юриста – Lawyer herald. № 4 (2026) B. 18-27.

4 (2026) DOI <https://doi.org/10.34920/2181-9416/2026/4-002>

ANNOTATSIYA

Maqolada qonunchilik sifati normativ matnning yuridik-texnik mukammalligi bilan cheklanmaydigan, balki normativ qarorning dalillarga asoslanganligi, real ijro etilish imkoniyati va davlatning strategik maqsadlari bilan muvofiqligini birlashtiruvchi integral kategoriya sifatida ko'rib chiqildi. Maqolaning maqsadi qonunchilik sifatini ta'minlashga oid zamonaviy nazariy va institutsional yondashuvlarni tizimlashtirish hamda O'zbekiston uchun "strategiya – norma – ijro – natija" sikliga asoslangan amaliy modelni ishlab chiqishdan iborat. Formal-yuridik, tizimli-tuzilmaviy, qiyosiy-huquqiy, funksional va huquqiy modellashtirish usullari qo'llanildi. Aniqlanishicha, dalillarga asoslanganlik muammoni to'g'ri tashxislash, muqobil yechimlarni solishtirish va ta'sirni mutanosib baholashni; ijro etiluvchanlik vakolat, resurs, protsedura, raqamli infratuzilma va nazorat mexanizmlarining normada oldindan loyihalanishini; strategik muvofiqlik esa normativ vosita bilan strategik maqsad, indikator va budjet o'rtasida tekshiriladigan bog'lanish yaratilishini talab qiladi. Natijada muammo pasporti, muqobillar matritsasi, olti komponentli ijro etiluvchanlik testi, strategik filtr, normativ-huquqiy loyiha bo'yicha yagona tahliliy hujjatlar majmui (yagona reguliyator dosye) hamda ex ante, ex durante va ex post baholashdan iborat model taklif etildi. Ilmiy yangilik Yevropa komissiyasining Better Regulation tizimi va YXHT hujjatlaridagi umumiy metodologik talablarni takrorlashda emas, balki ularni O'zbekiston sharoitiga moslashtirib, muammo pasportining majburiy rekvizitlari, olti komponentli ijro etiluvchanlik testi va memorandum, ikki darajali strategik filtr hamda yagona elektron reguliyator dosyeni o'zaro bog'langan model sifatida ishlab chiqilganida namoyon bo'ladi.

Kalit so'zlar: qonunchilik sifati, dalillarga asoslangan huquq ijodkorligi, ijro etiluvchanlik, strategik muvofiqlik, tartibga solish ta'sirini baholash, strategik filtr, professional qonun loyihalash, reguliyator dosye, ex post baholash, raqamli tayyorlik.

ЭШТУРДИЕВА Фарангиз

Ведущий научный сотрудник Института
законодательства и правовой политики при
Президенте Республики Узбекистан, докторант (PhD)
E-mail: farangizbahodirovna@gmail.com

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ПОВЫШЕНИЮ КАЧЕСТВА ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА: ДОКАЗАТЕЛЬНОСТЬ, ИСПОЛНИМОСТЬ И СТРАТЕГИЧЕСКАЯ СОГЛАСОВАННОСТЬ

АННОТАЦИЯ

В статье качество законодательства рассмотрено как интегральная категория, которая не ограничивается юридико-техническим совершенством нормативного текста, а объединяет доказательную обоснованность регуляторного решения, возможность его реального исполнения и согласованность со стратегическими целями государства. Цель статьи состоит в систематизации современных теоретических и институциональных подходов и разработке для Узбекистана прикладной модели, основанной на цикле «стратегия – норма – исполнение – результат». Используются формально-юридический, системно-структурный, сравнительно-правовой, функциональный методы и метод правового моделирования. Установлено, что доказательность требует корректной диагностики проблемы, сравнения нормативных и ненормативных альтернатив и пропорциональной оценки последствий; исполнимость предполагает предварительное проектирование полномочий, ресурсов, процедур, цифровой инфраструктуры, контроля и обжалования; стратегическая согласованность обеспечивает проверяемую связь между нормой, стратегической целью, индикатором и бюджетными возможностями. Предложены паспорт проблемы, матрица альтернатив, шестикомпонентный тест исполнимости, стратегический фильтр, единое регуляторное досье, а также последовательная оценка ex ante, ex durante и ex post. Научная новизна состоит не в воспроизведении общих методологических требований документов ОБСЕ и системы Better Regulation Европейской комиссии, а в их адаптации к условиям Узбекистана и разработке взаимосвязанной модели, включающей обязательные реквизиты паспорта проблемы, шестикомпонентный тест и меморандум исполнимости, двухуровневый стратегический фильтр и единое электронное регуляторное досье.

Ключевые слова: качество законодательства, доказательное нормотворчество, исполнимость, стратегическая согласованность, оценка регулирующего воздействия, стратегический фильтр, профессиональное законопроектирование, регуляторное досье, последующая оценка, цифровая готовность.

FARANGIZ Eshturdieva

Doctoral Researcher (PhD), Leading Research Fellow
of the Institute of Legislation and Legal Policy under
the President of the Republic of Uzbekistan
E-mail: farangizbahodirovna@gmail.com

MODERN APPROACHES TO IMPROVING LEGISLATIVE QUALITY: EVIDENCE, ENFORCEABILITY AND STRATEGIC CONSISTENCY

ANNOTATION

The article examines legislative quality as an integrated category that extends beyond the legal and technical accuracy of a normative text and combines the evidentiary basis of a regulatory decision, its

practical enforceability and its consistency with the strategic objectives of the state. The article aims to systematize contemporary theoretical and institutional approaches and to develop an applied model for Uzbekistan based on the cycle "strategy – norm – implementation – outcome". Formal legal, systemic-structural, comparative legal, functional and legal modelling methods were used. It was found that evidence-based lawmaking requires a reliable diagnosis of the problem, comparison of regulatory and non-regulatory alternatives and proportionate impact assessment. Enforceability requires powers, resources, procedures, digital infrastructure, oversight and appeal mechanisms to be designed before adoption. Strategic consistency requires a verifiable connection between the legal instrument, the strategic objective, performance indicators and budgetary capacity. The article proposes a problem passport, an alternatives matrix, a six-component enforceability test, a strategic filter, a single regulatory dossier and a sequence of ex ante, ex durante and ex post review. The scientific novelty does not lie in restating the general methodological requirements of the European Commission's Better Regulation system and OSCE documents, but in adapting them to Uzbekistan and developing an integrated model comprising mandatory elements of a problem passport, a six-component enforceability test and memorandum, a two-level strategic filter and a single electronic regulatory dossier.

Keywords: legislative quality, evidence-based lawmaking, enforceability, strategic consistency, regulatory impact assessment, strategic filter, professional legislative drafting, regulatory dossier, ex post review, digital readiness.

Huquqiy davlatda qonunchilikning sifati qabul qilingan hujjatlar soni yoki ularning hajmi bilan emas, balki normativ qarorning konstitutsiyaviy qadriyatlariga muvofiqligi, ijtimoiy muammoni hal etish salohiyati, huquq va majburiyatlarni aniq belgilashi, amalda bajarilishi hamda kutilgan natijaga olib kelishi bilan o'lchanadi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida Konstitutsiya va qonunlarning ustunligi, inson huquq va erkinliklarining bevosita amal qilishi hamda davlat organlari faoliyatining qonuniylik bilan bog'liqligi mustahkamlangan [1]. Shu sababli qonunchilik sifati yuridik texnika doirasidagi tor vazifa emas, balki konstitutsiyaviy boshqaruv, huquqiy siyosat va davlat taraqqiyotining institutsional shartidir.

Amaldagi "Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida"gi Qonun normativ-huquqiy hujjatlarni rejalashtirish, tayyorlash, ekspertizadan o'tkazish, jamoatchilik muhokamasi, tartibga solish ta'sirini baholash, ijroni tashkil etish va huquqiy monitoring mexanizmlarini nazarda tutadi [2]. Mazkur qoidalar huquq ijodkorligini faqat hujjat matnini tuzish emas, balki muammoni aniqlashdan natijani baholashgacha davom etadigan jarayon sifatida tushunish uchun zarur normativ asos yaratadi. Biroq ushbu bosqichlar bir-biridan uzilgan holda amal qilsa, ularning mavjudligi sifatli normativ qarorni avtomatik ravishda ta'minlamaydi.

Zamonaviy xalqaro yondashuvlar ham qonun chiqarish sifatini to'liq siyosat-huquqiy sikl doirasida baholaydi. *YXHT Demokratik institutlar va inson huquqlari bo'yicha byurosi* yaxshi qonunning sifati uni tayyorlash jarayonining dalillarga asoslanganligi, ochiqligi, inklyuzivligi, hisobdorligi, aniqligi va samaradorligi bilan bog'liqligini, baholash esa kun tartibini shakllantirishdan boshlab ijro, monitoring va qayta ko'rib chiqishgacha bo'lgan barcha bosqichlarni qamrab olishi kerakligini qayd etadi [3, B. 15–24, 48–104]. *Yevropa komissiyasining "Better Regulation" tizimi* ham muammoni asoslash, muqobillarni tahlil qilish, maslahatlashuv, ta'sirni baholash, amalga oshirish va baholashni yagona siklga birlashtiradi [4, B. 5–16].

O'zbekistonda tartibga solish ta'sirini baholash instituti keng qo'llanayotgan bo'lsa-da, uning mazmuniy sifati bo'yicha sezilarli zaxiralar mavjud. Adliya vazirligining 2025-yil yakunlari bo'yicha hisobotida 2 385 ta baholash hisoboti taqdim etilgani va tegishli loyihalarni qamrab olish darajasi 99 foizga yetgani ko'rsatilgan. Ayni vaqtda hisobotlarning 72 foizida manfaatdor tomonlar uchun foyda va xarajatlar to'liq hisoblanmagan, 52 foizida tanlangan tartibga solish usuli yetarli asoslanmagan, 47 foizida esa muqobil yechimlar lozim darajada o'rganilmagan [5, B. 6–8, 21–22]. Mazkur holat protseduraning keng qo'llanishi bilan uning tahliliy sifati o'rtasida farq mavjudligini ko'rsatadi.

Muammo shundaki, dalillarga asoslanganlik, ijro etiluvchanlik va strategik muvofiqlik ko'pincha turli ekspertiza yoki kelishuv shakllarida parchalangan holda tekshiriladi. Natijada muammo to'g'ri tashxislangan bo'lsa-da, resurs va protsedurasi yetishmaydigan norma; ijro mexanizmi mavjud bo'lsa-da, strategik ustuvorliklar bilan bog'lanmagan loyiha; yoki strategik maqsadni takrorlaydigan, biroq uning natijasini o'lchash imkonini bermaydigan hujjat yuzaga kelishi mumkin. Tadqiqot gipotezasi shundan iboratki, qonunchilik sifati ushbu uch mezonning oddiy yig'indisi emas, balki ularning o'zaro bog'liq tizimidir: bir mezondagi kritik nuqson hujjatning umumiy sifatini pasaytiradi.

Tahlil natijasida qonunchilik sifati normativ-huquqiy hujjatning konstitutsiyaviy va tizimiy qonuniyligi, ijtimoiy ehtiyojga javob berishi, ilmiy va empirik ma'lumotlar bilan asoslanishi, aniq ifodalanishi, institutsional hamda resurs jihatdan bajarilishi, strategik maqsadlar bilan bog'lanishi va o'lchanadigan ijtimoiy-huquqiy natija berish qobiliyatini birlashtiruvchi kompleks xususiyat sifatida ta'riflandi. *M.Mousmouti* qonun samaradorligini maqsad, normativ mazmun, huquqiy va institutsional kontekst hamda natijalar o'rtasidagi moslik bilan bog'laydi [6, B. 1–27, 175–199]. Mazkur yondashuv qonun matnining ichki aniqligini undan oldingi siyosiy tanlov va undan keyingi ijro bilan bir tizimda ko'rish imkonini beradi.

Qonunchilik sifatining **to'rtta** o'zaro bog'liq darajasi ajratildi. Moddiy darajada norma konstitutsiyaviy qadriyatlar, inson huquqlari, zaruriyat va mutanosiblikka muvofiq bo'lishi kerak. Protessual darajada qaror dalillar, muqobillar, maslahatlashuv va ekspertiza asosida ishlab chiqiladi. Institutsional darajada vakolat, resurs, ijro tartibi, nazorat va shikoyat mexanizmlari belgilanadi. Natijaviy darajada hujjatning maqsadi indikatorlar orqali o'lchanadi va keyingi baholashga ko'ra norma saqlanadi, o'zgartiriladi yoki bekor qilinadi. Demak, sifatli qonun "mukammal matn" emas, boshqariladigan va tekshiriladigan huquqiy yechimdir.

Dalillarga asoslanganlik normativ qaror muammo haqidagi tekshiriladigan ma'lumotlar, uning sabablari, ta'sir doirasi, amaldagi tartibga solish natijalari, muqobil yechimlar va kutilayotgan oqibatlar tahliliga tayangan holda qabul qilinishini anglatadi. Bu yerda dalil faqat rasmiy statistikadan iborat emas. U ma'muriy ma'lumotlar, sud va huquqni qo'llash amaliyoti, murojaatlar, sotsiologik tadqiqotlar, ilmiy xulosalar, eksperiment natijalari, xarajat va foyda hisoblari hamda manfaatdor guruhlarining asoslantirilgan pozitsiyalarini qamrab oladi. OECD tartibga solish ta'sirini baholashni qaror qabul qilishning dastlabki bosqichida boshlash, muammoni aniq belgilash va tartibga solmaydigan muqobillarni ham ko'rib chiqishni tavsiya etadi [7, B. 14–22, 37–55].

Dalillarga asoslanganlikning birinchi vositasi sifatida **"muammo pasporti"** taklif etildi. Unda tartibga solinayotgan munosabat, muammoning ko'lami, ta'sir qilinayotgan guruhlar, bevosita va tizimli sabablar, amaldagi qonunchilik va huquqni qo'llash holati, statistik hamda ma'muriy ma'lumotlar, bozor yoki institutsional muvaffaqiyatsizlik, shuningdek tartibga solmaslik oqibatlari qayd etiladi. Muammo pasporti loyiha muallifining yechimini oldindan tanlab, keyin unga asos izlash amaliyotini cheklaydi.

Ikkinchi vosita – **"muqobillar matritsasi"**. Unda status quo (tartibga solmasdan qoldirish), amaldagi normalarni yaxshiroq ijro etish, ma'muriy jarayonni soddalashtirish, axborot chorasi, iqtisodiy rag'bat, o'zini o'zi tartibga solish, amaldagi hujjatga o'zgartirish, yangi normativ hujjat va cheklangan huquqiy eksperiment kabi variantlar solishtiriladi. Har bir variant maqsadga erishish darajasi, xarajat, huquqlarga ta'sir, ma'muriy yuk, korrupsiya xavfi, raqamli imkoniyat va qaytaruvchanlik bo'yicha baholanadi. OECDning mutanosiblik prinsipiga ko'ra, tahlil chuqurligi hujjatning kutilayotgan ta'siri va xavfiga mos bo'lishi kerak [8, B. 125–134].

Uchinchi vosita – **mutanosib tartibga solish ta'sirini baholash**. Yuqori ta'sirli loyihalarda iqtisodiy, budjet, raqobat, inson huquqlari, zaif guruhlar, gender tengligi, kichik biznes, hududiy tafovut, korrupsiya, sud va ma'muriy organlar yuklamasi, kadrlar hamda raqamli infratuzilmaga ta'sir chuqur o'rganiladi. Past ta'sirli texnik o'zgartirishlarda soddalashtirilgan baholash qo'llanadi. Bu yondashuv tahlil resurslarini eng katta ijtimoiy va huquqiy oqibat tug'diruvchi qarorlarga yo'naltiradi.

Milliy tadqiqotlarda ham norma ijodkorligining axborot-tahliliy bazasi va "aqli tartibga solish" mexanizmlariga alohida e'tibor qaratilgan. A.Sh.Sodiqov normativ qarorning sifati axborotning to'liqligi,

ishonchliligi, o'z vaqtida taqdim etilishi va qaror tayyorlash bosqichlariga integratsiyasiga bog'liqligini asoslaydi [9]. S.A.Sultonova esa "aqli tartibga solish"ni muammoni tahlil qilish, ta'sirni baholash, manfaatdor tomonlarni jalb etish va natijani monitoring qilish bilan bog'laydi [10]. Ushbu qarashlar daliliy yondashuvni alohida hisobot emas, huquq ijodkorligining ish usuli sifatida tashkil etishni talab qiladi.

Manbaviy yondashuv bilan mualliflik taklifini aniq ajratish zarur. Yevropa komissiyasining Better Regulation tizimi va YXHT hujjatlaridan muammoni belgilash, muqobillarni solishtirish, ta'sirni baholash, ijroni rejalashtirish, tartibga solishni strategik maqsadlar bilan bog'lash hamda keyingi monitoringga doir umumiy metodologik talablar olindi [11, B. 15–24]. Mazkur manbalarda maqolada qo'llanilgan nom va tuzilishdagi "muammo pasporti", "ijro etiluvchanlik memorandum", ikki darajali "strategik filtr" hamda "yagona reguliyator dosye" tayyor institut sifatida nazarda tutilmagan. Muallifning shaxsiy ilmiy taklifi muammo pasportining majburiy rekvizitlarini, ijro etiluvchanlikning olti komponentli testi va memorandum tarkibini, strategik filtrning soddalashtirilgan hamda kengaytirilgan shakllarini ishlab chiqish, shuningdek ushbu vositalarni o'zaro bog'langan yagona elektron dosye modeliga birlashtirishdan iborat.

Ijro etiluvchanlik normaning buyruq shaklida ifodalanganini emas, balki uning adresatlari va ijrochi organlari tomonidan mavjud huquqiy, tashkiliy, moliyaviy, kadrlar va texnologik sharoitlarda bajarilishi mumkinligini anglatadi. Bajarib bo'lmaydigan yoki vakolat va resurs bilan ta'minlanmagan norma selektiv ijro, ortiqcha diskretsiya, korrupsiya xavfi va huquqqa ishonchning pasayishiga olib keladi. Shu bois professional qonun loyihalash siyosiy qarorni matnga ko'chirish emas, uni aniq, kolliziyasiz, protsessual jihatdan to'liq va ijroga tayyor yuridik konstruksiyaga aylantirishdir.

Ijro etiluvchanlikning olti komponenti belgilandi. *Birinchisi* – normativ komponent: adresat, huquq va majburiyat, yuridik fakt, muddat, istisno, javobgarlik va o'tish qoidalari aniq bo'lishi lozim. *Ikkinchisi* – institutsional komponent: vakolatli organ, uning diskretsiya chegarasi va idoralararo hamkorlik tartibi belgilanadi. *Uchinchisi* – resurs komponenti: budget, kadr, vaqt va infratuzilma ehtiyoji hisoblanadi. *To'rtinchisi* – protsessual komponent: ariza, qaror, xabardor qilish, nazorat va shikoyat qilish ketma-ketligi mavjud bo'ladi. *Beshinchisi* – raqamli komponent: ma'lumot manbai, axborot almashinuvi, avtomatlashtirish chegarasi va muqobil oflayn kanal ko'zda tutiladi. *Oltinchisi* – nazorat-natija komponenti: ijro indikator, ma'lumot yig'uvchi subyekt va qayta ko'rib chiqish muddati belgilanadi.

Buyuk Britaniya Office of the Parliamentary Counsel drafting bo'yicha qo'llanmasida normativ matnni o'quvchi uchun imkon qadar tushunarli qilish, huquqiy ta'sirni aniq ifodalash, atamalar va tuzilmani izchil qo'llash professional drafter faoliyatining asosiy vazifasi sifatida ko'rsatiladi [12, B. 1–12]. Sh.X. Fayziev qonun loyihasining sifatini parlamentgacha bo'lgan bosqichda ilmiy, ekspert-tahliliy va tashkiliy jihatdan ta'minlash, qabul qilingan qonunlarning amaliy samaradorligini kuzatib borish zarurligini ta'kidlaydi [13]. Murakkab qonun loyihalarini siyosat tahlilchisi, soha mutaxassisi, iqtisodchi, raqamli arxitektor va professional yurist-drafterdan iborat jamoa tayyorlashi shu sababli maqsadga muvofiq.

2025-yil 10-apreldagi "Qonunlar loyihalarini O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga kiritish va ko'rib chiqish tartibi takomillashtirilishi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga qo'shimcha va o'zgartirishlar kiritish to'g'risida"gi O'RQ–1054-son Qonun qonun loyihalarini tayyorlash va ko'rib chiqish sifatini oshirish, qonunlarning ijtimoiy munosabatlarni to'g'ridan-to'g'ri tartibga solishdagi rolini kuchaytirish hamda ularni amalga oshirish mexanizmlarini aniqlashtirishga qaratilgan [14]. Asosiy huquq, majburiyat, vakolat, cheklov va protsedurani kelgusidagi idoraviy hujjatga qoldirish qonunning real ishlashini kechiktiradi. Shu munosabat bilan har bir loyiha uchun "**ijro etiluvchanlik memorandum**" tuzish taklif etiladi. Memorandumda asosiy normaning ijrochisi, zarur qonunosti hujjati, budget manbasi, kadr va IT ehtiyoji, amalga oshirish muddati, ma'lumot oqimi, nazorat va shikoyat mexanizmi, xavf hamda uni kamaytirish chorasi ko'rsatiladi.

Strategik muvofiqlik normativ-huquqiy hujjatning Konstitutsiya, davlatning uzoq va o'rta muddatli rivojlanish maqsadlari, tarmoq strategiyalari, budget imkoniyatlari va boshqa normativ qarorlar bilan

mazmunan uyg'unligini anglatadi. Uning vazifasi strategik hujjatdagi umumiy maqsadni takrorlash emas, balki maqsad, vosita, mas'ul subyekt, resurs, muddat va natija o'rtasida huquqiy bog'lanish yaratishdir. *OECD* tartibga solish siyosatini hukumatning umumiy maqsadlari bilan bog'lash, muvofiqlashtirilgan institutlar, ta'sirni baholash, ochiq maslahatlashuv va tizimli qayta ko'rib chiqishni yaxlit siyosat sifatida tashkil etishni tavsiya qiladi [15, B. 6–13].

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 30-oktabrdagi "Strategik rejalashtirish va rivojlanish tizimini joriy etish bo'yicha tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF–201-son Farmon bilan strategik rejalashtirish va rivojlanish tizimi "maqsad – harakat – natija" zanjiri asosida tashkil etildi va strategik ahamiyatga ega hujjatlarni ishlab chiqish, amalga oshirish hamda baholashning yagona yondashuvlari belgilandi [16]. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 29-dekabrdagi "Strategik rejalashtirish va rivojlanish tizimini yangicha yondashuvlar asosida tashkil etish va samarali yo'lga qo'yish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ–394-son qaror strategik rejalashtirish hujjatlarining maqsadli ko'rsatkichlari, monitoringi va baholash mexanizmlarini rivojlantirdi [17]. Mazkur yangiliklar normativ rejalashtirishni strategik boshqaruvdan ajratib bo'lmashligini va qonun loyihasi strategik vazifani qaysi huquqiy instrument hamda qanday indikator orqali amalga oshirishini ko'rsatishi kerakligini anglatadi.

Strategik muvofiqlikni mustaqil sifat mezon sifatida tekshirish uchun ikki darajali strategik filtr taklif etildi. Soddalashtirilgan filtr past ta'sirli yoki texnik loyihalarda strategik manba, maqsad, bog'liq indikator va kolliziya mavjudligini qisqacha tekshiradi. Kengaytirilgan filtr yuqori ta'sirli qonunlarda muammo va strategik maqsad bog'lanishi, normativ hamda non-normativ muqobillar, natija nazariyasi, budjet, institutsional salohiyat, tarmoqlararo ta'sir, inson huquqlari, xavflar, monitoring va ex post baholash rejasini tahlil qiladi.

Filtr natijasi "**strategik muvofiqlik memorandum**"da rasmiylashtiriladi. Unda strategik hujjatning aniq bandi, loyiha orqali erishiladigan natija, indikatorning boshlang'ich va maqsadli qiymati, mas'ul subyekt, resurs manbasi, boshqa hujjatlarga ta'sir va ehtimoliy strategik kolliziya ko'rsatiladi. Shu tariqa strategik muvofiqlik normativ qarorning yuridik kuchini belgilovchi mezon emas, balki uning davlat siyosatidagi maqsadga muvofiqligi va resurslar bilan bog'liqligini tekshiruvchi qo'shimcha mezon sifatida namoyon bo'ladi.

Uch mezonni yagona mexanizmga birlashtirish uchun **normativ-huquqiy loyiha bo'yicha yagona tahliliy hujjatlar majmui (regulyator dosye)** (keyingi o'rinlarda qisqa qilib "dosye" deb ishlatilgan) **modeli** ishlab chiqildi. Dosyega muammo pasporti, strategik muvofiqlik memorandum, muqobillar matritsasi, tartibga solish ta'sirini baholash, moliyaviy hisob-kitob, inson huquqlariga, korrupsiyaga va raqobatga ta'sir xulosalari, jamoatchilik maslahatlashuvi natijalari, yuridik ekspertiza, raqamli tayyorlik testi, ijro etiluvchanlik memorandum va keyingi baholash rejasi kiritiladi. Bir ma'lumotni turli hujjatlarda takrorlash o'rniga, materiallar o'zaro havola va versiyalar tarixi orqali bog'lanishi lozim. Muallif taklifiga ko'ra, dosyeni loyiha tashabbuskori bo'lgan davlat organi shakllantiradi va loyiha tayyorlanishi davomida yangilab boradi, Adliya vazirligi esa uning metodologik to'liqligi hamda belgilangan talablarga muvofiqligini tekshiradi. Dosye yuqori ijtimoiy, huquqiy, budjet yoki tadbirkorlik ta'siriga ega loyihalar uchun majburiy, past ta'sirli texnik loyihalar uchun esa soddalashtirilgan shaklda yuritilishi lozim. U normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini ishlab chiqish va kelishishning yagona elektron tizimida shakllantirilib, loyiha bilan birga ekspertiza hamda kelishuvga taqdim etiladi. Dosye mustaqil normativ-huquqiy hujjat hisoblanmaydi va loyihaga yuridik kuch bermaydi; uning huquqiy ahamiyati loyiha asoslanganligini, zarur baholash va ekspertizalardan o'tganligini tasdiqlovchi majburiy protsessual hujjatlar majmui ekanida namoyon bo'ladi. Majburiy dosye taqdim etilmasa yoki to'liq shakllantirilmasa, loyiha mazmunan rad etilmasdan, ekspertiza yoxud kelishuvga qabul qilinmay, qayta ishlash uchun tashabbuskor organga qaytarilishi taklif etiladi. Dosyening majburiy tarkibi va yuritish tartibi norma ijodkorligi to'g'risidagi qonunchilik hamda tegishli metodik qoidalarda mustahkamlanishi lozim.

Jadval 1

QONUNCHILIK SIFATINI BAHOLASH ARXITEKTURASI

Mezon	Asosiy savol	Majburiy hujjat	Minimal indikator	Vaqt
Dalillarga asoslanganlik	Muammo va vosita dalillar bilan asoslanganmi?	Muammo pasporti, muqobillar, TSTB	Manba, muqobil, xarajat, huquqlarga ta'sir	Ex ante
Ijro etiluvchanlik	Normani kim va qaysi resurs bilan bajaradi?	Ijro etiluvchanlik memorandumi	Vakolat, budjet, kadr, IT, nazorat, shikoyat	Ex ante / durante
Strategik muvofiqlik	Norma qaysi strategik natijaga xizmat qiladi?	Strategik muvofiqlik memorandumi	Maqsad, indikator, resurs, kolliziya	Ex ante
Natijadorlik	Norma kutilgan o'zgarishni yuzaga keltirdimi?	Monitoring va ex post baholash	Outcome, impact, real xarajat, oqibat	Durante / post

Germaniyaning Digitalcheck amaliyoti yangi huquqiy talablarni dastlabki bosqichdanoq raqamli ijroga mos loyihalash, ma'lumotlarni qayta ishlatish, aniq protsedura va avtomatlashtirish imkoniyatini tekshirishga yo'naltirilgan [18]. O'zbekiston uchun raqamli tayyorlik testi zarur ma'lumot davlatda mavjudligini, idoralararo almashuvning qonuniy va texnik imkoniyatini, fuqarodan takroriy hujjat talab qilinmasligini, avtomatik qaror ustidan inson nazorati va shikoyat mavjudligini, shaxsiy ma'lumotlar himoyasi hamda muqobil oflayn kanalni tekshirishi lozim.

Baholash uch vaqt nuqtasida amalga oshirilishi kerak. Ex ante bosqichida loyiha qabul qilinishidan oldin muammo, muqobillar, strategik muvofiqlik va ijro tayyorligi tekshiriladi. Ex durante bosqichida hujjat kuchga kirganidan 6–18 oy o'tib dastlabki ijro, ma'muriy yuk, texnik nosozlik va kutilmagan oqibatlar tezkor tahlil qilinadi. Ex post bosqichida esa 3–5 yil ichida natija va ta'sir, maqsadga erishish darajasi, real xarajatlarni va normani saqlash zarurati baholanadi. *OECD* ex post ko'rib chiqishni tartibga solish siklining doimiy va dalillarga asoslangan qismi sifatida tashkil etishni tavsiya etadi [19, B. 8–20].

Qonunchilik sifatini institutsional baholash uchun sakkiz blokli **milliy indikatorlar tizimi** taklif etiladi:

konstitutsiyaviy va tizimiy muvofiqlik;
strategik muvofiqlik;
daliliy asos;
yuridik aniqlik va drafting;
ochiqlik va ishtirok;
ijro etiluvchanlik;
natijadorlik va barqarorlik;
raqamli tayyorlik.

Har bir blokda protsessual indikatorlar, ya'ni talab etilgan hujjat va tartibning mavjudligi hamda natijaviy indikatorlar, ya'ni real sifat va ta'sir alohida baholanishi zarur.

Masalan, jamoatchilik ishtiroki loyiha portalga joylashtirilgani bilangina emas, maqsadli guruhlarining qamrovi, kelib tushgan mazmunli takliflar, qabul qilingan takliflar ulushi, rad etish asoslarining sifati va loyiha jiddiy o'zgarganda qayta maslahatlashuv o'tkazilgani bilan baholanadi. Huquqiy ekspertiza ham formal xulosa mavjudligi bilan emas, aniqlangan muammo va takliflarning yakuniy matnga ta'siri bilan o'lchanishi kerak. A.A.Xo'janazarov huquqiy ekspertizaning nazariy mazmunini qonuniylik, tizimiylik, ilmiy asoslanganlik va normativ qaror oqibatlarini oldindan aniqlash bilan bog'laydi [20, B. 9–18].

Olingan natijalar qonunchilik sifati nazariyasida uchta muhim xulosani ilgari suradi:

Birinchidan, sifat normativ matnning ichki xususiyati emas, balki butun siyosat-huquqiy siklning natijasidir. Yaxshi yozilgan norma noto'g'ri tashxisga tayansa samarasiz, to'g'ri maqsadga yo'naltirilgan norma resurs va protsedurasiz bo'lsa deklarativ, yaxshi ijro qilinadigan norma strategik jihatdan parokanda bo'lsa, davlat siyosatining umumiy samaradorligini pasaytirishi mumkin.

Ikkinchidan, dalillarga asoslanganlik “raqamlar hukmronligi” degani emas. Huquqiy qarorlar konstitutsiyaviy qadriyatlar va inson huquqlari bilan chegaralanadi. Xarajat va foyda tahlili inson sha’ni, tenglik yoki odil sudlovni oddiy monetar birlikka keltira olmaydi. Daliliy tahlil normativ tanlovni avtomatik belgilamaydi; u qarorning ochiq, mantiqiy, tekshiriladigan va hisobdor bo’lishini ta’minlaydi. Yakuniy tanlovda miqdoriy ma’lumot, sifat tadqiqoti, huquqiy ekspertiza va konstitutsiyaviy mezonlar birgalikda qo’llanadi.

Uchinchidan, strategik muvofiqlik huquqiy iyerarxiyani almashtirmaydi. Strategik hujjat qonundan yuqori yuridik kuchga ega emas; normativ-huquqiy hujjatning qonuniyligi Konstitutsiya, qonun va vakolat qoidalari bilan belgilanadi. Strategik filtrning vazifasi hujjatning yuridik kuchini emas, uning davlat siyosatidagi maqsadga muvofiqligi, budjet va institutsional imkoniyatlar bilan bog’liqligi hamda boshqa islohotlar bilan uyg’unligini tekshirishdir. Qonuniylik va strategik muvofiqlik bir-birini to’ldiruvchi, biroq alohida mezonlar bo’lib qoladi.

Taklif etilgan $Q = (D \times I \times S)^{(1/3)}$ modeli diagnostik xususiyatga ega. D, I va S ko’rsatkichlarini amaliy ballarga aylantirishda subyektivlik xavfi mavjud. Uni kamaytirish uchun indikatorlar aniq operatsionlashtirilishi, baholovchi har bir ballni dalil bilan asoslashi, metodologik nazorat va e’tiroz bildirish mexanizmi mavjud bo’lishi kerak. Indeks normativ qarorni avtomatik qabul qilish yoki rad etish vositasi emas, balki loyihadagi zaif bo’g’inni aniqlashga xizmat qiluvchi tahliliy vosita bo’ladi.

Normativ-huquqiy loyiha bo’yicha yagona tahliliy hujjatlar majmui (yagona regulyator dosye) ma’muriy yukni oshirishi mumkin degan e’tiroz barcha loyihalarga bir xil hajmdagi tahlil talab qilinganda asosli bo’ladi. Mutanosiblik prinsipi ushbu xavfni kamaytiradi: yuqori ijtimoiy, budjet yoki huquqiy ta’sirga ega qonunlar to’liq dosye, past ta’sirli texnik o’zgartirishlar soddalashtirilgan chek-list asosida ko’rib chiqiladi. Soddalashtirilgan tartib tahlilning yo’qligi emas, uning loyiha xavfi va ta’siriga mos hajmidir.

Institutsional nuqtai nazardan modelning muvaffaqiyati loyiha ishlab chiquvchi idora o’z ishini faqat o’zi baholashi bilan cheklanmasligiga bog’liq. Yuqori ta’sirli loyihalar bo’yicha metodologik sifat nazorati, zarur hollarda mustaqil ekspert paneli va parlament bosqichida regulyator dosyeni tekshirish imkoniyati bo’lishi kerak. Biroq tashqi nazorat loyiha muallifining birlamchi javobgarligini almashtirmaydi: muammoni isbotlash va tanlangan yechimni asoslash majburiyati tashabbuskor organda qoladi.

Raqamlashtirish ham ikki xil natija berishi mumkin. Mavjud formal jarayon elektron shaklga ko’chirilsa, tezlik oshadi, lekin tahlil sifati o’zgarmaydi. Sifatli raqamli transformatsiya platformaning dalil manbalarini bog’lash, hujjat versiyalarini solishtirish, strategik indikator va budjet ma’lumotlari bilan integratsiya, kolliziyalarni aniqlash, jamoatchilik takliflari izini ko’rsatish va ex post ma’lumotlarini dastlabki maqsad bilan taqqoslash imkonini berishini talab qiladi.

O’zbekiston uchun modelni bosqichma-bosqich joriy etish maqsadga muvofiq. Dastlab metodologik hujjatlar, namunaviy memorandum va indikatorlar ishlab chiqiladi. Keyingi bosqichda ijtimoiy, budjet yoki biznesga ta’siri yuqori bo’lgan qonun loyihalarida pilot sinov o’tkaziladi. So’ng natijalar asosida normativ talablar aniqlashtirilib, raqamli platforma va professional kadrlar tayyorlash tizimi bilan barcha yuqori ta’sirli loyihalarga tatbiq etiladi. Kelgusi tadqiqotlarda indikatorlarning og’irlik koeffitsiyentlari empirik ma’lumotlar asosida sinovdan o’tkazilishi lozim.

Qonunchilik sifatining zamonaviy mazmuni normativ matnning yuridik aniqligi va tizimlilikidan boshlanadi, ammo ular bilan tugamaydi. Sifatli normativ qaror aniq muammo va tekshiriladigan dalillarga tayanishi, muqobil vositalar orasidan asoslangan holda tanlanishi, konstitutsiyaviy qadriyatlar va strategik maqsadlar bilan muvofiq bo’lishi, vakolat, resurs, protsedura va raqamli infratuzilma bilan ta’minlanishi hamda o’lchanadigan natijaga ega bo’lishi kerak.

Tadqiqot dalillarga asoslanganlik, ijro etiluvchanlik va strategik muvofiqlikni bir-biridan ajralgan ekspertiza yo’nalishlari emas, yagona sifat tizimining o’zaro bog’liq elementlari sifatida asoslash imkonini berdi. “Eng zaif bo’g’in” tamoyiliga ko’ra, ushbu mezonlarning biridagi kritik nuqson umumiy qonunchilik sifatini pasaytiradi. Baholash tizimi formal hujjatlar mavjudligini emas, ularning normativ tanlov va real natijaga ta’sirini o’lchashi zarur.

O'zbekiston qonun ijodkorligi amaliyoti uchun muammo pasporti, muqobillar matritsasi, mutanosib TSTB, strategik muvofiqlik va ijro etiluvchanlik memorandumlarini yagona regulyator dosyeda birlashtirish; yuqori ta'sirli loyihalar uchun professional drafterlar va mustaqil metodologik nazoratni ta'minlash; raqamli tayyorlik testini joriy etish; ex ante baholashni ex durante va ex post baholash bilan bog'lash; qonunchilik sifati bo'yicha protsessual va natijaviy indikatorlardan iborat milliy tizimni shakllantirish taklif etiladi.

Taklif etilgan "strategiya – norma – ijro – natija" modeli normativ-huquqiy hujjatni davlat siyosatining yakuniy mahsuli emas, balki strategik maqsadni ijtimoiy-huquqiy natijaga aylantiruvchi tekshiriladigan mexanizm sifatida talqin etadi. Ushbu yondashuv qabul qilinayotgan hujjatlar sonidan ularning sifati, barqarorligi, prognoz qilinishi va inson hayotiga real ta'sirini ustuvor qo'yishga xizmat qiladi.

IQTIBOSLAR/CHOCKI/REFERENCES:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. 30.04.2023. URL: <https://lex.uz/docs/-6445145>
2. O'zbekiston Respublikasining 2021-yil 20-apreldagi O'RQ-682-son "Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida"gi Qonuni. URL: <https://lex.uz/docs/-5378966>
3. OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights. Guidelines on Democratic Lawmaking for Better Laws. – Warsaw: OSCE/ODIHR, 2023. – 183 p. URL: https://cdn.osce.org/sites/default/files/f/documents/a/3/558321_3.pdf
4. European Commission. Better Regulation Guidelines. Commission Staff Working Document SWD(2021) 305 final. Brussels, 2021. URL: https://commission.europa.eu/system/files/2021-11/swd2021_305_en.pdf
5. O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi. Qonunchilik hujjatlari va ular loyihalarining tartibga solish ta'sirini baholash tizimi holati: 2025-yillik hisobot. – Toshkent, 2025. URL: https://back.minjust.uz/media/document/008459dc-bf6c-4772-bcd6-ddb9bbf95d1d/TSTB_yillik_axborot_2025.pdf
6. Mousmouti M. Designing Effective Legislation. – Cheltenham; Northampton: Edward Elgar Publishing, 2019. – 224 p. DOI: <https://doi.org/10.4337/9781788118231>
7. OECD. Regulatory Impact Assessment: OECD Best Practice Principles for Regulatory Policy. – Paris: OECD Publishing, 2020. URL: <https://doi.org/10.1787/7a9638cb-en>
8. OECD. OECD Regulatory Policy Outlook 2025. – Paris: OECD Publishing, 2025. URL: <https://doi.org/10.1787/56b60e39->
9. Sodiqov A.Sh. Norma ijodkorligini axborot bilan ta'minlashning huquqiy asoslari (Legal foundations of information support for rulemaking): yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2021. – 50 b.
10. Sultonova S.A. Norma ijodkorligida "aqli tartibga solish" modelini qo'llashning nazariy-huquqiy masalalari (Theoretical and legal issues of applying the smart regulation model in rulemaking): yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2021. – 51 b.
11. OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights. Guidelines on Democratic Lawmaking for Better Laws. – Warsaw: OSCE/ODIHR, 2023. – 183 p. URL: https://cdn.osce.org/sites/default/files/f/documents/a/3/558321_3.pdf
12. Office of the Parliamentary Counsel. Drafting Guidance. – London: Cabinet Office, 2024. URL: <https://assets.publishing.service.gov.uk/media/660407d091a320001a82b06b/2024.03.19.Drafting-guidance.pdf>
13. Fayziev Sh.X. Qonun ijodkorligi jarayonini takomillashtirish: milliy va xorijiy tajriba: monografiya. – Toshkent: Milliy huquqiy axborot markazi, 2020. – 240 b. ISBN 978-9943-5622-0-2. URL: <https://short-url.cc/1Bir6>
14. O'zbekiston Respublikasining 2025-yil 10-apreldagi O'RQ-1054-son "Qonunlar loyihalarini O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga kiritish va ko'rib chiqish tartibi takomillashtirilishi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga qo'shimcha va o'zgartirishlar kiritish to'g'risida"gi Qonuni. URL: <https://lex.uz/uz/docs/-7470108>
15. OECD. Recommendation of the Council on Regulatory Policy and Governance. – Paris: OECD Publishing, 2012. URL: <https://doi.org/10.1787/9789264209022-en>
16. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 30-oktabrdagi PF-201-son "Strategik rejalashtirish va rivojlanish tizimini joriy etish bo'yicha tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida"gi Farmoni. URL: <https://lex.uz/uz/docs/-7806403>
17. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 29-dekabrdagi PQ-394-son "Strategik rejalashtirish va rivojlanish tizimini yangicha yondashuvlar asosida tashkil etish va samarali yo'lga qo'yish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori. URL: <https://lex.uz/uz/docs/-7962933>

18. Bundesministerium des Innern und für Heimat; Nationaler Normenkontrollrat. Digitalcheck für Gesetze. 2023. URL: https://www.normenkontrollrat.bund.de/Webs/NKR/DE/weniger-buerokratie-und-besseres-recht/digitalcheck/digitalcheck_node.html
19. OECD. Reviewing the Stock of Regulation: OECD Best Practice Principles for Regulatory Policy. – Paris: OECD Publishing, 2020. URL: <https://doi.org/10.1787/1a8f33bc-en>
20. Xo'janazarov A.A. "Huquqiy ekspertiza" institutining nazariy jihatlari (Theoretical aspects of the institute of legal expertise) // Yurist axborotnomasi – Вестник юриста – Lawyer Herald. – 2021. – № 1. – В. 9–18. URL: <https://www.yuristjournal.uz/index.php/lawyer-herald/article/view/162/135>.

ROZIMOVA Lobar Shuxrat qizi

O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi qoshidagi
"Adolat" milliy huquqiy axborot markazi bosh maslahatchisi,
O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi huzuridagi
Yuridik kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini
oshirish instituti mustaqil izlanuvchisi
E-mail: rozimovaL@gmail.com

ADLIYA ORGANLARI VA MUASSASALARINING HUQUQIY TARG'IBOT FAOLIYATI TUSHUNCHASI, MAZMUNI VA HUQUQIY TABIATI

Iqtibos keltirish uchun (для цитирования, for citation): ROZIMOVA L.Sh. Adliya organlari va muassasalarining huquqiy targ'ibot faoliyati tushunchasi, mazmuni va huquqiy tabiati // Yurist axborotnomasi – Вестник юриста – Lawyer herald. № 4 (2026) B. 28-34.

4 (2026) DOI <https://doi.org/10.34920/2181-9416/2026/4-003>

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada adliya organlari va muassasalarining huquqiy targ'ibot faoliyatining nazariy-huquqiy asoslari, mazmun-mohiyati hamda zamonaviy rivojlanish tendensiyalari kompleks tahlil qilingan. Maqolada huquqiy targ'ibotning huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish, fuqarolarda qonunlarga hurmat hissini shakllantirish, huquqbuzarliklarning oldini olish va davlat hamda jamiyat o'rtasida samarali huquqiy kommunikatsiyani ta'minlashdagi o'rni yoritilgan. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasida huquqiy targ'ibot sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar, adliya organlarining institutsional vakolatlari hamda amaliy faoliyati tahlil qilinib, mavjud muammolar va ularning kelib chiqish sabablari ilmiy asosda baholangan. Muallif tomonidan huquqiy targ'ibotning an'anaviy, raqamli va manzilli shakllari, xususan, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, raqamli platformalar va sun'iy intellekt imkoniyatlaridan foydalanish istiqbollari ochib berilgan. Xorijiy davlatlar tajribasi asosida huquqiy targ'ibotni takomillashtirishning samarali mexanizmlari yoritilib, huquqiy targ'ibot milliy konsepsiyasini ishlab chiqish, "oddiy tilda huquq" tamoyilini joriy etish, sun'iy intellekt texnologiyalarini huquqiy targ'ibot tizimiga integratsiya qilish hamda uning samaradorligini baholash mezonlarini ishlab chiqish bo'yicha ilmiy-amaliy takliflar ilgari surilgan. Maqola natijalari adliya organlari faoliyatini takomillashtirish, aholining huquqiy madaniyati va huquqiy faolligini oshirish hamda qonun ustuvorligini ta'minlashga xizmat qiluvchi ilmiy-amaliy tavsiyalarni o'z ichiga oladi. Mazkur ilmiy maqola huquqiy targ'ibotning davlat huquqiy siyosatini amalga oshirishdagi strategik ahamiyatini asoslab beradi.

Kalit so'zlar: huquqiy targ'ibot, huquqiy madaniyat, huquqiy ong, huquqiy davlat, adliya organlari, huquqiy siyosat, huquqiy tarbiya, qonuniylik, raqamli huquqiy targ'ibot, huquqiy kommunikatsiya.

РОЗИМОВА Лобар

Главный консультант Национального правового
информационного центра “Адолат”
при Министерстве юстиции Республики Узбекистан,
Независимый соискатель Института переподготовки и
повышения квалификации юридических кадров при
Министерстве юстиции Республики Узбекистан
E-mail: rozimovaL@gmail.com

ПОНЯТИЕ, СОДЕРЖАНИЕ И ПРАВОВАЯ ПРИРОДА ПРАВПРОСВЕТИТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНОВ И УЧРЕЖДЕНИЙ ЮСТИЦИИ

АННОТАЦИЯ

В данной статье комплексно исследуются теоретико-правовые основы, содержание и современные тенденции развития правопросветительской деятельности органов и учреждений юстиции. Особое внимание уделено роли правового просвещения в повышении уровня правосознания и правовой культуры населения, формировании уважительного отношения к закону, предупреждении правонарушений, а также обеспечении эффективной правовой коммуникации между государством и обществом. Кроме того, проанализированы проводимые в Республике Узбекистан реформы в сфере правового просвещения, институциональные полномочия органов юстиции и их практическая деятельность, а также дана научная оценка существующих проблем и причин их возникновения. Автор раскрывает традиционные, цифровые и адресные формы правового просвещения, уделяя особое внимание перспективам использования современных информационно-коммуникационных технологий, цифровых платформ и технологий искусственного интеллекта. На основе изучения зарубежного опыта предложены эффективные механизмы совершенствования системы правового просвещения, включая разработку Национальной концепции правового просвещения, внедрение принципа «право простым языком», интеграцию технологий искусственного интеллекта в процессы правового просвещения и разработку критериев оценки их эффективности. Результаты исследования содержат научно-практические рекомендации, направленные на совершенствование деятельности органов юстиции, повышение уровня правовой культуры и правовой активности населения, а также укрепление принципа верховенства закона. Исследование обосновывает стратегическое значение правопросветительской деятельности как важнейшего механизма реализации государственной правовой политики.

Ключевые слова: правовое просвещение, правовая культура, правосознание, правовое государство, органы юстиции, правовая политика, правовое воспитание, законность, цифровое правовое просвещение, правовая коммуникация.

LOBAR Rozimova

Chief Consultant at the "Adolat" National Legal Information
Center under the Ministry of Justice of the Republic of Uzbekistan,
Independent Researcher Institute for Retraining and
Training Institute for Lawyers under the Ministry
of Justice of the Republic of Uzbekistan
E-mail: rozimovaL@gmail.com

THE CONCEPT, CONTENT, AND LEGAL NATURE OF THE LEGAL AWARENESS ACTIVITIES OF JUSTICE BODIES AND INSTITUTIONS

ANNOTATION

This article provides a comprehensive analysis of the theoretical and legal foundations, substantive content, and contemporary development trends of the legal awareness activities carried out by justice bodies and institutions. The study highlights the role of legal awareness in enhancing legal consciousness and legal culture, fostering respect for the rule of law among citizens, preventing legal violations, and ensuring effective legal communication between the state and society. Furthermore, it examines the ongoing reforms in the field of legal awareness in the Republic of Uzbekistan, analyzes the institutional powers and practical activities of justice bodies, and provides a scholarly assessment of the existing challenges and their underlying causes. The author explores traditional, digital, and targeted forms of legal awareness, with particular emphasis on the prospects of applying modern information and communication technologies, digital platforms, and artificial intelligence. Drawing upon international best practices, the article proposes effective mechanisms for improving the legal awareness system, including the development of a National Concept of Legal Awareness, the implementation of the "Law in Plain Language" principle, the integration of artificial intelligence technologies into legal awareness activities, and the establishment of performance evaluation indicators. The findings offer scientific and practical recommendations aimed at improving the activities of justice bodies, strengthening the legal culture and legal engagement of citizens, and ensuring the effective implementation of the rule of law. The study substantiates the strategic importance of legal awareness activities as a key instrument for implementing the state's legal policy.

Keywords: legal awareness, legal culture, legal consciousness, rule of law, justice bodies, legal policy, legal education, legality, digital legal awareness, legal communication.

Jahonda huquqiy demokratik davlat qurish jarayonlari, inson huquq va erkinliklarini ishonchli ta'minlash hamda davlat boshqaruvining ochiqligi va shaffofligini kuchaytirish huquqiy targ'ibot tizimiga nisbatan yangi talablarni shakllantirmoqda. Zamonaviy huquqiy davlat faqat takomillashgan qonunchilik tizimi mavjudligi bilan emas, balki aholining huquqiy ongi, huquqiy madaniyati va huquqiy faolligi darajasi bilan ham baholanadi. Shu ma'noda huquqiy targ'ibot davlatning huquqiy siyosatini amalga oshirishning muhim institutsional mexanizmi sifatida namoyon bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev ta'kidlaganidek, "Qonun ustuvorligini ta'minlash – mamlakat taraqqiyoti va xalq farovonligining eng muhim mezonidir" [1]. Mazkur konseptual yondashuv esa huquqiy targ'ibotni faqat huquqiy bilimlarni yetkazish vositasi sifatida emas, balki davlat va jamiyat o'rtasida ikki tomonlama huquqiy kommunikatsiyani ta'minlovchi murakkab ijtimoiy-huquqiy institut sifatida qayta baholashni talab etadi.

O'zbekiston Respublikasida ham huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan. Xususan, Prezidentning 2019-yil 9-yanvardagi PF-5618-son Farmoni bilan huquqiy targ'ibot sohasini tashkil etishning mutlaqo yangi institutsional modeli shakllantirildi [2]. Biroq mazkur islohotlarga qaramasdan, huquqiy targ'ibot samaradorligini baholash mezonlarining yetarli darajada ishlab chiqilmaganligi, huquqiy axborotning aholi ehtiyojlariga

moslashtirilmaganligi, raqamli huquqiy targ'ibot imkoniyatlaridan to'liq foydalanilmayotganligi kabi muammolar saqlanib qolmoqda.

Mazkur holat huquqiy targ'ibot tushunchasi, uning huquqiy tabiati, mazmuni va funksiyalarini zamonaviy huquqshunoslik nuqtayi nazaridan qayta ko'rib chiqishni taqozo etadi. Ayniqsa, adliya organlari va muassasalarining mazkur sohadagi institutsional o'rnini huquqiy siyosat, davlat boshqaruvi va huquqiy kommunikatsiya nazariyalari bilan uzviy bog'liq holda tadqiq etish ilmiy hamda amaliy ahamiyat kasb etadi.

Biz mazkur ilmiy maqolada bir qator ilmiy mulohazalar o'tkazib, sohaga oid ilmiy yangiliklar va takliflar ishlab chiqishga harakat qildik. Xususan, adliya organlari va muassasalarining huquqiy targ'ibot faoliyatiga huquqiy kommunikatsiya nazariyasi nuqtayi nazaridan mualliflik ta'rifi ishlab chiqildi, huquqiy targ'ibotning huquqiy tabiati davlat boshqaruvining mustaqil institutsional mexanizmi sifatida asoslantirildi, huquqiy targ'ibotning an'anaviy, raqamli va manzilli shakllari o'zaro bog'liq yaxlit tizim sifatida ilmiy tasniflandi, huquqiy targ'ibot samaradorligini baholashning huquqiy va tashkiliy mezonlari bo'yicha mualliflik yondashuvlari taklif etildi, shu bilan birga xorijiy davlatlar tajribasini milliy qonunchilik bilan qiyosiy tahlil qilish asosida adliya organlari faoliyatini takomillashtirishga qaratilgan ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqildi.

Huquqiy targ'ibot huquqshunoslik fanida huquqiy ong, huquqiy madaniyat, huquqiy tarbiya hamda huquqiy siyosat institutlari bilan uzviy bog'liq bo'lgan murakkab ijtimoiy-huquqiy kategoriya hisoblanadi. Mazkur tushunchaning mazmunini aniqlash nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki huquqiy targ'ibotning mohiyati to'g'ri belgilanishi adliya organlari vakolatlari, faoliyat shakllari va samaradorligini baholash mezonlarini ishlab chiqishga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Huquqiy adabiyotlarda ushbu tushunchaga turlicha yondashuvlar mavjud. Jumladan, **S.S. Alekseyev** huquqiy targ'ibotni huquqiy madaniyatni shakllantirishning muhim vositasi sifatida baholab, uning asosiy vazifasi fuqarolarda qonunga hurmat hissini shakllantirishdan iborat ekanligini ta'kidlaydi [3]. Mazkur yondashuv huquqiy targ'ibotning tarbiyaviy mohiyatini yoritib bersa-da, unda davlat organlari va jamiyat o'rtasidagi o'zaro huquqiy muloqot yetarli darajada ochib berilmagan. **V.N. Kudryavsev** esa huquqiy targ'ibotni, avvalo, huquqbuzarliklarning oldini olish vositasi sifatida baholaydi [4]. Uning fikricha, huquqiy bilimlarning keng targ'ib qilinishi shaxslarning huquqqa xilof xatti-harakatlar sodir etish ehtimolini kamaytiradi. Ushbu qarash huquqiy targ'ibotning profilaktik funksiyasini asoslab bersa-da, uning davlat huquqiy siyosatini amalga oshirishdagi strategik o'rni hamda huquqiy kommunikatsiya vositasi sifatidagi mohiyatini to'liq qamrab olmaydi. Fransuz huquqshunosi **Jan Carbonnier** huquqning ijtimoiy tabiatidan kelib chiqib, huquqiy targ'ibotni qonunning jamiyat hayotiga singdirilishi mexanizmi sifatida talqin qiladi [5]. Mazkur yondashuv qonunning samaradorligi faqat normativ-huquqiy hujjatlarning qabul qilinishi bilan emas, balki ularning fuqarolar tomonidan anglanishi va ongli ravishda qabul qilinishi bilan belgilanishini ko'rsatadi. Shu jihatdan Carbonnierning qarashlari huquqiy targ'ibotning sotsiologik mohiyatini ochib beradi, biroq zamonaviy raqamli kommunikatsiya vositalari orqali amalga oshirilayotgan huquqiy targ'ibot shakllarini qamrab olmaydi. **A.X.Saidov** huquqiy madaniyatni "shaxs, jamiyat va davlatning huquqqa bo'lgan munosabati va huquqiy qadriyatlar tizimi" sifatida baholaydi [6]. Biroq mazkur yondashuvlarda adliya organlarining huquqiy targ'ibot sohasidagi institutsional vakolatlari, raqamli huquqiy kommunikatsiya hamda huquqiy targ'ibot samaradorligini baholash mezonlari kompleks tarzda tadqiq etilmagan.

Yuqoridagi ilmiy qarashlarning qiyosiy tahlili shuni ko'rsatadiki, huquqiy targ'ibotga nisbatan mavjud yondashuvlar uning alohida funksiyalarini yoritadi, biroq adliya organlari faoliyatining institutsional xususiyatlarini kompleks tarzda ochib bermaydi. Shu sababli, muallifning fikricha, huquqiy targ'ibotni faqat huquqiy bilimlarni tarqatish yoki huquqbuzarliklar profilaktikasi vositasi sifatida emas, balki davlatning huquqiy siyosatini amalga oshirish, fuqarolarning huquqiy ehtiyojlarini aniqlash, jamiyat bilan samarali huquqiy muloqotni yo'lga qo'yish hamda huquqiy madaniyatni rivojlantirishga qaratilgan kompleks institutsional faoliyat sifatida talqin qilish maqsadga muvofiq. Shundan kelib chiqib, quyidagi

mualliflik ta'rifini taklif etish mumkin **“Adliya organlari va muassasalarining huquqiy targ'ibot faoliyati** – davlatning huquqiy siyosatini amalga oshirish maqsadida aholining huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini yuksaltirish, huquqiy axborotdan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish, fuqarolarning huquqiy ehtiyojlarini aniqlash hamda davlat va jamiyat o'rtasida samarali huquqiy kommunikatsiyani ta'minlashga qaratilgan tashkiliy-huquqiy, axborot-kommunikatsion va ma'rifiy tadbirlar tizimidir”.

O'zbekiston Respublikasida huquqiy targ'ibotni tashkil etish va amalga oshirishning institutsional asoslari so'nggi yillarda tubdan takomillashtirildi. Davlat boshqaruvi tizimida adliya organlarining vakolatlari kengaytirilib, ular aholining huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini yuksaltirish bo'yicha maxsus vakolatli organ sifatida belgilandi. Mazkur islohotlar huquqiy davlat va kuchli fuqarolik jamiyatini barpo etish konsepsiyasining amaliy ifodasi bo'lib xizmat qilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 9-yanvardagi PF-5618-son Farmoni huquqiy targ'ibot tizimini yangi bosqichga olib chiqqan muhim siyosiy-huquqiy hujjat hisoblanadi. Mazkur Farmon bilan huquqiy targ'ibot faqat alohida davlat organining vazifasi emas, balki “shaxs – oila – mahalla – ta'lim muassasasi – tashkilot – jamiyat” tamoyili asosida amalga oshiriladigan uzluksiz tizim sifatida belgilandi. Natijada huquqiy madaniyatni shakllantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida e'tirof etildi [7]. Mazkur Farmonda belgilangan muhim vazifalarning ahamiyati shundan iboratki, huquqiy targ'ibot endilikda faqat qonunlarni tushuntirish bilan cheklanmaydi. U fuqarolarning huquqiy ehtiyojlarini aniqlash, huquqiy axborotdan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish, davlat organlari faoliyatining ochiqligini ta'minlash hamda fuqarolarning davlat boshqaruvidagi ishtirokini kuchaytirishga xizmat qiluvchi kompleks mexanizm sifatida qaralmoqda. Shu jihatdan PF-5618-son Farmoni huquqiy targ'ibotning konseptual modelini tubdan o'zgartirgan normativ-huquqiy hujjat sifatida baholashimiz mumkin.

Adliya vazirligining huquqiy targ'ibot sohasidagi vakolatlari Prezidentning PQ-5040-son qarori bilan yanada aniqlashtirildi [8]. Mazkur qaror asosida vazirlik nafaqat normativ-huquqiy hujjatlarni aholiga yetkazuvchi organ, balki huquqiy axborot siyosatini shakllantiruvchi, davlat organlari faoliyatini muvofiqlashtiruvchi hamda zamonaviy huquqiy xizmatlarni rivojlantiruvchi markaziy institut sifatida faoliyat yuritmoqda. Aynan ushbu hujjatlar qabul qilinganidan so'ng adliya organlarining huquqiy targ'ibot sohasidagi vakolatlari quyidagi uchta asosiy yo'nalishda yanada rivojlana boshladi:

Birinchidan, **axborot-kommunikatsion yo'nalish** shakllandi. Bu yo'nalish doirasida Lex.uz, Advice.uz, “Madad” tizimi hamda boshqa elektron platformalar orqali fuqarolarga huquqiy axborotlarni tezkor va bepul yetkazish imkoniyati yaratildi. Natijada huquqiy axborotning ochiqligi va foydalanish qulayligi sezilarli darajada oshdi.

Ikkinchidan, **ma'rifiy yo'nalish** rivojlantirildi. Adliya organlari tomonidan seminarlar, davra suhbatlari, sayyor qabullar, ommaviy tadbirlar va media loyihalar orqali aholining turli qatlamlariga manzilli huquqiy tushuntirish ishlari olib borilmoqda. Bunday yondashuv huquqiy targ'ibotni ommaviy xarakterdan individual ehtiyojlarga yo'naltirilgan tizimga aylantirish imkonini bermiqda.

Uchinchidan, **institutsional muvofiqlashtirish yo'nalishi** shakllandi. Bugungi kunda adliya organlari huquqiy targ'ibot jarayonida davlat organlari, fuqarolik jamiyati institutlari, ta'lim muassasalari va ommaviy axborot vositalari faoliyatini o'zaro muvofiqlashtirib, yagona davlat siyosatini amalga oshirmoqda.

Shuni ham qayd etish joizki, huquqiy targ'ibot sohasida ayrim muammolar saqlanib qolmoqda. Jumladan, ayrim hollarda huquqiy targ'ibot tadbirlari son jihatdan baholanmoqda, ularning fuqarolar huquqiy ongi va xulq-atvoriga real ta'siri esa yetarlicha o'rganilmayapti. Bundan tashqari, huquqiy targ'ibot natijadorligini baholashning yagona indikatorlari ishlab chiqilmaganligi sababli turli hududlarda olib borilayotgan faoliyatni obyektiv solishtirish imkoniyati cheklangan.

Fikrimizcha, huquqiy targ'ibot samaradorligini baholashda faqat o'tkazilgan tadbirlar soni emas, balki bir qator mezonlar asosiy ko'rsatkich sifatida e'tiborga olinishi lozim. Xususan, aholining huquqiy bilim darajasidagi o'zgarishlar, fuqarolarning davlat xizmatlaridan foydalanish faolligi, huquqbuzarliklar profilaktikasi bo'yicha erishilgan natijalar, elektron huquqiy platformalardan foydalanish ko'rsatkichlari

va fuqarolarning davlat organlariga bo'lgan ishonch darajasi. Mazkur mezonlarning joriy etilishi huquqiy targ'ibotning samaradorligini faqat statistik ko'rsatkichlar orqali emas, balki uning ijtimoiy va huquqiy natijalari asosida baholash imkonini beradi. Bu esa adliya organlari faoliyatining ochiqligi, hisobdorligi va natijadorligini yanada oshirishga xizmat qiladi.

Huquqiy targ'ibotni tashkil etishning samarali mexanizmlarini ishlab chiqishda rivojlangan davlatlar tajribasini o'rganish alohida ilmiy va amaliy ahamiyatga ega. Biroq xorijiy tajribani milliy tizimga mexanik ravishda ko'chirish emas, balki uni O'zbekistonning huquqiy tizimi, davlat boshqaruvi modeli va jamiyatning ijtimoiy xususiyatlarini hisobga olgan holda moslashtirish muhimdir.

Rivojlangan davlat tajribasini tahlil qilar ekanmiz, har bir davlatning o'ziga xos amaliyotiga duch kelamiz. Misol uchun, **Germaniyada** huquqiy targ'ibot fuqarolar bilan ochiq muloqot tamoyiliga asoslanadi. Federal va mahalliy davlat organlari qonunchilikdagi o'zgarishlarni oddiy va tushunarli tilda izohlashga alohida e'tibor qaratadi [9]. Davlat organlarining rasmiy elektron portallari, interaktiv maslahat xizmatlari hamda huquqiy axborot platformalari aholining huquqiy ehtiyojlariga mos ravishda faoliyat yuritadi. Eng muhimi, huquqiy targ'ibot natijalari muntazam ravishda sotsiologik so'rovlar va monitoring tizimlari orqali baholanadi. O'zbekiston tajribasi bilan qiyoslanganda, mamlakatimizda ham Lex.uz, Advice.uz va boshqa elektron platformalar faoliyat yuritmoqda. Biroq ularning samaradorligi ko'proq foydalanuvchilar soni yoki tashriflar statistikasi orqali baholanmoqda. Fikrimizcha, Germaniya tajribasidan kelib chiqib, huquqiy targ'ibotning fuqarolar huquqiy ongiga ta'sirini o'lchovchi ilmiy indikatorlarni joriy etish maqsadga muvofiq bo'ladi.

AQSHda huquqiy targ'ibot davlat va fuqarolik jamiyati institutlarining hamkorligi asosida tashkil etiladi. Advokatlar uyushmalari, nodavlat notijorat tashkilotlari hamda ommaviy axborot vositalari aholining huquqiy savodxonligini oshirishda faol ishtirok etadi. Ayniqsa, "community legal education" modeli orqali aholining ehtiyojidan kelib chiqadigan maqsadli huquqiy tushuntirish ishlari olib boriladi [10]. Mazkur tizimning afzalligi shundaki, huquqiy targ'ibot davlatning yagona vazifasi emas, balki butun jamiyatning umumiy mas'uliyati sifatida qaraladi. O'zbekistonda esa huquqiy targ'ibot asosan davlat organlari tomonidan amalga oshirilmoqda. Bu markazlashgan boshqaruvni ta'minlasa-da, nodavlat tashkilotlari, ilmiy muassasalar va professional birlashmalarning imkoniyatlaridan yetarli darajada foydalanilmayotganini ko'rsatadi. Shu sababli, huquqiy targ'ibot tizimiga fuqarolik jamiyati institutlarini kengroq jalb etish uning samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Yaponiya tajribasining o'ziga xos jihati shundaki, huquqiy madaniyatni shakllantirish maktabgacha ta'lim bosqichidan boshlanadi. Ta'lim dasturlarida qonunga hurmat, fuqarolik mas'uliyati, ijtimoiy xulq-atvor va nizolarni tinch yo'l bilan hal etish ko'nikmalarini shakllantirishga katta e'tibor beriladi. Natijada huquqiy targ'ibot faqat katta yoshdagi aholiga emas, balki butun umr davom etadigan uzluksiz ta'lim jarayonining tarkibiy qismiga aylanadi [11]. O'zbekistonda ham huquqiy tarbiya maktab, oliy ta'lim va mahalla tizimi orqali amalga oshirilmoqda. Ammo huquqiy targ'ibotning uzluksizlik tamoyili barcha bosqichlarda bir xil darajada ta'minlangan deb bo'lmaydi. Bizda ham Yaponiya tajribasi asosida maktabgacha va boshlang'ich ta'lim dasturlariga yoshga mos huquqiy tarbiya elementlarini tizimli ravishda kiritish istiqbolli yo'nalishlardan biri hisoblanadi.

O'tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, adliya organlari va muassasalarining huquqiy targ'ibot faoliyati zamonaviy huquqiy davlatni rivojlantirishning muhim institutsional omillaridan biri hisoblanadi. Huquqiy targ'ibotning samaradorligi nafaqat aholiga huquqiy axborot yetkazish darajasi, balki fuqarolarning huquqiy ongi, huquqiy madaniyati va huquqiy faolligida yuz berayotgan ijobiy o'zgarishlar bilan baholanishi lozim.

Yuqoridagi tahlillardan kelib chiqib, O'zbekistonda huquqiy targ'ibot tizimini yanada takomillashtirish quyidagi ustuvor yo'nalishlarda amalga oshirilishi maqsadga muvofiq deb hisoblashimiz mumkin:

Birinchidan, huquqiy targ'ibotni rivojlantirishning Milliy konsepsiyasini ishlab chiqish zarur. Mazkur konsepsiyada huquqiy targ'ibotning maqsadlari, tamoyillari, asosiy subyektlari, ularning vakolatlari, moliyalashtirish manbalari hamda samaradorlik mezonlari yagona hujjat doirasida belgilanishi lozim.

Bugungi kunda ushbu masalalar turli normativ-huquqiy hujjatlar bilan tartibga solingan bo'lib, ularning tizimlashtirilishi huquqni qo'llash amaliyotida yagona yondashuvni shakllantiradi.

Ikkinchidan, "oddiy tilda huquq" tamoyilini huquqiy targ'ibotning majburiy standarti sifatida joriy etish maqsadga muvofiq. Aholining aksariyati murakkab yuridik terminologiyani to'liq tushuna olmaydi. Shu sababli davlat organlari tomonidan tayyorlanayotgan huquqiy axborot materiallari sodda, ravon va xalqchil shaklda ishlab chiqilishi zarur. Bu esa huquqiy axborotning amaliy ahamiyatini oshiradi hamda fuqarolarning qonunchilikka bo'lgan ishonchini mustahkamlaydi.

Uchinchidan, sun'iy intellekt texnologiyalarini huquqiy targ'ibot tizimiga bosqichma-bosqich integratsiya qilish zarur. Bunda sun'iy intellektdan huquqiy maslahat berish emas, balki huquqiy axborotni izlash, normativ-huquqiy hujjatlarni sodda tilda tushuntirish, fuqarolarning tez-tez uchraydigan savollariga avtomatlashtirilgan javoblar tayyorlash va huquqiy murojaatlar tahlilini amalga oshirishda foydalanish maqsadga muvofiq.

To'rtinchidan, Adliya vazirligi huzurida huquqiy targ'ibot bo'yicha Ilmiy-tahliliy markaz tashkil etish maqsadga muvofiq. Mazkur markaz huquqiy targ'ibot samaradorligini monitoring qilish, ilmiy tadqiqotlar olib borish, xorijiy tajribani o'rganish, metodik tavsiyalar ishlab chiqish hamda davlat organlari faoliyatini ilmiy jihatdan qo'llab-quvvatlash vazifalarini amalga oshiradi.

Xulosa qilib aytganda, adliya organlari va muassasalarining huquqiy targ'ibot faoliyatini zamonaviy talablar asosida takomillashtirish huquqiy davlat va kuchli fuqarolik jamiyatini rivojlantirishning muhim shartlaridan biridir. Biz yuqorida qayd etib o'tgan nazariy xulosalar hamda ilmiy-amaliy takliflar huquqiy targ'ibotning institutsional asoslarini mustahkamlash, davlat va jamiyat o'rtasidagi huquqiy kommunikatsiyani rivojlantirish, aholining huquqiy madaniyatini yuksaltirish hamda adliya organlari faoliyatining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

IQTIBOSLAR/ЧОККИ/REFERENCES:

1. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. – T.: O'zbekiston, 2017. URL: <https://library.ziyouz.com/book/82504>
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 9-yanvardagi "Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish tizimini tubdan takomillashtirish to'g'risida"gi PF-5618-son Farmoni. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 07.05.2026-y., 06/26/78/0454-son). URL: <https://lex.uz/docs/-4149765>
3. Алексеев С.С. Теория права. – Москва: БЭК, 1995. URL: https://rusneb.ru/catalog/000200_000018_rc_22697/
4. Кудрявцев В.Н. Правовое поведение: норма и патология. – Москва, 1982. URL: <https://ci.nii.ac.jp/ncid/BA26229827>
5. Carbonnier J. Sociologie juridique. – Paris, 1978. URL: <https://lawcat.berkeley.edu/record/58008>
6. Saidov A.X. Huquqiy madaniyat nazariyasi. – T.: "Akademiya", 1998. URL: [https://n.ziyouz.com/books/kollej_va_otm_darsliklari/huquq/Huquqiy%20madaniyat%20nazariyasi.%201-jild%20\(U.Tadjixanov,%20A.Saidov\).pdf](https://n.ziyouz.com/books/kollej_va_otm_darsliklari/huquq/Huquqiy%20madaniyat%20nazariyasi.%201-jild%20(U.Tadjixanov,%20A.Saidov).pdf)
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 9-yanvardagi "Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish tizimini tubdan takomillashtirish to'g'risida"gi PF-5618-son Farmoni. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 07.05.2026-y., 06/26/78/0454-son). URL: <https://lex.uz/docs/-4149765>
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 26-martdagi "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-5040-son Farmoni. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 21.03.2025-y., 06/25/52/0262-son). URL: <https://lex.uz/docs/-5344692>
9. Gesetze im Internet. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/>
10. Community Legal Education standarti: URL: https://www.americanbar.org/groups/legal_aid_indigent_defense/resource_center_for_access_to_justice/standards-and-policy/updated-standards-for-the-provision-of-civil-legal-aid/standard-3-3-on-service-delivery-to-communities/
11. Japan Ministry of Education, Culture, Sports, Science and Technology. URL: <https://www.mext.go.jp/en/policy/education/lawandplan/title01/detail01/1373798.htm>

MIRZAYEV Fayzulla Ibodullayevich

O'zbekiston Respublikasi Huquqni muhofaza
qilish akademiyasi dotsenti,
yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
E-mail: f.i.mirzaev@proacademy.uz

JINOIY DAROMADLARNI LEGALLASHTIRISHGA QARSHI KURASHISH TIZIMIDA MOLIYAVIY RAZVEDKA MA'LUMOTINING MA'MURIY-HUQUQIY REJIMI

Iqtibos keltirish uchun (для цитирования, for citation): MIRZAYEV F.I. Jinoiy daromadlarni legallashtirishga qarshi kurashish tizimida moliyaviy razvedka ma'lumotining ma'muriy-huquqiy rejimi // Yurist axborotnomasi – Вестник юриста – Lawyer herald. № 4 (2026) B. 35-43.

4 (2026) DOI <https://doi.org/10.34920/2181-9416/2026/4-004>

ANNOTATSIYA

Ilmiy maqolada jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashish (JDL/TMQK) tizimida moliyaviy razvedka ma'lumotining kompleks ma'muriy-huquqiy rejimi va uning o'ziga xos xususiyatlari ilmiy nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Ushbu ma'lumotlar rejimi bank siri, soliq siri, shaxsga doir ma'lumotlarni muhofaza qilish, axborot xavfsizligi, tezkor-qidiruv faoliyati hamda jinoyat-protsessual isbotlash normalari bilan uzviy bog'lanishi, biroq uning ustuvor tashkiliy-preventiv asosi ma'muriy-huquqiy tabiatga ega ekani qonuniy va nazariy jihatdan asoslanadi. Maqolada shubhali operatsiya to'g'risidagi dastlabki xabar, davlat manbalari bilan boyitilgan moliyaviy razvedka ma'lumoti hamda yakuniy moliyaviy razvedka tahliliy mahsulotining har biri alohida huquqiy maqom va ahamiyatga ega ekani ko'rsatib beriladi. Muallif moliyaviy razvedkaning tahliliy mahsuloti o'z-o'zidan jinoyat-protsessual dalil bo'la olmasligi, u faqat vakolatli davlat organi tomonidan qonunda belgilangan tegishli protsessual shakllarda mustaqil baholanganidan va rasmiylashtirilganidan keyingina to'liq daliliy ahamiyat kasb etishi mumkinligi haqidagi ilmiy xulosani ilgari suradi. Maqolada moliyaviy razvedka ma'lumotlarini saqlash, tuzatish, yo'q qilish, maqsaddan tashqari foydalanishni cheklash hamda nazorat mezonlarini takomillashtirish bo'yicha amaliy takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: moliyaviy razvedka, moliyaviy monitoring, ma'muriy-huquqiy rejim, shubhali operatsiya to'g'risidagi xabar, boyitilgan moliyaviy razvedka ma'lumoti, moliyaviy razvedka tahliliy mahsuloti, maxsus vakolatli davlat organi, dalillar maqbulligi, axborot xavfsizligi, nazorat.

МИРЗАЕВ Файзулла ИбодуллаевичДоцент Правоохранительной академии Республики Узбекистан,
доктор философии по юридическим наукам (PhD), доцентE-mail: f.i.mirzaev@proacademy.uz

АДМИНИСТРАТИВНО-ПРАВОВОЙ РЕЖИМ ФИНАНСОВО-РАЗВЕДЫВАТЕЛЬНОЙ ИНФОРМАЦИИ В СИСТЕМЕ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ЛЕГАЛИЗАЦИИ ПРЕСТУПНЫХ ДОХОДОВ

АННОТАЦИЯ

В научной статье комплексно и детально анализируется правовой режим финансово-разведывательной информации в национальной системе противодействия легализации преступных доходов и финансированию терроризма (ПОД/ФТ). Подробно обосновывается межотраслевой и комплексный характер данного правового режима, непосредственно связанного с институтами банковской и налоговой тайны, защитой персональных данных, информационной безопасностью, оперативно-розыскной деятельностью и уголовно-процессуальным доказыванием. При этом доказывается, что его центральное организационно-превентивное ядро сохраняет четкую административно-правовую природу. В статье работе четко разграничиваются первичное сообщение о подозрительной операции, обогащенная финансово-разведывательная информация с привлечением дополнительных источников и аналитический продукт финансовой разведки. Автор приходит к обоснованному научному выводу о том, что аналитический продукт сам по себе не является уголовно-процессуальным доказательством и приобретает полноценное доказательственное значение только после его независимой оценки компетентным государственным органом в установленной законной процессуальной форме. На этой правовой основе предложены конкретные направления совершенствования национального законодательства, включая закрепление трехуровневой терминологической модели, полное нормативное регулирование жизненного цикла информации, определение правового статуса аналитического продукта и усиление механизмов контроля.

Ключевые слова: финансовая разведка, финансовый мониторинг, административно-правовой режим, сообщение о подозрительной операции, аналитический продукт, специально уполномоченный государственный орган, допустимость доказательств, информационная безопасность, контроль.

FAYZULLA MirzaevAssociate Professor of the Law Enforcement
Academy of the Republic of Uzbekistan,
Doctor of Philosophy (PhD) in Law, Associate professor
E-mail: f.i.mirzaev@proacademy.uz

THE ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGIME OF FINANCIAL INTELLIGENCE INFORMATION IN ANTI-MONEY LAUNDERING

ANNOTATION

The comprehensive research article thoroughly examines the legal regime of financial intelligence information within the system for anti-money laundering and the financing of terrorism (AML/CFT). It convincingly argues that this legal regime is complex because it directly intersects with banking and tax secrecy, personal data protection, information security, operational-search activity and criminal-procedural evidentiary rules. At the same time, its main organizational and preventive core remains

administrative-legal. The article clearly distinguishes between an initial suspicious transaction report, enriched financial intelligence information and a financial intelligence analytical product. The author logically concludes that an analytical product is not evidence in itself and may acquire evidentiary value only after independent verification by a competent authority through procedural forms prescribed by national law. The article proposes key legislative improvements: defining the three-level terminology model, regulating the entire information lifecycle, clarifying the legal status of analytical products and strengthening institutional oversight without disclosing protected information.

Keywords: financial intelligence, financial monitoring, administrative-legal regime, suspicious transaction report, enriched financial intelligence information, analytical product, competent authority, admissibility of evidence, information security, oversight.

Globalashgan moliya tizimida noqonuniy mablag'lar qisqa vaqt ichida bir yurisdiksiyadan boshqasiga o'tkaziladi, turli moliyaviy va nomoliyaviy vositalar orqali qatlamlashtiriladi hamda keyinchalik qonuniy iqtisodiy muomalaga qaytariladi. Bunday harakatchanlikka jinoyat sodir etilgandan keyingi protsessual choralar bilangina javob berish yetarli emas. JDL/TMQKning zamonaviy modeli moliyaviy oqimlarni oldindan kuzatish, shubhali bog'lanishlarni aniqlash va vakolatli organlarga asosli qaror qabul qilish uchun zarur tahliliy axborotni yetkazishga tayangan preventiv mexanizmni talab etadi. Moliyaviy razvedka bo'linmasi ana shu mexanizmning markaziy bo'g'inidir.

Ilmiy adabiyotlarda moliyaviy razvedka bo'linmalari ko'pincha ma'muriy, huquqni muhofaza qiluvchi, sud-prokuratura va aralash modellarga ajratiladi. Bu tasnif tashkiliy qiyoslash uchun foydali, biroq moliyaviy razvedka faoliyatining asosiy huquqiy mazmunini to'liq ochmaydi. Asosiy masala bo'linmaning qaysi idoraga mansubligida emas, katta hajmdagi cheklangan ma'lumotni qabul qilish, birlashtirish, tahlil qilish, saqlash va tarqatish vakolatlari qanday tartibga solinganidadir. Bir xil tashkiliy model doirasida ham axborotga kirish ko'lami, tahlilni boshlash mezonlari, tarqatish asoslari va nazorat shakllari farq qilishi mumkin.

FATFning 1, 2, 20, 21, 29 va 40-tavsiyalari moliyaviy razvedka bo'linmasini riskka asoslangan yondashuv, milliy hamkorlik, shubhali operatsiyalar bo'yicha xabar berish, xabar beruvchilarni himoya qilish, moliyaviy razvedka bo'linmasining yadro funksiyalari hamda xalqaro axborot almashinuvi bilan bog'liq yagona tizim ichida ko'radi [1]. Bu yondashuv moliyaviy razvedkani uchta texnik harakat yig'indisi emas, davlat vakolati va maxsus axborot tartibi tutashgan alohida boshqaruv faoliyati sifatida baholashga asos beradi.

O'zbekiston Respublikasining 2004-yil 26-avgustdagi "Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga, terrorizmni moliyalashtirishga va ommaviy qirg'in qurolini tarqatishni moliyalashtirishga qarshi kurashish to'g'risida"gi 660-II-son Qonuni (keyingi o'rinlarda – 660-son Qonun) maxsus vakolatli davlat organining pul mablag'lari yoki boshqa mol-mulk bilan bog'liq operatsiyalar haqidagi ma'lumotni olishi, o'rganishi va vakolatli organlarga yuborishiga doir asosiy qoidalarni belgilaydi [2]. 2021-yilda tasdiqlangan Milliy tizimni rivojlantirish strategiyasida axborot almashinuvi va ma'lumotlarga ishlov berishning zamonaviy usullarini joriy etish ustuvor vazifa sifatida qayd etilgan [3]. Shunga qaramay, amaldagi tartib moliyaviy razvedka ma'lumotining turlari, huquqiy ahamiyati, foydalanish maqsadi, saqlash muddati va qayta tarqatish chegaralarini yagona konsepsiya asosida belgilamaydi.

Moliyaviy razvedka ma'lumotining huquqiy rejimi faqat ma'muriy huquq bilan tugamaydi: u bank siri, soliq siri, shaxsga doir ma'lumotlar, axborot xavfsizligi, tezkor-qidiruv faoliyati va jinoyat-protsessual isbotlash normalari bilan tutashadi. Shaxsga doir ma'lumotlar qonuniy maqsad va zarur himoya choralari talab qiladi [4]. Bank siri mijozga oid ma'lumotlarni olish va taqdim etishning alohida tartibini belgilaydi [5]. Soliq siri davlat organlari o'rtasidagi axborot almashinuvining fiskal chegarasini ko'rsatadi [6]. Kiberxavfsizlik talablari esa elektron tizimlarda ishlov beriladigan ma'lumot himoyasini kuchaytiradi [7]. Shunga qaramay, ushbu kompleks rejimning tashkiliy-preventiv yadrosi ma'muriy-

huquqiydir: ma'lumotni qabul qilish, boyitish, tahlil qilish va tarqatish sud muhokamasi yoki tergov harakati emas, maxsus vakolatli davlat organining boshqaruv faoliyatidir.

Moliyaviy razvedka ma'lumotini oddiy axborot bilan tenglashtirish uning huquqiy xususiyatini xira qiladi. Bu ma'lumot qonunda belgilangan majburiyat asosida xususiy sektor subyektlaridan davlat organiga kelib tushadi, keyin davlat va nodavlat axborot resurslari hisobiga boyitiladi. Algoritmik hamda ekspert tahlili natijasida dastlabki ma'lumotdan mazmunan farq qiladigan yangi mahsulot yaratiladi. U tekshiruv, tezkor-qidiruv, ma'muriy nazorat yoki protsessual qarorlar uchun yo'nalish berishi mumkin. Demak, moliyaviy razvedka ma'lumoti davlat boshqaruvi doirasida aniq maqsad uchun shakllantiriladigan va cheklangan tartibda muomalaga kiritiladigan maxsus ma'muriy axborotdir.

Ushbu axborotning huquqiy rejimini uch pog'onali modelda ko'rish maqsadga muvofiq. Birinchi pog'ona - shubhali operatsiya to'g'risidagi dastlabki xabar. U moliyaviy monitoring subyektining professional shubhasini bildiradi, ammo hali davlat organi tomonidan tekshirilgan yoki tasdiqlangan ma'lumot emas. Ikkinchi pog'ona - boyitilgan moliyaviy razvedka ma'lumoti. Bunda dastlabki xabar davlat reyestrlari, soliq, bojxona, migratsiya, huquqni muhofaza qiluvchi organlar, bank va ochiq manbalar ma'lumotlari bilan solishtiriladi. Uchinchi pog'ona - moliyaviy razvedka tahliliy mahsuloti. Bu tahlil natijasida shakllantiriladigan, muayyan xavf, aloqa, sxema yoki tendensiya haqida asoslangan xulosa beradigan maxsus axborot hujjatidir.

Bunday farqlash amaliy huquqiy natijaga ega. Dastlabki xabar shubhani bildiradi; boyitilgan ma'lumot shubhaning kontekstini kengaytiradi; tahliliy mahsulot esa vakolatli organ uchun tekshiruv yo'nalishini ko'rsatadi. Ularning barchasini bir xil maqomda baholash dastlabki shubhani tahliliy xulosa bilan, tahliliy xulosani esa dalil bilan tenglashtirish xavfini tug'diradi. Moliyaviy razvedka ma'lumotining maxsus rejimi aynan shu xatarni bartaraf etishga xizmat qiladi.

Moliyaviy razvedka bo'linmasining samarali ishlashi keng axborot manbalariga o'z vaqtida kirish, so'rovlarni asoslantirish, kelib tushgan ma'lumotni taqqoslash va uni tegishli organlarga tarqatish imkoniyatiga bog'liq. Egmont guruhi prinsiplarida FIUlar o'rtasida ma'lumot almashish tezkor, konstruktiv va xavfsiz bo'lishi, olingan ma'lumotdan esa faqat ruxsat etilgan maqsadda foydalanilishi kerakligi ko'rsatiladi [8]. Bunday talab milliy idoralararo almashinuv uchun ham muhim: keng kirish vakolati hech qachon cheksiz kirish degani emas.

Operativ tahlil operatsiyalar, shaxslar, hisobvaraqlar, aktivlar va transchegaraviy harakatlar o'rtasidagi bog'lanishlarni aniqlashga qaratiladi. U ma'lumotlarni jamlash bilan cheklanmaydi; tahlilchi gipoteza tuzadi, xavf omillarini solishtiradi va huquqiy ahamiyatga ega aloqalarni ajratadi. Yevropa Ittifoqining FIUlar hamkorligiga oid 2024-yilgi direktivasi bosqichma-bosqich implementatsiya qilinishi va asosiy qoidalari 2027-yil 10-iyuldan qo'llanishi bilan e'tiborga loyiqdir [9]. Bu tajriba milliy huquq uchun tayyor model emas, lekin axborot bosqichlarini aniq tartibga solish zarurligini ko'rsatadi.

Moliyaviy razvedka ma'lumoti - JDL/TMQK maqsadlarida maxsus vakolatli davlat organi tomonidan qonuniy manbalardan qabul qilingan, yig'ilgan, boyitilgan va tahlilga tayyorlangan, foydalanilishi cheklangan axborotlar majmuidir. Moliyaviy razvedka tahliliy mahsuloti esa operativ yoki strategik tahlil natijasida tuziladigan, muayyan xavf, aloqa, sxema yoxud tendensiya haqida asoslangan xulosalarni mujassam etgan maxsus axborot hujjatidir. Bu ikki tushuncha qonun darajasida ajratilmasa, axborotning keyingi huquqiy taqdiri idoraviy amaliyot ixtiyorida qoladi.

Moliyaviy razvedka tahliliy mahsuloti vakolatli organga tekshiruv yo'nalishini ko'rsatadi, biroq u o'z-o'zidan jinoyat-protsessual dalil maqomiga ega bo'lmaydi. Dalil maqomi faqat JPKda belgilangan manba va tartib asosida shakllanadi. Shu sababli tahliliy mahsulotdagi ma'lumotlar keyinchalik so'roq, hujjatlarni talab qilib olish, olib qo'yish, ko'zdan kechirish, ekspertiza tayinlash, raqamli dalilni ko'zdan kechirish yoki boshqa protsessual harakatlar orqali tekshirilganidan keyingina jinoyat ishi doirasida daliliy ahamiyat kasb etishi mumkin.

Oliy sud Plenumining dalillar maqbulligi haqidagi tushuntirishlarida jinoyat ishini yuritishda JPK talablariga, shu jumladan dalillarni to'plash, tekshirish va baholash tartibiga qat'iy rioya qilish lozimligi, qonun talablaridan chekinish esa dalilning maqbul emas deb topilishiga olib kelishi qayd etilgan [10].

Bu pozitsiya moliyaviy razvedka mahsulotiga ham taalluqli: mahsulotdagi ma'lumot muhim bo'lishi mumkin, ammo uning muhimligi protsessual shakl o'rnini bosa olmaydi.

Ushbu chegara moliyaviy razvedkaning preventiv qiymatini kamaytirmaydi. Aksincha, uning natijalarini qonuniy protsessual maydonga to'g'ri o'tkazishga xizmat qiladi. Agar tahliliy mahsulot dalil bilan avtomatik tenglashtirilsa, xususiy sektor tomonidan yuborilgan professional shubha davlat ayblovining bevosita asosiga aylanib qolishi mumkin. Bu esa preventiv monitoring va jinoyat-protsessual isbotlash o'rtasidagi zarur huquqiy masofani buzadi.

Ma'muriy-huquqiy rejimni umumiy taqiqlar majmui deb tushunish tor yondashuvdir. U muayyan boshqaruv maqsadiga erishish uchun vakolatlar, tartib-taomillar, cheklovlar, kafolatlar va javobgarlik choralari bir tizimga birlashtiradi. Moliyaviy razvedka ma'lumotining rejimi axborotni olish vakolati, unga ishlov berish tartibi, foydalanish va tarqatish chegaralari, maxfiylik kafolatlari, nazorat va javobgarlikdan tarkib topadi.

Axborotni olish vakolati mazkur rejimning boshlang'ich nuqtasidir. Maxsus vakolatli davlat organi operatsiyalar haqidagi xabarlarini qabul qilish bilan cheklanmay, tahlil uchun zarur qo'shimcha ma'lumotni so'rash imkoniga ham ega bo'lishi kerak. Biroq bu vakolat ma'lumotning JDL/TMQK maqsadiga bevosita aloqadorligi, so'ralayotgan hajmning zarurligi va maqsadga kamroq cheklovchi vosita orqali erishib bo'lmashligi bilan chegaralanishi lozim. Ushbu mezonlar normada aks etmasa, so'rovning asoslanganligi ma'muriy ixtiyorga haddan tashqari bog'lanib qoladi.

Axborotga ishlov berish alohida harakatlar yig'indisi emas, uzviy huquqiy jarayondir. U xabarni qabul qilish va ro'yxatga olishdan boshlanib, dastlabki sifat nazorati, ustuvorlikni belgilash, qo'shimcha ma'lumot yig'ish, operativ yoki strategik tahlil, tarqatish to'g'risida qaror qabul qilish, saqlash, arxivlash yoxud yo'q qilish bilan davom etadi. Har bir bosqichda mas'ul shaxs, muddat, kirish darajasi va elektron audit izi qayd etilishi zarur. Bunday tartib axborot xavfsizligini ta'minlash bilan birga, qarorning qonuniyligini keyinchalik tekshirish imkonini ham yaratadi.

Foydalanish va tarqatish chegaralari oldindan aniq bo'lishi kerak. Muayyan maqsadda yig'ilgan moliyaviy razvedka ma'lumotini boshqa, cheklanmagan maqsadlarda ishlatish mumkin emas. Maqsadlilik prinsipi qaysi organ ma'lumotdan qaysi vakolat doirasida va qanday vazifa uchun foydalanishini belgilaydi. Egmont guruhining operatsion yo'riqnomasida FIUlar axborotni o'z tashabbusi bilan yoki so'rov asosida almashishi, ammo olingan ma'lumotni keyingi tarqatish va undan foydalanish dastlabki ruxsat hamda maxfiylik shartlariga bo'ysunishi kerakligi ko'rsatiladi [11].

Maxfiylikni ma'lumotni uchinchi shaxsga oshkor qilmaslik bilangina cheklab bo'lmaydi. U kirishni xizmat vazifasiga qarab chegaralash, zarur bo'lgan eng kam ma'lumot prinsipini qo'llash, xodimlar harakatini qayd etish, nusxa olish va tashqi muhitga chiqarishni nazorat qilish, kiberxavfsizlik hamda xizmat tugaganidan keyin ham sir saqlash majburiyatini qamrab oladi. Xabar bergan tashkilotni himoya qilish muhim, ammo ichki tartib xabar taalluqli bo'lgan shaxsning qonuniy manfaatlarini ham bilvosita himoya qilishi kerak.

Operativ mustaqillik nazoratsizlik degani emas. Maxsus vakolat qanchalik keng bo'lsa, uni qo'llash shunchalik puxta hujjatlashtirilishi va tekshirilishi kerak. Ichki nazorat noqonuniy kirish, asossiz so'rov, maqsaddan tashqari foydalanish, tarqatish tartibini buzish va saqlash muddatlariga rioya etmaslik holatlarini qamrab olishi zarur. Tashqi nazorat esa maxfiy ma'lumot mazmunini oshkor qilmagan holda qonuniylik, axborot xavfsizligi va vakolatlar mutanosibligini baholashi lozim.

O'zbekistonning milliy modeli markazlashgan maxsus vakolatli davlat organi, idoralararo muvofiqlashtirish va sohaviy ichki nazoratning o'zaro aloqasiga tayangan. Qonun moliyaviy monitoring subyektlarining ma'lumot taqdim etish majburiyatini, maxsus vakolatli davlat organining vazifalarini va axborot almashinuvi asoslarini belgilaydi. Idoralararo komissiya tavakkalchiliklarni baholash, davlat siyosatini takomillashtirish, xalqaro standartlarni milliy tizimga joriy etish va huquqni qo'llash amaliyotini kuzatib borish vazifalarini bajaradi [12]. Bu normalar institutsional tizim mavjudligini ko'rsatadi, biroq moliyaviy razvedka ma'lumotining ichki huquqiy tabaqalanishini to'liq ta'minlamaydi.

Maxsus vakolatli davlat organining institutsional maqomi ham aniqlik talab qiladi. O'zbekiston modelida ushbu funksiya Bosh prokuratura tizimi bilan bog'langan holda amalga oshiriladi; Bosh prokuratura rasmiy axborotida uning tizimida Iqtisodiy jinoyatlarga qarshi kurashish departamenti mavjudligi ko'rsatiladi [13]. Bunday joylashuv huquqni muhofaza qiluvchi institutsional muhit bilan izohlanadi, ammo moliyaviy razvedka funksiyasini tergov yoki ayblov funksiyasi bilan aynanlashtirmaydi. Operativ mustaqillik tashkiliy bo'ysunuvdan to'liq ajralish emas, ma'lumotni qabul qilish, tahlil qilish, qo'shimcha ma'lumot so'rash va tarqatish bo'yicha funksional qarorga noqonuniy aralashuvdan himoyalanihdir.

Tushunchalar tizimida aniqlik yetishmasligi amaliy xatarga aylanadi. Qonunchilikda operatsiya haqidagi xabar, tahliliy ma'lumot, material va axborot atamaları uchraydi, ammo ularning o'zaro nisbati va huquqiy oqibatlari aniq ajratilmagan. Natijada ma'lumot qaysi bosqichda davlat organining tahliliy mahsulotiga aylanishi, uning ishonchlilik darajasi qanday ifodalanishi va qabul qiluvchi organ undan qay tarzda foydalanishi idoraviy amaliyotga bog'lanib qoladi.

Tartib-taomillarning tarqoq holda belgilanishi ham shunga yaqin muammoni keltirib chiqaradi. Ma'lumotni qabul qilish, qo'shimcha axborot talab etish, tahlil qilish va tarqatish vakolatlari mavjud, biroq ular yagona ma'muriy jarayon sifatida tartibga solinmagan. Tahlilni boshlash mezonlari, ustuvorlikni belgilash, natijani tasdiqlash, tarqatish qarorini qayd etish va mahsulotni qayta ko'rib chiqishning umumiy qoidalari qonunda aks etishi kerak. Texnik tafsilotlarni idoraviy hujjatlarda belgilash mumkin, lekin asosiy bosqichlar va kafolatlarni to'liq idoraviy tartibga topshirish asosli emas.

Ma'lumotning keyingi taqdiri ham yetarlicha aniqlashtirilmagan. Saqlash muddati, uni uzaytirish asoslari, dolzarblikni qayta baholash, noto'g'ri ma'lumotni tuzatish, takroriy xabarlarini birlashtirish va maqsad yo'qolganda ma'lumotni yo'q qilish mezonlari huquqiy rejimning ajralmas qismidir. Axborotni cheksiz saqlash tahlil sifatini o'z-o'zidan oshirmaydi. Aksincha, eskirgan va kontekstdan uzilgan ma'lumot noto'g'ri xulosalar ehtimolini ko'paytiradi.

Empirik asos masalasida ehtiyotkorlik talab qilinadi. Ochiq manbalarda shubhali operatsiyalar to'g'risidagi xabarlarining tahliliy mahsulotga aylanish darajasi, o'rtacha tahlil muddati, vakolatli organlarga tarqatilgan mahsulotlar soni va keyingi natijadorlik ko'rsatkichlari tizimli ravishda e'lon qilinmaydi. Shu sababli maqolada taxminiy raqamlar keltirilmaydi. Biroq agregatsiyalangan va maxfiy mazmunni oshkor qilmaydigan ochiq ko'rsatkichlarning yo'qligi moliyaviy razvedka samaradorligini baholashni qiyinlashtiradi. Kelgusida yillik ochiq hisobotlarda kelib tushgan xabarlar soni, tahlil qilingan xabarlar ulushi, tarqatilgan tahliliy mahsulotlar soni, o'rtacha tahlil muddati va ularning vakolatli organlar faoliyatidagi natijadorligi umumlashtirilgan holda e'lon qilinishi maqsadga muvofiq.

FATF standartlari moliyaviy razvedka bo'linmasi uchun yagona tashkiliy modelni majburan belgilamaydi. U ma'muriy, huquqni muhofaza qiluvchi, sud yoki boshqa tizim doirasida tashkil etilishi mumkin. Hal qiluvchi talab asosiy funksiyalarni samarali va mustaqil bajarish imkoniyatidir. Shu bois xorijiy tajribani baholashda "qaysi model afzal?" degan savoldan ko'ra, "tashkiliy modeldan qat'i nazar, qaysi huquqiy kafolatlar zarur?" degan savol ilmiy jihatdan mazmunliroqdir.

Moliyaviy razvedka bo'linmalari o'rtasida axborotni tezkor va samarali almashish, keng axborot manbalariga kirish, olingan ma'lumotni himoya qilish hamda undan ruxsat etilgan maqsadda foydalanish zamonaviy hamkorlikning asosiy shartlaridir. FATFning axborot almashinuvi standartlari milliy va xalqaro darajadagi hamkorlikda maxfiylik, maqsadlilik va ruxsat doirasiga rioya etishni talab qiladi [14]. Bu talablar milliy idoralararo almashinuv uchun ham ahamiyatli: ma'lumotdan faqat xizmat zarurati doirasida foydalanish, keyingi tarqatish uchun oldindan rozilik olish va barcha ishtirokchilar uchun teng axborot xavfsizligi standartlarini belgilash mumkin.

Yevropa Ittifoqining 2024-yilda qabul qilingan AML paketi sanalar nuqtayi nazaridan aniq talqin qilinishi lozim. AMLni tashkil etuvchi Regulation (EU) 2024/1620 2024-yil 31-mayda qabul qilingan, 2024-yil 26-iyunda kuchga kirgan va asosiy qoidalari 2025-yil 1-iyuldan qo'llanishi belgilangan [15]. Regulation (EU) 2024/1624 esa majburiyat yuklangan subyektlarning mijozni tekshirish, ma'lumot yig'ish va ichki nazorat choralari bo'yicha yagona qoidalarni belgilaydi; u umumiy tartibda 2027-yil 10-iyuldan,

ayrim subyektlar bo'yicha 2029-yil 10-iyuldan qo'llanishi nazarda tutilgan [16]. Qabul qilingan hujjatni darhol to'liq ishlayotgan model sifatida talqin qilish ilmiy aniqlikka putur yetkazadi.

Xorijiy standartlar moliyaviy razvedka samaradorligini kelib tushgan xabarlar yoki yuborilgan mahsulotlar soni bilangina o'lchash noto'g'ri ekanini ko'rsatadi. FATF metodologiyasidagi 6-Bevosita natija moliyaviy razvedka va boshqa tegishli ma'lumotlardan vakolatli organlar JDL/TMQK hamda predikat jinoyatlarni tergov qilishda qay darajada foydalanayotganini baholaydi [17]. Demak, tahliliy mahsulotning dolzarbligi, aniqligi, o'z vaqtida yetkazilishi va amaliy qarorga aylanish qobiliyati asosiy sifat mezonlari bo'lishi kerak.

Milliy tizimda "axborot qancha ko'p bo'lsa, samaradorlik shuncha yuqori bo'ladi" degan qarashdan voz kechish lozim. Sifatsiz, takroriy yoki kontekstsiz xabarlar tahliliy resursni band etadi va haqiqiy xavf belgilarini ko'rishni qiyinlashtiradi. Riskka asoslangan nazorat resurslarni yuqori xavfli holatlarga yo'naltirish, past xavfli vaziyatlarda esa mutanosib choralarni qo'llashni talab qiladi [18]. Milliy xavflarni baholash metodologiyasi ham xavflarni aniqlash, tahlil qilish va ustuvorlashtirishni resurslarni taqsimlashning boshlang'ich nuqtasi deb belgilaydi [19].

Doktrinal adabiyot ham shunga yaqin xulosaga olib keladi. M. Levi va P. Reuter jinoiy daromadlarga qarshi moliyaviy nazorat tizimi global, institutsional va axborotga tayanadigan tus olganini ko'rsatadi [20]. B. Unger va F. van Waarden qoidaga asoslangan yondashuv ko'p, lekin kam qiymatli xabarlar oqimini keltirib chiqarishi, riskka asoslangan yondashuv esa ma'lumot sifatini oshirish imkonini berishini asoslaydi [21]. E. Takats ortiqcha xabar berish huquqini qo'llovchi organlar uchun axborot qiymatini pasaytirishini ko'rsatgan [22]. Bu qarashlar miqdoriy ko'rsatkich emas, tahliliy sifat va keyingi huquqiy natija ustuvor bo'lishi kerakligini tasdiqlaydi.

Aniqlangan kamchiliklar Qonunni shunchaki yangi vakolatlar bilan to'ldirish yetarli emasligini ko'rsatadi. Masala moliyaviy razvedka ma'lumotining huquqiy rejimini qonun darajasida yaxlit tartibga solishdadir. Shu nuqtayi nazardan, to'rtta asosiy yo'nalish ustuvor deb hisoblanadi.

Birinchi taklif – Qonunning asosiy tushunchalari qatoriga "shubhali operatsiya to'g'risidagi dastlabki xabar", "boyitilgan moliyaviy razvedka ma'lumoti" va "moliyaviy razvedka tahliliy mahsuloti" atamalarini kiritish. Birinchi tushuncha moliyaviy monitoring subyekti bildirgan professional shubhani, ikkinchisi qo'shimcha manbalar bilan to'ldirilgan axborot majmuini, uchinchi esa tahlil natijasida yaratiladigan maxsus axborot hujjatini anglatishi kerak. Bunday yechim dastlabki xabarni tekshirilgan ma'lumot yoki dalil bilan asossiz tenglashtirishning oldini oladi.

Ikkinchi taklif – moliyaviy razvedka ma'lumotiga ishlov berishning to'liq siklini qonun darajasida belgilash. Bu sikl qabul qilish, ro'yxatga olish, dastlabki tekshirish, boyitish, operativ yoki strategik tahlil, tarqatish, saqlash, tuzatish va yo'q qilish bosqichlarini qamrab olishi kerak. Texnik tartib idoraviy hujjatlarda ochilishi mumkin, ammo har bir bosqichning maqsadi, asosiy mezonlari, mas'ul shaxslari va huquqiy kafolatlari qonunda ifodalanishi shart.

Uchinchi taklif - tarqatiladigan tahliliy mahsulotning maqomini va undan foydalanish chegaralarini aniq belgilash. Qonunda uning vakolatli organ mustaqil tekshirishi zarur bo'lgan maxsus tahliliy axborot ekani, o'z-o'zidan huquqbuzarlik faktini tasdiqlamasligi va protsessual dalilning o'rnini bosa olmasligi qayd etilishi lozim. Shu bilan birga, mahsulotni tarqatish qarorida qabul qiluvchi organ, yuborish maqsadi, qisqacha asos, maxfiylik darajasi, qayta tarqatish sharti va foydalanish cheklolari ko'rsatilishi kerak.

To'rtinchi taklif – maxfiylikka zarar yetkazmagan holda nazorat va hisobdorlik mexanizmlarini kuchaytirish. Maxsus vakolatli davlat organida axborotga kirish jurnali, noodatiy so'rovlarni avtomatik aniqlash, manfaatlar to'qnashuvini ma'lum qilish, xizmat tekshiruvini boshlash mezonlari hamda ruxsatsiz kirish, noqonuniy nusxa olish yoki oshkor qilish uchun ma'muriy javobgarlik aniq belgilanishi zarur. Idoralararo komissiya esa maxfiy ma'lumot mazmuniga aralashmagan holda xabarlar sifati, tahlil muddati, tarqatish natijadorligi va axborot xavfsizligi bo'yicha umumlashtirilgan monitoring yuritishi mumkin. Bunday agregatsiyalangan ochiq hisobot shaxsga oid ma'lumotlarni oshkor qilmaydi, ammo tizim samaradorligini baholash uchun zarur empirik asos yaratadi.

Taklif etilayotgan yondashuv maxsus vakolatli davlat organining operativ imkoniyatlarini cheklashni ko'zlamaydi. Aksincha, uning qarorlarini huquqiy jihatdan barqaror, asosli va tekshiriladigan qilishga qaratilgan. Axborot rejimining aniqligi xususiy sektor uchun ham muhim: xabar yuborgan subyekt ma'lumot qaysi maqsadda va qanday kafolatlar asosida ishlatilishini bilishi, shu bilan birga shubhali operatsiya to'g'risidagi xabar sirini qat'iy saqlashi kerak.

Moliyaviy razvedka bo'linmasining JDL/TMQK milliy tizimidagi o'rni faqat uning qaysi idoraga mansubligi bilan belgilanmaydi. Uning haqiqiy qiymati turli manbalardan kelgan katta hajmdagi ma'lumotni qonuniy, maqsadli va tezkor tahliliy mahsulotga aylantirish qobiliyatida namoyon bo'ladi. Shuning uchun moliyaviy razvedka institutini rivojlantirishda yangi vakolatlar sonini ko'paytirishdan ko'ra, axborot vakolatlarining huquqiy chegaralarini aniq belgilash muhimroqdir.

Tadqiqot dastlabki shubhali operatsiya xabari, boyitilgan moliyaviy razvedka ma'lumoti va tarqatiladigan tahliliy mahsulot bir xil huquqiy maqomga ega emasligini ko'rsatdi. Tahliliy mahsulot maxsus ma'muriy-tahliliy axborot bo'lib, uni vakolatli organ mustaqil tekshirishi va tegishli protsessual shaklga o'tkazishi kerak. Uni dalil bilan avtomatik tenglashtirish preventiv monitoring bilan jinoyat-protsessual isbotlash o'rtasidagi huquqiy chegarani buzadi.

Moliyaviy razvedka ma'lumotining huquqiy rejimi kompleks bo'lib, bank siri, soliq siri, shaxsga doir ma'lumotlar, axborot xavfsizligi, tezkor-qidiruv faoliyati va jinoyat-protsessual dalillar bilan tutashadi. Biroq ushbu rejimning tashkiliy va preventiv yadrosi ma'muriy-huquqiy tabiatga ega. Qonuniylik, maqsadlilik, zarurlik, mutanosiblik, maxfiylik va tekshiriluvchanlik ushbu rejimning tayanch tamoyillari bo'lishi kerak.

Shu asosda Qonunda uch pog'onali tushunchalar modelini belgilash, ma'lumotga ishlov berishning to'liq siklini mustahkamlash, tarqatiladigan mahsulot maqomini aniqlashtirish, shuningdek nazorat va hisobdorlik mexanizmlarini kuchaytirish taklif qilindi. Bunday choralar moliyaviy razvedkaning tezkor samaradorligi bilan ma'muriy qonuniylik va axborot huquqlarini himoya qilish o'rtasidagi zarur muvozanatni ta'minlaydi.

IQTIBOSLAR/CHOCKI/REFERENCES:

1. Financial Action Task Force. The FATF Recommendations. URL: <https://www.fatf-gafi.org/en/publications/Fatfrecommendations/Fatf-recommendations.html>
2. O'zbekiston Respublikasining 2004-yil 26-avgustdagi "Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga, terrorizmni moliyalashtirishga va ommaviy qirg'in qurolini tarqatishni moliyalashtirishga qarshi kurashish to'g'risida"gi 660-II-son Qonuni. URL: <https://lex.uz/uz/docs/-283717>
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 28-iyundagi PF-6252-son "O'zbekiston Respublikasining jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga, terrorizmni moliyalashtirishga va ommaviy qirg'in qurolini tarqatishni moliyalashtirishga qarshi kurashish milliy tizimini rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni. URL: <https://lex.uz/docs/-5482727>
4. O'zbekiston Respublikasining 2019-yil 2-iyuldagi "Shaxsga doir ma'lumotlar to'g'risida"gi O'RQ-547-son Qonuni. URL: <https://lex.uz/docs/-4396419>
5. O'zbekiston Respublikasining 2003-yil 30-avgustdagi "Bank siri to'g'risida"gi 530-II-son Qonuni. URL: <https://lex.uz/docs/41760>
6. O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi. URL: <https://lex.uz/docs/-4674902>
7. O'zbekiston Respublikasining 2022-yil 15-apreldagi "Kiberxavfsizlik to'g'risida"gi O'RQ-764-son Qonuni. URL: <https://lex.uz/uz/docs/-5960604>
8. Egmont Group of Financial Intelligence Units. Principles for Information Exchange Between Financial Intelligence Units for Money Laundering and Terrorism Financing Cases. April 2023. URL: https://egmontgroup.org/wp-content/uploads/2022/07/2.-Principles-Information-Exchange-With-Glossary_April2023.pdf
9. Directive (EU) 2024/1640 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2024 on the mechanisms to be put in place by the Member States for the prevention of the use of the financial system for the purposes of money laundering or terrorist financing. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2024/1640/oj/eng>

10. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 2018-yil 24-avgustdagi 24-son "Dalillar maqbulligiga oid jinoyat-protsessual qonuni normalarini qo'llashning ayrim masalalari to'g'risida"gi qarori. URL: <https://lex.uz/docs/3895986>
11. Egmont Group of Financial Intelligence Units. Operational Guidance for FIU Activities and the Exchange of Information. URL: https://egmontgroup.org/wp-content/uploads/2021/09/Egmont_Group_of_Financial_Intelligence_Units_Operational_Guidance_for_FIU_Activities_and_the_Exchange_of_Information.pdf
12. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 20-sentabrdagi PQ-3947-son "Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga, terrorizmni moliyalashtirishga va ommaviy qirg'in qurolini tarqatishni moliyalashtirishga qarshi kurash bo'yicha idoralararo komissiyani tashkil etish to'g'risida"gi qarori. URL: <https://lex.uz/docs/-3912609>
13. O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi rasmiy veb-sayti. O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi huzuridagi Iqtisodiy jinoyatlarga qarshi kurashish departamenti haqida ma'lumot. URL: <https://www.prokuratura.uz/>.
14. Financial Action Task Force. Consolidated FATF Standards on Information Sharing. URL: <https://www.fatf-gafi.org/en/publications/Fatfrecommendations/Consolidated-fatf-standards-information-sharing.html>
15. Regulation (EU) 2024/1620 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2024 establishing the Authority for Anti-Money Laundering and Countering the Financing of Terrorism. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1620/oj/eng>
16. Regulation (EU) 2024/1624 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2024 on the prevention of the use of the financial system for the purposes of money laundering or terrorist financing. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1624/oj/eng>
17. Financial Action Task Force. Methodology for Assessing Technical Compliance with the FATF Recommendations and the Effectiveness of AML/CFT/CPF Systems. Updated December 2025. URL: <https://www.fatf-gafi.org/en/publications/Mutualevaluations/Fatf-methodology.html>
18. Financial Action Task Force. Guidance on Risk-Based Supervision. Paris, 2021. URL: <https://www.fatf-gafi.org/en/publications/Fatfrecommendations/Guidance-rba-supervision.html>
19. Financial Action Task Force. Money Laundering National Risk Assessment Guidance. Paris, 2024. URL: <https://www.fatf-gafi.org/en/publications/Methodsandtrends/Money-laundering-national-risk-assessment-guidance.html>
20. Levi M., Reuter P. Money Laundering // Crime and Justice. 2006. Vol. 34. P. 289-375. URL: <https://www.ojp.gov/ncjrs/virtual-library/abstracts/money-laundering-crime-and-justice-review-researchvolume-34-p-289>
21. Unger B., van Waarden F. How to Dodge Drowning in Data? Rule- and Risk-Based Anti-Money Laundering Policies Compared. Utrecht University, 2013. URL: <https://research-portal.uu.nl/en/publications/how-to-dodge-drowning-in-data-rule-and-risk-based-anti-money-laun>
22. Takats E. A Theory of "Crying Wolf": The Economics of Money Laundering Enforcement. IMF Working Paper WP/07/81. 2007. URL: <https://www.imf.org/en/publications/wp/issues/2016/12/31/a-theory-of-crying-wolf-the-economics-of-money-laundering-enforcement-20623>

XURRAMOV E'zozbek Baxron o'g'li

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti
huzuridagi Qonunchilik va huquqiy
siyosat instituti tayanch doktoranti
E-mail: ezozbekxurramov@gmail.com

TADBIRKORLIK FAOLIYATINI KONSTITUTSIYAVIY-HUQUQIY TARTIBGA SOLISH: TUSHUNCHA VA MOHIYAT

Iqtibos keltirish uchun (для цитирования, for citation): XURRAMOV E.B. Tadbirkorlik faoliyatini konstitutsiyaviy-huquqiy tartibga solish: tushuncha va mohiyat // Yurist axborotnomasi – Вестник юриста – Lawyer herald. № 4 (2026) B. 44-53.

4 (2026) DOI <https://doi.org/10.34920/2181-9416/2026/4-005>

ANNOTATSIYA

Mazkur maqola tadbirkorlik faoliyatini konstitutsiyaviy-huquqiy tartibga solishning nazariy-huquqiy tabiatini, uning sohaviy tartibga solish bilan nisbatini hamda davlatning iqtisodiy erkinlikni ta'minlashdagi konstitutsiyaviy majburiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan. Maqolaning maqsadi tadbirkorlikni konstitutsiyaviy-huquqiy tartibga solish tushunchasini aniqlashtirish, uning tarkibiy elementlarini tizimlashtirish va davlat aralashuvining huquqiy chegaralarini asoslashdan iborat. Maqolada formal-yuridik, tizimli, qiyosiy-huquqiy va tahliliy metodlardan foydalanilgan. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 2023-yilgi tahriri, tadbirkorlikka oid milliy qonunchilik, xorijiy konstitutsiyaviy tajriba, so'nggi ilmiy tadqiqotlar, rasmiy statistika hamda sud amaliyoti o'zaro bog'liq holda tahlil qilingan. Maqolada tadbirkorlik faoliyatini konstitutsiyaviy-huquqiy tartibga solishning normativ, institutsional va protsessual elementlardan iborat uch tarkibli modeli taklif etildi. Ilmiy yangilik davlatning tadbirkorlikka nisbatan konstitutsiyaviy vazifasini faqat noqonuniy aralashuvdan tiyilish majburiyati bilan cheklamasdan, halol raqobat, mulk daxlsizligi, huquqiy aniqlik va samarali sud himoyasini ta'minlashga qaratilgan ijobiy majburiyat sifatida asoslashda namoyon bo'ladi. Shuningdek, davlat aralashuvini baholash uchun qonuniy asos, qonuniy maqsad, zarurat, mutanosiblik va sud nazoratidan iborat mezonlar tizimi taklif qilinadi. Olingan xulosalar tadbirkorlik qonunchiligini takomillashtirish, nazorat vakolatlarini qo'llash chegaralarini aniqlash va sud amaliyotida konstitutsiyaviy kafolatlarining bevosita ta'sirini kuchaytirishda qo'llanishi mumkin.

Kalit so'zlar: tadbirkorlik, konstitutsiyaviy huquq, konstitutsiyaviy-huquqiy tartibga solish, iqtisodiy erkinlik, mulk huquqi, huquqiy tartibga solish, sud nazorati, kafolat.

ХУРРАМОВ Эъзозбек

Докторант Института законодательства
и правовой политики при
Президенте Республики Узбекистан
E-mail: ezozbekxurramov@gmail.com

КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ: ПОНЯТИЕ И СУЩНОСТЬ

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена теоретико-правовой природе конституционно-правового регулирования предпринимательской деятельности, его соотношению с отраслевым регулированием, а также

конституционным обязанностям государства по обеспечению экономической свободы. Цель статьи состоит в уточнении понятия конституционно-правового регулирования предпринимательства, систематизации его структурных элементов и обосновании правовых пределов государственного вмешательства. Используются формально-юридический, системный, сравнительно-правовой и аналитический методы. Во взаимосвязи проанализированы Конституция Республики Узбекистан в редакции 2023 года, национальное законодательство о предпринимательстве, зарубежный конституционный опыт, новейшие научные исследования, официальная статистика и судебная практика. В результате предложена трехкомпонентная модель конституционно-правового регулирования предпринимательской деятельности, включающая нормативный, институциональный и процессуальный элементы. Научная новизна выражается в обосновании того, что конституционная обязанность государства в отношении предпринимательства не исчерпывается воздержанием от незаконного вмешательства, а включает позитивную обязанность обеспечивать добросовестную конкуренцию, неприкосновенность собственности, правовую определенность и эффективную судебную защиту. Для оценки государственного вмешательства предложена система критериев, включающая законное основание, легитимную цель, необходимость, соразмерность и судебный контроль. Полученные выводы могут быть использованы при совершенствовании предпринимательского законодательства, определении пределов контрольных полномочий и усилении непосредственного действия конституционных гарантий в судебной практике.

Ключевые слова: предпринимательство, конституционное право, конституционно-правовое регулирование, экономическая свобода, право собственности, правовое регулирование, судебный контроль, гарантии

EZOZBEK Khurramov

PhD student at the Institute of
Legislation and Legal Policy under the
President of the Republic of Uzbekistan
E-mail: ezozbekxurramov@gmail.com

CONSTITUTIONAL AND LEGAL REGULATION OF ENTREPRENEURIAL ACTIVITY: CONCEPT AND ESSENCE

ANNOTATION

The article examines the theoretical and legal nature of constitutional regulation of entrepreneurial activity, its relationship with sectoral regulation, and the constitutional duties of the state in safeguarding economic freedom. The purpose of the study is to clarify the concept of constitutional and legal regulation of entrepreneurship, systematize its structural elements, and substantiate the legal limits of state interference. The research applies formal legal, systemic, comparative legal, and analytical methods. The 2023 Constitution of the Republic of Uzbekistan, national entrepreneurship legislation, foreign constitutional experience, recent scholarly studies, official statistics, and judicial practice are examined in an interconnected manner. The study proposes a three-component model of constitutional regulation of entrepreneurial activity consisting of normative, institutional, and procedural elements. Its scientific novelty lies in substantiating that the state's constitutional duty toward entrepreneurship is not limited to refraining from unlawful interference but also includes a positive obligation to ensure fair competition, protection of property, legal certainty, and effective judicial protection. A set of criteria for assessing state interference is also proposed: a lawful basis, a legitimate aim, necessity, proportionality, and judicial review. The findings may be used to improve entrepreneurship legislation, define the limits of supervisory powers, and strengthen the direct effect of constitutional guarantees in judicial practice.

Keywords: entrepreneurship, constitutional law, constitutional and legal regulation, economic freedom, property rights, legal regulation, judicial review, guarantees

O'zbekiston ijtimoiy-iqtisodiy hayotida tadbirkorlikning roli iqtisodiyotni erkinlashtirish, xususiy mulkchilikni kengaytirish va bozor munosabatlari chuqurlashtirish siyosati ta'sirida tobora ortib bormoqda. Tadbirkorlik ushbu siyosatning muhim tayanchi bo'lgani sababli, uning huquqiy asoslari hamda konstitutsiyaviy-huquqiy tartibga solish mexanizmlarini ilmiy tahlil qilish alohida ahamiyatga ega.

Ilmiy adabiyotlarda tadbirkorlikni konstitutsiyaviy-huquqiy tartibga solish ko'pincha umumiy iqtisodiy erkinlik doirasida yoritilib, davlatning tartibga solish vakolati bilan tadbirkorlik erkinligi o'rtasidagi chegara yetarlicha ochib berilmaydi. Xususan, davlat aralashuvining qonuniy maqsadi, mutanosibligi va sud nazoratiga ochiqqligini baholashning yagona mezonlari to'liq shakllanmagan. 2023-yilgi yangi tahrirdagi Konstitutsiyada iqtisodiy erkinlik, xususiy mulk, halol raqobat va qulay ishbilarmonlik muhitini ta'minlash bo'yicha davlat majburiyatlari kuchaytirilgan bo'lsa-da, ushbu normalarni amaliy huquqiy mezonlarga aylantirish masalasi yetarlicha tadqiq etilmagan. Shu bois maqola tadbirkorlikni konstitutsiyaviy-huquqiy tartibga solishning mazmuni, asosiy elementlari va davlat aralashuvining chegaralarini yaxlit tizimda asoslashga qaratilgan.

Tadbirkorlik faoliyati iqtisodiy erkinlikning ifodasi bo'lish bilan birga, shaxsning tashabbus ko'rsatishi, mulkka egalik qilishi va undan foydalanishi, bozor talablariga mos mahsulotlar ishlab chiqarishi hamda xizmatlar ko'rsatishi uchun huquqiy imkoniyatdir. Shu sababli bu sohani tartibga solish, avvalo, konstitutsiyaviy asoslarga tayanishi lozim. Konstitutsiya iqtisodiy faoliyat erkinligi, mulk daxlsizligi, tadbirkorlik bilan shug'ullanish va halol raqobat uchun zarur shart-sharoitlarni belgilovchi oliy huquqiy asos vazifasini bajaradi [1].

Huquqiy tartibga solish jamiyatda mavjud turli manfaatlar, ehtiyojlar va qarama-qarshiliklarni muayyan huquqiy mezonlar asosida uyg'unlashtirish, nizolarning oldini olish va ularni hal etishga xizmat qiladi. Uning samaradorligi qo'llaniladigan huquqiy vositalarning tegishli ijtimoiy munosabatlarning xususiyatiga mosligiga bog'liq. Shu nuqtai nazardan, konstitutsiyaviy va sohaviy tartibga solish o'zaro bog'liq bo'lsa-da, ularning vazifasi, huquqiy vositalari va tartibga solish darajasi farqlanadi.

O.N. Shupitskaya konstitutsiyaviy-huquqiy tartibga solishni tabiiy-huquqiy yondashuv asosida tahlil qilib, uni ijtimoiy ong, huquqiy madaniyat va huquq ijodkorligi bilan bog'liq hodisa sifatida baholaydi [4]. A.V. Yurkovskiy esa mazkur tushunchani amaldagi huquq nuqtai nazaridan yoritib, huquq normalari va boshqa yuridik vositalar orqali ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan faoliyat sifatida izohlaydi [5]. Ushbu yondashuvlar bir-birini inkor etmaydi, balki konstitutsiyaviy-huquqiy tartibga solishning turli jihatlarini ochib beradi. Birinchi yondashuvda konstitutsiyaviy qadriyatlar va huquqiy ong ustuvor bo'lsa, ikkinchisida normaning yuridik kuchi, huquqiy vositalar va davlat vakolatlariga e'tibor qaratiladi. Tadbirkorlik munosabatlari tushuntirishda har ikki yondashuvning uyg'unligi muhim, chunki iqtisodiy erkinlik bir tomondan Konstitutsiyada e'tirof etilgan qadriyat, ikkinchi tomondan esa aniq huquqiy tartib-taomillar va himoya vositalari orqali amalga oshiriladigan huquqdir.

Konstitutsiyaviy huquq nazariyasida Robert Alexy huquqlarni cheklash va ular o'rtasidagi muvozanatni aniqlashda mutanosiblik tamoyiliga alohida o'rin beradi [6]. Aharon Barak ham konstitutsiyaviy huquqlarni cheklovchi choralarni baholashda maqsadga muvofiqlik, zarurat va mutanosiblik mezonlarini asosiy vosita sifatida ko'rsatadi [7]. Ushbu nazariy yondashuvlarni tadbirkorlik faoliyatiga tatbiq etish davlatning cheklovchi qarorini faqat tegishli vakolat mavjudligi bilan asoslash yetarli emasligini ko'rsatadi. Bunday qaror qonuniy maqsadga xizmat qilishi, zarur bo'lishi, ko'zlangan maqsadga nisbatan mutanosib bo'lishi va tadbirkor zimmasiga ortiqcha huquqiy yoki ma'muriy yuk tushirmasligi lozim.

Konstitutsiyaviy-huquqiy tartibga solish ijtimoiy munosabatlarni O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va konstitutsiyaviy huquq normalarida belgilangan tamoyillar asosida tartibga solish tizimi sifatida tushuniladi. U jamiyatdagi asosiy siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlarning oliy huquqiy doirasini, davlat hokimiyati faoliyatining asoslarini, fuqarolarning asosiy huquq va erkinliklarini hamda shaxs, jamiyat va davlat o'rtasidagi asosiy munosabatlarni belgilaydi. Milliy konstitutsiyaviy huquq adabiyotlarida ham Konstitutsiyaning oliyligi va bevosita amal qilishi sohaviy huquq normalarining mazmuni va yo'nalishini belgilovchi huquqiy asos sifatida talqin etiladi [2, 3].

Konstitutsiyaviy va sohaviy tartibga solish o'rtasidagi asosiy farq ularning tartibga solish darajasida namoyon bo'ladi. Konstitutsiyaviy normalar davlat organlarining vakolatlari, asosiy huquq va erkinliklar, iqtisodiy faoliyat erkinligi, xususiy mulk, raqobat va davlat aralashuvining umumiy chegaralarini belgilaydi. Sohaviy huquq esa ushbu tamoyillarni aniq huquqiy munosabatlarda amalga oshiradi. Jumladan, fuqarolik, mehnat, moliya, soliq va tadbirkorlik munosabatlari kodekslar, maxsus qonunlar va boshqa normativ-huquqiy hujjatlar orqali batafsil tartibga solinadi. "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida"gi Qonun, Soliq kodeksi, Bojxona kodeksi, Fuqarolik va Mehnat kodekslari shunday sohaviy tartibga solish vositalariga kiradi.

Tadbirkorlik sohasida bu ikki daraja ayniqsa yaqqol namoyon bo'ladi. Konstitutsiyaviy normalar iqtisodiy tashabbus, mulk huquqi, tadbirkorlik va raqobat erkinligining umumiy kafolatlarini belgilasa, sohaviy qonunchilik soliq, kredit, mehnat, bojxona, litsenziyalash, texnik talablar va boshqa aniq munosabatlarni tartibga soladi. Shu sababli sohaviy qonunchilik konstitutsiyaviy kafolatlarning amaliy ifodasi sifatida qaralishi mumkin.

Konstitutsiyaviy-huquqiy tartibga solishning ustuvorligi Konstitutsiyaning oliy yuridik kuchi va bevosita amal qilishi bilan belgilanadi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 15-moddasiga ko'ra, Konstitutsiya mamlakatning butun hududida oliy yuridik kuchga ega, to'g'ridan-to'g'ri amal qiladi va yagona huquqiy makonning asosini tashkil etadi [1]. Binobarin, tadbirkorlik munosabatlarini tartibga soluvchi barcha normativ-huquqiy hujjatlar ham konstitutsiyaviy tamoyillarga muvofiq bo'lishi lozim. Ushbu ustuvorlik faqat Konstitutsiyaning oliy yuridik kuchi bilan cheklanmay, huquqiy davlat, ijtimoiy adolat, iqtisodiy erkinlik va tadbirkorlik tashabbusi kabi konstitutsiyaviy qadriyatlarning butun huquqiy tizimga ta'sirida ham namoyon bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasining 2012-yil 2-maydagi "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida"gi O'RQ-328-son Qonunning 3-moddasida tadbirkorlik qonunchilikka muvofiq, tavakkal va o'z mulkiy javobgarligi ostida daromad olishga qaratilgan tashabbuskorlik faoliyati sifatida belgilangan [8]. Mazkur ta'rif tadbirkorlikning bir necha asosiy huquqiy belgilarini ajratish imkonini beradi. Birinchidan, tadbirkorlik tashabbuskorlik va mustaqillikka asoslanadi. Ikkinchidan, tadbirkor o'z faoliyati bilan bog'liq huquqiy, moliyaviy va bozor tavakkalchiligini zimmasiga oladi hamda uning oqibatlari uchun javob beradi. Uchinchidan, tadbirkorlik daromad olishga qaratilgan bo'lsa-da, ushbu maqsadga faqat qonuniy vositalar orqali erishilishi mumkin. Tadbirkorlik subyekti o'z mulkini mustaqil boshqaradi hamda soliqlar va qonunda nazarda tutilgan boshqa majburiyatlarni bajaradi.

Mazkur belgilar tadbirkorlikning xususiy-huquqiy mazmunini ifodalash bilan birga, uning konstitutsiyaviy ahamiyatga ega ijtimoiy-iqtisodiy institut ekanini ham ko'rsatadi. Tadbirkorlik davlat iqtisodiy siyosati bilan bevosita bog'liq bo'lib, davlat uning huquqiy asoslarini yaratadi, tadbirkorlik tashabbusini qo'llab-quvvatlaydi, mulkiy huquqlarni himoya qiladi va halol raqobat uchun zarur muhitni ta'minlaydi. Shu jihatdan tadbirkorlikka oid munosabatlar nafaqat iqtisodiy va fuqarolik qonunchiligi, balki konstitutsiyaviy normalarning ham tartibga solish obyekti hisoblanadi.

Tadbirkorlik subyekting konstitutsiyaviy maqomi huquqlar bilan bir qatorda majburiyatlarni ham qamrab oladi. Tadbirkor qonun talablariga rioya etishi, soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni amalga oshirishi, mehnat va ekologik talablarni bajarishi lozim. Ayni paytda, davlat tadbirkorlik faoliyatiga noqonuniy aralashmasligi va uning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashi kerak. "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida"gi Qonunning 34-moddasida davlat organlari va boshqa tashkilotlarning qonuniy tadbirkorlik faoliyatiga aralashishi taqiqlangani ushbu konstitutsiyaviy talabning sohaviy ifodasidir [8].

Tadbirkorlik erkinligining moddiy asosini mulk huquqi tashkil etadi. Tadbirkor uchun mulk faqat ishlab chiqarish vositasi emas, balki iqtisodiy mustaqillik va tashabbusning asosiy shartidir. Shu sababli xususiy mulkning tan olinishi, daxlsizligi va sud orqali himoya qilinishi barqaror tadbirkorlik muhitining muhim kafolati hisoblanadi.

Tadbirkorlikrivojiningyanabirasosiyshartiraqobatmuhitidir.Raqobatishlabchiqarishsamaradorligini oshirish, iste'molchilar talabini qondirish, narxlarning iqtisodiy asosda shakllanishi, monopolizm

va sun'iy to'siqlarning oldini olishga xizmat qiladi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 65-moddasida davlatning bozor munosabatlarini rivojlantirish, halol raqobat uchun sharoit yaratish va iste'molchilar huquqlarini himoya qilish vazifalari belgilangan. Ushbu konstitutsiyaviy qoida tadbirkorlar uchun teng sharoit yaratish va yangi subyektlarning bozorga kirishini ta'minlashni ham nazarda tutadi. Davlat iqtisodiyotni tartibga solish va nazorat qilish vakolatiga ega bo'lsa-da, bunday faoliyat iqtisodiy erkinlikni asossiz cheklamasligi kerak.

Davlat nazoratini tadbirkorlik erkinligi bilan muvozanatlashtirishga qaratilgan yondashuvlar so'nggi islohotlarda ham kuzatiladi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14-noyabrdagi PF-184-son Farmoni bilan "Xavfni tahlil qilish" elektron tizimi joriy etildi. Mazkur tizim 2025-yildan tadbirkorlik subyektlarini xavf darajasiga ko'ra tasniflash va xavfi past subyektlar faoliyatida tekshiruv o'tkazmaslikni nazarda tutadi [9]. Mazkur mexanizm davlatning nazorat vakolatini saqlagan holda, uning qo'llanishini tadbirkorga ortiqcha ma'muriy yuk tushirmaslik talabi bilan uyg'unlashtiradi. Bu esa davlat aralashuvining zarurati va mutanosibligi haqidagi nazariy mezonlarning amaliy ifodasidir.

Tadbirkorlikning iqtisodiyotdagi salmog'i uning huquqlarini konstitutsiyaviy darajada samarali himoya qilish zaruratini yanada kuchaytiradi. O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi ma'lumotiga ko'ra, 2024-yilda kichik tadbirkorlik subyektlari 753 226,9 mlrd so'mlik qo'shilgan qiymat yaratgan bo'lib, bu iqtisodiyotdagi yalpi qo'shilgan qiymatning 54,3 foizini tashkil etgan [10]. Ushbu ko'rsatkich tadbirkorlik huquqining buzilishi faqat alohida xo'jalik yurituvchi subyektning xususiy manfaatiga ta'sir qilish bilan cheklanmay, ishlab chiqarish, bandlik va davlat daromadlariga ham tizimli ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu sababli davlatning cheklovchi choralarini baholashda nafaqat ma'muriy maqsad, balki tadbirkorlikning iqtisodiy tizimdagi real o'rni ham e'tiborga olinishi zarur. Biroq bitta iqtisodiy ko'rsatkich tadbirkorlik erkinligining huquqiy holati haqida to'liq xulosa chiqarish uchun yetarli emas; uni murojaatlar statistikasi va sud amaliyoti bilan birgalikda baholash maqsadga muvofiq.

Biznes-ombudsmanning 2024-yildagi faoliyati institutsional himoya vositalarining amaliy ahamiyatini ko'rsatadi. Yil davomida tadbirkorlardan 9 127 ta murojaat kelib tushgan va ularning 51 foizi bo'yicha tadbirkorlarning huquqlari tiklangan. Murojaatlarning 12 foizi soliq, 11 foizi yer, kadastr va arxitektura, 10 foizi bank-kredit, 10 foizi tekshiruvlar, 9 foizi esa sud qarorlari ijrosi bilan bog'liq bo'lgan [11]. Ushbu besh yo'nalish jami murojaatlarning 52 foizini tashkil etgani davlatning tartibga solish vakolatlari faol qo'llanadigan sohalarida nizolar ko'proq yuzaga kelishini ko'rsatadi. Shu bilan birga, huquqlar tiklangan murojaatlarning 51 foizlik ulushini qolgan murojaatlar asossiz bo'lgan yoki ular bo'yicha tadbirkorlarning huquqlari himoya qilinmagan, degan xulosani anglatmaydi, chunki har bir murojaatning huquqiy tabiati va yakuni alohida baholanishi zarur. Ushbu ma'lumotlar konstitutsiyaviy kafolatlarning samaradorligi faqat normativ taqiq mavjudligi bilan emas, balki huquqlarni amalda tiklay oladigan institutsional va protsessual mexanizmlarning ishlashi bilan ham belgilanishini ko'rsatadi.

Tadbirkorlik erkinligining amalda ro'yobga chiqishi davlatning faqat noqonuniy aralashuvdan tiyilishi bilan cheklanmaydi. Davlat qulay va barqaror iqtisodiy muhit yaratishga qaratilgan ijobiy choralarni ham amalga oshirishi zarur. Soliq yengilliklari, imtiyozli kreditlash mexanizmlari, maqsadli subsidiya dasturlari va ishlab chiqarish infratuzilmasidan qulay foydalanish imkoniyatlari shunday ijtimoiy-iqtisodiy kafolatlarga kiradi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida ushbu vositalar bevosita sanab o'tilmagan bo'lsa-da, ular 65–68-moddalarda mustahkamlangan bozor munosabatlari, iqtisodiy erkinlik, raqobat va mulk huquqining daxlsizligi kabi konstitutsiyaviy tamoyillardan kelib chiqadigan huquqiy mexanizmlar sifatida rivojlantirilmoqda.

Tadbirkorlikni konstitutsiyaviy-huquqiy tartibga solishning normativ asosini, avvalo, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining iqtisodiy munosabatlarga oid normalari tashkil etadi. Konstitutsiyaning 65-moddasida mulk shakllarining tengligi, huquqiy himoyasi va xususiy mulkning daxlsizligi kafolatlangan, 66-moddasida mulkdorning mol-mulkka egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqi mustahkamlangan. 67-moddada esa qulay investitsiyaviy va ishbilarmonlik muhitini ta'minlash, iqtisodiy makon birligi hamda tovarlar, xizmatlar, mehnat va moliyaviy mablag'larning erkin harakatlanishi davlatning konstitutsiyaviy vazifasi sifatida belgilangan [1].

Mazkur konstitutsiyaviy tamoyillar tegishli sohaviy qonunlarda batafsil belgilangan. Jumladan, "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida"gi Qonun tadbirkorlik subyektlarining huquqiy maqomi, davlat organlari bilan munosabatlari va huquqlarini himoya qilish kafolatlarini belgilaydi. "Davlat-xususiy sheriklik to'g'risida"gi Qonun davlat va xususiy sektor o'rtasidagi hamkorlikning huquqiy asoslarini belgilaydi [12]. "Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to'g'risida"gi Qonun esa mahalliy va xorijiy investitsiyalarni jalb qilish hamda himoya qilishning huquqiy mexanizmlarini belgilaydi [13]. Fuqarolik, Soliq va Bojxona kodekslari, "Raqobat to'g'risida"gi Qonun va boshqa sohaviy hujjatlar ushbu konstitutsiyaviy tamoyillarni aniq huquqiy munosabatlarda amalga oshiradi. Natijada konstitutsiyaviy darajada belgilangan iqtisodiy erkinlik, mulk daxlsizligi va halol raqobat kafolatlari sohaviy qonunchilik orqali amaliy huquqiy mexanizmlarga aylanadi.

Tadbirkorlik faoliyatini konstitutsiyaviy-huquqiy tartibga solishda konstitutsiyaviy nazorat muhim o'rin tutadi. U davlat organlari faoliyati va qabul qilinayotgan normativ-huquqiy hujjatlarning Konstitutsiyaga muvofiqligini ta'minlab, iqtisodiy huquq va erkinliklarning buzilishiga yo'l qo'ymaslikka xizmat qiladi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 132–133-moddalariga ko'ra, Konstitutsiyaviy sud normativ-huquqiy hujjatlarning Konstitutsiyaga muvofiqligini ko'rib chiqadi. Shu bois tadbirkorlikka oid qonunlar, Prezident hujjatlari, Vazirlar Mahkamasi, vazirliklar va mahalliy davlat hokimiyati organlari qarorlari Konstitutsiyaga zid bo'lmasligi lozim. Bunday nazorat mulk huquqi, iqtisodiy tashabbus va teng raqobat tamoyillarini normativ darajada himoya qiladi. Muayyan tadbirkorning buzilgan huquqlarini tiklash esa ma'muriy va iqtisodiy sudlar tomonidan amalga oshiriladi. Konstitutsiyaviy nazorat va odil sudlov tadbirkorlik huquqlarini himoya qiluvchi, o'zaro bog'liq va bir-birini to'ldiruvchi mexanizmlardir. Konstitutsiyaviy sudning ushbu sohadagi faoliyati iqtisodiy islohotlar va yangi huquqiy hujjatlarni amaliyotga joriy etish sharoitida alohida ahamiyat kasb etib, tadbirkorlikning konstitutsiyaviy asosda barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi.

Konstitutsiyaviy kafolatlarning amalda ishlashi sud amaliyotida ham ko'rinadi. 2026-yil yanvarida Buxoro viloyatidagi "R.N.Z." fermer xo'jaligida o'tkazilgan soliq tekshiruvi bo'yicha quyi instansiya sudlari soliq organi xodimining harakatlarida qonun buzilishi mavjud emas, degan xulosaga kelgan. Biznes-ombudsmanning taftish shikoyati asosida Oliy sud ushbu qarorlarni bekor qilib, mansabdor shaxsga jarima qo'llagan [14]. Mazkur ish tartib-taomillarga rioya etish tadbirkorlik erkinligining mustaqil kafolati ekanini ko'rsatadi. Tekshiruv qonuniy maqsadga qaratilgan bo'lsa ham, vakolat yoki belgilangan tartib buzilsa, aralashuv qonuniy hisoblanmaydi. Mansabdor shaxsning javobgarlikka tortilishi esa buzilgan huquqni tiklash bilan birga, kelgusidagi huquqbuzarliklarning oldini olishga xizmat qiladi.

Yana bir holatda, Vobkent tumanidagi oilaviy korxonaga Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 22-sentabrdagi 595-son qarori noto'g'ri qo'llanishi natijasida 1 mlrd so'm jarima belgilangan. Quyi instansiya sudlari tadbirkorning talablarini rad etgan bo'lsa-da, Oliy sudning 2026-yil 23-yanvardagi taftish qarori bilan sud hujjatlari bekor qilinib, soliq organining qarori haqiqiy emas deb topilgan [15]. Ushbu holatda qonun buzilishi tekshiruv tartibida emas, balki normaning mazmuni va qo'llanish doirasini noto'g'ri talqin qilishda namoyon bo'lgan. Normaga havola qilishning o'zi ma'muriy qarorning qonuniyligini tasdiqlamaydi. Sud norma qaysi munosabatga tatbiq etilganini, qarorning yetarli asoslantirilganini va moliyaviy yukning huquqiy asosini ham tekshirishi lozim. Huquqiy aniqlik va normani to'g'ri talqin qilish tadbirkorlik erkinligining muhim protsessual kafolatidir.

Mazkur ikki ish tadbirkorlik faoliyatiga noqonuniy aralashuvning turli ko'rinishlarini ko'rsatadi. Birinchi ishda tartib-taomil, ikkinchisida esa qo'llangan normaning mazmuni qonuniylik talabiga javob bermagan. Shu sababli sud nazorati ikki bosqichda amalga oshirilishi lozim: avvalo, davlat organining vakolati va belgilangan tartibga rioya etilgani, so'ng qarorning qonuniy maqsadi, zarurati, mutanosibligi va asoslantirilgani tekshiriladi. Bunday nazorat tadbirkorga noqonuniy qarorni bekor qildirish, normaning noto'g'ri qo'llanishi oqibatlarini bartaraf etish va mansabdor shaxs javobgarligini ta'minlash imkonini beradi.

Tadbirkorlik faoliyatini konstitutsiyaviy-huquqiy tartibga solish tajribasi turli mamlakatlarda davlatning iqtisodiy siyosati, huquqiy tizimining xususiyatlari, mulk munosabatlariga yondashuvi va

iqtisodiy erkinlikni ta'minlash darajasiga qarab farqlanadi. Bu yo'nalishda AQSh, Germaniya, Fransiya va Rossiya Federatsiyasi kabi davlatlar ilg'or amaliyot va huquqiy mexanizmlarni shakllantirgan.

AQSh konstitutsiyaviy tizimida tadbirkorlik bozor iqtisodiyotining muhim asosi sifatida qaraladi. Konstitutsiyada iqtisodiy huquqlar alohida sanab o'tilmagan bo'lsa-da, Beshinchi tuzatish shaxsni tegishli huquqiy tartib-taomilsiz mulkidan mahrum etishni cheklaydi [16]. Sherman Act va Clayton Act esa raqobatni himoya qilish, monopollashuvni cheklash va iste'molchilar manfaatlarini himoya qilishga xizmat qiladi [17, 18]. Tadbirkorlik erkinligi federal va shtatlar darajasidagi huquqiy mexanizmlar orqali himoya qilinadi.

Germaniya Asosiy Qonunining 12-moddasida kasb tanlash va kasbiy faoliyat erkinligi, 14-moddasida esa mulk huquqi kafolatlangan [19]. Ijtimoiy bozor iqtisodiyoti modeli iqtisodiy erkinlikni ijtimoiy adolat va barqarorlik bilan uyg'unlashtiradi. Davlatning iqtisodiyotga aralashuvi qonuniy va mutanosib bo'lishi ushbu modelning muhim talabidir.

Fransiyada iqtisodiy erkinliklarning konstitutsiyaviy asoslari 1789-yilgi Inson va fuqaro huquqlari deklaratsiyasiga borib taqaladi. Uning 17-moddasi mulk huquqini himoya qiladi [20]. 1958-yilgi Konstitutsiyada tadbirkorlik erkinligi bevosita belgilanmagan bo'lsa-da, Konstitutsiyaviy kengash uni konstitutsiyaviy qadriyatlar orqali himoya qiladi. Davlat iqtisodiyotni faol tartibga solishi mumkin, biroq bu xususiy mulk, tadbirkorlik tashabbusi va halol raqobatni asossiz ravishda cheklamasligi lozim.

Rossiya Federatsiyasi Konstitutsiyasining 8-moddasida iqtisodiy makon birligi, tovarlar, xizmatlar va moliyaviy mablag'larning erkin harakati, raqobat hamda iqtisodiy faoliyat erkinligi e'tirof etilgan. 34-moddada esa har kimning o'z qobiliyati va mol-mulkidan tadbirkorlik hamda qonun bilan taqiqlanmagan boshqa iqtisodiy faoliyat uchun foydalanish huquqi mustahkamlangan [21]. Tadbirkorlar huquqlarini himoya qiluvchi ombudsman instituti normativ kafolatlarni institutsional himoya vositalari bilan to'ldiradi.

Qiyosiy tahlil mazkur davlatlar modellarida umumiy konstitutsiyaviy yondashuv mavjudligini ko'rsatadi. AQShda huquqiy tartib-taomil va sud nazorati, Germaniyada mutanosiblik va ijtimoiy bozor tamoyili, Fransiyada esa konstitutsiyaviy qadriyatlar hamda Konstitutsiyaviy kengash nazorati ustuvor ahamiyatga ega. Rossiyada esa iqtisodiy faoliyat erkinligi Konstitutsiyada bevosita ifodalangan. O'zbekiston uchun ushbu modellarni to'liq ko'chirish maqsadga muvofiq emas, aksincha, ularning milliy huquqiy tizimga mos elementlarini uyg'unlashtirish kerak. Shu nuqtai nazardan, Germaniyaning mutanosiblik va ijtimoiy bozor iqtisodiyotiga tayangan yondashuvi asosiy namuna bo'lishi mumkin. Buning sababi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 65–67-moddalari ham iqtisodiy erkinlikni mulkning ijtimoiy mas'uliyati, halol raqobat va davlatning bozor uchun sharoit yaratish majburiyati bilan birga belgilashidir. Ayni paytda, AQSh tajribasidan ma'muriy aralashuv ustidan samarali sud nazorati va raqobatni himoya qilish vositalarini, Fransiya tajribasidan esa iqtisodiy qonunchilikni konstitutsiyaviy qadriyatlar asosida baholash usulini olish mumkin. Rossiya modelidagi bevosita konstitutsiyaviy kafolat O'zbekiston Konstitutsiyasida allaqachon mavjud. Shu sababli yangi umumiy kafolatlarni belgilashdan ko'ra, mavjud kafolatlarning huquqni qo'llash amaliyotidagi ta'sirini kuchaytirish muhimdir.

Tadbirkorlik faoliyatini konstitutsiyaviy-huquqiy tahlil qilish iqtisodiy munosabatlarni huquqiy normalar, institutlar va tamoyillar asosida konstitutsiyaviy mezonlar nuqtayi nazaridan baholashni nazarda tutadi. Bunda normativ-huquqiy hujjatlarning Konstitutsiyaga muvofiqligi baholanadi hamda tadbirkorlik subyektlarining iqtisodiy erkinligi, huquq va manfaatlari konstitutsiyaviy jihatdan himoya qilinadi. Shu nuqtai nazardan, tadbirkorlik faoliyatini konstitutsiyaviy-huquqiy tartibga solish o'zaro bog'liq vositalar tizimidir.

Mazkur maqoladagi tahlillar quyidagi ilmiy-amaliy takliflarni ilgari surish imkonini beradi:

1. Tadbirkorlik faoliyatiga davlat aralashuvining konstitutsiyaviy-huquqiy mezonlarini sohaviy qonunchilikda aniq belgilash lozim. Amaldagi "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida"gi O'RQ-328-son Qonunning 34-moddasi davlat organlarining qonuniy tadbirkorlik faoliyatiga aralashishini taqiqlaydi, biroq bunday aralashuvning zarurati va mutanosibligini baholash mezonlarini batafsil ochib bermaydi. Shu sababli mazkur moddani cheklovning qonuniy maqsadga

xizmat qilishi, zarur va mutanosib bo'lishi hamda tadbirkorga ortiqcha huquqiy yoki moliyaviy yuk tushirmasligi haqidagi talablar bilan to'ldirish maqsadga muvofiq. Shuningdek, qaror qabul qilinishidan oldin tadbirkorga o'z vajlarini bildirish imkoniyati berilishi, cheklovchi qaror huquqiy va faktik asoslar bilan yozma ravishda asoslantirilishi, noqonuniy aralashuv oqibatida yetkazilgan zarar esa Qonunning 38-moddasi asosida qoplanishi lozim. Tegishli qonun loyihasini Adliya vazirligi, Biznes-ombudsman va Savdo-sanoat palatasi ishtirokida ishlab chiqib, belgilangan tartibda Vazirlar Mahkamasi orqali Oliy Majlisga kiritishi mumkin. Mazkur yondashuv ma'muriy organlar va sudlar uchun yagona baholash mezonini shakllantirib, huquqni qo'llashdagi tafovutlarni kamaytirishga xizmat qiladi.

2. Tadbirkorlar va nazorat qiluvchi davlat organlari xodimlarining konstitutsiyaviy-huquqiy savodxonligini oshirishga qaratilgan doimiy o'quv tizimini joriy etish zarur. Buning uchun O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-184-son Farmoni 3-ilovasi 7-bandida nazarda tutilgan malaka oshirish mexanizmini takomillashtirib, nazorat qiluvchi organlar xodimlarining ushbu yo'nalishda yiliga kamida bir marta o'qitilishini belgilash taklif etiladi. O'quv dasturiga Konstitutsiyaning 65–67-moddalari, O'RQ-328-son Qonunning 34-moddasi, ma'muriy tartib-taomillar, tadbirkorlik subyektlarida tekshiruv o'tkazish tartibi hamda sud amaliyotida uchragan nizolar kiritilishi lozim. Dastur Biznes-ombudsman tomonidan Adliya vazirligi, Savdo-sanoat palatasi va tegishli nazorat organlari bilan hamkorlikda ishlab chiqilishi va amalga oshirilishi maqsadga muvofiq. Tadbirkorlar uchun videodarslar, amaliy qo'llanmalar va huquqiy yo'riqnomalar tegishli elektron platformalarda bepul joylashtirilishi mumkin. Bunday tizim davlat xizmatchilarining qaror qabul qilishda konstitutsiyaviy chegaralarni oldindan hisobga olishini, tadbirkorlarning o'z huquqlarini samarali himoya qilish imkoniyatini kengaytiradi.

3. Tadbirkorlik huquqlariga oid ma'muriy va iqtisodiy sud amaliyotini muntazam umumlashtirish hamda ochiq elektron sharhlar bazasini shakllantirish lozim. Ushbu vazifaning asosiy ijrochisi sifatida O'zbekiston Respublikasi Oliy sudini belgilash, Biznes-ombudsman, Adliya vazirligi va boshqa vakolatli organlarni esa tahliliy hamkor sifatida jalb etish maqsadga muvofiq. "Sudlar to'g'risida"gi O'RQ-703-son Qonunda Oliy sudning sud amaliyotini o'rganish va umumlashtirish vakolati mavjud bo'lgani sababli, mazkur taklifni amalga oshirish uchun yangi qonun qabul qilish zarur emas. Sud amaliyotini yig'ish, tahlil qilish va e'lon qilish tartibini Oliy sud Rayosatining tegishli qarori bilan belgilash mumkin. Elektron bazada bekor qilingan ma'muriy hujjatlar, ko'p uchraydigan qonunbuzilishlar, normani qo'llashdagi xatolar hamda huquqiy aniqlik, mutanosiblik, tinglanish huquqi va mulk daxlsizligiga oid sud xulosalari shaxsga doir ma'lumotlar oshkor qilinmagan holda tizimlashtirilishi lozim. Mazkur mexanizm sud amaliyotining bir xilligini kuchaytiradi, davlat organlari uchun amaliy huquqiy yo'nalish yaratadi va tadbirkorlik huquqlariga oid ilmiy tadqiqotlar uchun ishonchli empirik manba shakllantiradi.

Xulosa o'rnida ta'kidlash joizki, ushbu maqola natijalari tadbirkorlik faoliyatini konstitutsiyaviy-huquqiy tartibga solish faqat iqtisodiy erkinlikni e'tirof etuvchi normalar bilan cheklanmasligini ko'rsatdi. Uning samaradorligi normativ, institutsional va protsessual kafolatlarning o'zaro bog'liq ishlashiga bog'liq. Normativ kafolatlar iqtisodiy erkinlik, mulk daxlsizligi va halol raqobatni belgilasa, institutsional kafolatlar sudlar, Biznes-ombudsman va boshqa vakolatli organlar orqali ularning himoyasini ta'minlaydi. Protsessual kafolatlar esa davlat organlari qarorlarining qonuniy, asoslantirilgan va mutanosib bo'lishini talab qiladi.

Maqolada davlatning tadbirkorlik sohasidagi konstitutsiyaviy majburiyati ikki yo'nalishda namoyon bo'lishi asoslandi: birinchisi tadbirkorlik faoliyatiga noqonuniy aralashmaslik, ikkinchisi mulk daxlsizligi, halol raqobat, huquqiy aniqlik va samarali sud himoyasini ta'minlash. Sud amaliyoti ham davlat aralashuvining qonuniyligi faqat vakolat mavjudligi bilan belgilanmasligini ko'rsatdi. Bunda belgilangan tartibga rioya etilishi, qo'llangan normaning to'g'ri talqin qilinishi va qarorning yetarli huquqiy asosga ega bo'lishi ham baholanishi zarur.

Qiyosiy tahlil O'zbekiston uchun xorijiy modellarni aynan ko'chirish emas, balki ularning samarali jihatlarini milliy huquqiy tizimga moslashtirish zarurligini ko'rsatdi. Bunda Germaniyaning mutanosiblik yondashuvi, AQShning samarali sud nazorati va raqobatni himoya qilish vositalari hamda Fransiyaning konstitutsiyaviy qadriyatlar asosidagi nazorat tajribasidan foydalanish maqsadga muvofiq.

Maqolaning umumiy natijasi shuni ko'rsatadiki, O'zbekistonda tadbirkorlik erkinligini ta'minlash uchun asosiy konstitutsiyaviy kafolatlar shakllangan. Hozirgi bosqichdagi ustuvor vazifa yangi umumiy kafolatlarni belgilashdan ko'ra, mavjud normalarni sohaviy qonunchilik, ma'muriy faoliyat va sud amaliyotida yagona mezonlar asosida qo'llashni ta'minlashdan iborat. Shu maqsadda davlat aralashuvining zarurati va mutanosibligini aniq belgilash, protsessual kafolatlarni kuchaytirish hamda sud amaliyotining izchilligini ta'minlash tadbirkorlik erkinligi huquqining amalda samarali himoya qilinishini kuchaytirishga xizmat qiladi.

Shu nuqtai nazardan, tadbirkorlik faoliyatini konstitutsiyaviy-huquqiy tartibga solish deganda Konstitutsiyada belgilangan iqtisodiy huquqlar, mulk huquqi va uning daxlsizligi, halol raqobat uchun teng shart-sharoitlar hamda davlatning iqtisodiyotni tartibga solish vakolatlari doirasida tadbirkorlik munosabatlarini huquqiy normalar, institutlar va tamoyillar orqali izchil tartibga solish tizimi tushuniladi. Bu ta'rif nazariy va amaliy jihatdan tadbirkorlik faoliyatining huquqiy asoslarini belgilaydi, Konstitutsiya ustuvorligini ta'minlaydi va iqtisodiy islohotlar uchun barqaror huquqiy poydevor yaratadi. Shuningdek, u davlat iqtisodiy siyosatida qonuniylik, shaffoflik va tadbirkorlik tashabbuslarini qo'llab-quvvatlashga xizmat qiladi.

IQTIBOSLAR/CHOCKI/REFERENCES:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (yangi tahrir). 30.04.2023. URL: <https://lex.uz/docs/-6445145>
2. Husanov O.T. Konstitutsiyaviy huquq: darslik. – Toshkent: Adolat, 2013. – 552 b.
3. Konstitutsiyaviy huquq: darslik / Mualliflar jamoasi. – Toshkent: TDYU nashriyoti, 2024. – 800 b.
4. Шупицкая О.Н. Конституционно-правовое регулирование: понятие и предмет // Современное право. – 2018. № 10. – С.28–33. URL: <https://sovpravo.press/stati/konstitucionno-pravovoe-regulirovanie-ponyatie-i-predmet/>
5. Юрковский А.В. Конституционно-правовое регулирование в позитивно-правовом смысле: понятие и признаки // Сибирский юридический вестник. – 2017. – № 1 (76). – С.50–62. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/konstitucionno-pravovoe-regulirovanie-v-pozitivno-pravovom-smysle-ponyatie-i-priznaki>
6. Alexy R. A Theory of Constitutional Rights / Trans. J. Rivers. – Oxford: Oxford University Press, 2002. – 462 p. URL: <https://books.google.com/books?hl=en&vid=ISBN0198258216>
7. Barak A. Proportionality: Constitutional Rights and Their Limitations. – Cambridge: Cambridge University Press, 2012. – 611 p. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9781139035293>. URL: <https://www.cambridge.org/core/books/proportionality/6E9C523D5653FEE453068DEFECF4C4F5>
8. O'zbekiston Respublikasining 2012-yil 2-maydagi "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida"gi O'RQ-328-son Qonuni. URL: <https://lex.uz/docs/-2006789>
9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14-noyabrdagi PF-184-son "Tadbirkorlar huquqlari va qonuniy manfaatlarini ishonchli himoya qilish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni. URL: <https://lex.uz/uz/docs/-7231780>
10. O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi. 2024-yilda iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha kichik tadbirkorlik (biznes)da yaratilgan yalpi qo'shilgan qiymat // Yalpi ichki mahsulotni ishlab chiqarish, 2024-yil yakunlari. URL: https://stat.uz/img/01_-vvp_press-reliz-2024_uzb_p61471.pdf
11. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Tadbirkorlik subyektlarining huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish bo'yicha vakil. Biznes-ombudsmanning 2024-yil mobaynidagi faoliyatining asosiy yo'nalishlari xususida ma'lumot. URL: https://biznesombudsman.uz/ru/menu/work_done/
12. O'zbekiston Respublikasining 2019-yil 10-maydagi "Davlat-xususiy sheriklik to'g'risida"gi O'RQ-537-son Qonuni. URL: <https://lex.uz/docs/-4329270>
13. O'zbekiston Respublikasining 2019-yil 25-dekabrdagi "Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to'g'risida"gi O'RQ-598-son Qonuni. URL: <https://lex.uz/docs/-4664142>
14. "Daryo" internet-nashri. Buxorodagi fermer xo'jaligida noqonuniy soliq tekshiruvi o'tkazgan xodim jarimaga tortildi. 08.01.2026. URL: <https://daryo.uz/2026/01/08/buxorodagi-fermer-xo-jaligida-noqonuniy-soliq-tekshiruvi-otkazgan-xodim-jarimaga-tortildi/>
15. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Tadbirkorlik subyektlarining huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish bo'yicha vakil. Tadbirkorga jarima qo'llash to'g'risidagi qaror bekor qilindi. 11.02.2026. URL: <https://biznesvakil.uz/uz/news/2446>

16. Constitution of the United States, Fifth Amendment. U.S. Congress. URL: <https://constitution.congress.gov/constitution/amendment-5/>
17. Sherman Anti-Trust Act (1890). U.S. National Archives. URL: <https://www.archives.gov/milestone-documents/sherman-anti-trust-act>
18. Clayton Antitrust Act (1914). Legal Information Institute, Cornell Law School. URL: https://www.law.cornell.edu/wex/clayton_antitrust_act
19. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/gg/BJNR000010949.html>
20. Declaration of the Rights of Man and of the Citizen of 1789. Presidency of the French Republic. URL: <https://www.elysee.fr/en/french-presidency/the-declaration-of-the-rights-of-man-and-of-the-citizen>
21. Constitution of the Russian Federation. URL: <https://duma.gov.ru/legislative/documents/constitution/>

SHOMUROTOV Ma'ruf Abdusamat o'g'li

Navoiy viloyat bojxona boshqarmasi bosh yuristkonsulti,
O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi huzuridagi
Yuridik kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini
oshirish instituti mustaqil izlanuvchisi
E-mail: shomurotovmf@gmail.com

PROKURATURA ORGANLARINING PARLAMENT OLIDAGI HISOBDO RLIGINING TASHKILIY-HUQUQIY ASOSLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Iqtibos keltirish uchun (для цитирования, for citation): SHOMUROTOV M.A. Prokuratura organlarining parlament oldidagi hisobdorligining tashkiliy-huquqiy asoslarini takomillashtirish // Yurist axborotnomasi – Вестник юриста – Lawyer herald. № 4 (2026) B. 54-61.

4 (2026) DOI <https://doi.org/10.34920/2181-9416/2026/4-006>

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola globallashuv va demokratik islohotlar davrida prokuratura organlarining davlat hokimiyati tizimidagi o'rnini hamda ularning hisobdorlik mexanizmlarini takomillashtirish masalalariga bag'ishlangan. Prokuratura organlarining qonun ustuvorligini ta'minlash va inson huquqlarini himoya qilishdagi rolini tahlil qilinar ekan, tizimning samaradorligi bevosita uning mustaqilligi va hisobdorligi muvozanatiga bog'liq ekanligi ta'kidlanadi. Maqolani yozish jarayonida rasmiy-yuridik, qiyosiy-huquqiy, tizimli-tarkibiy va statistik metodlardan foydalanilgan.

Maqolada Yangi O'zbekiston sharoitida prokuratura faoliyatining konstitutsiyaviy-huquqiy asoslari, xususan, Bosh prokurorning Oliy Majlis Senati oldidagi hisobdorligi va parlament nazoratining ikki bosqichli mexanizmi atroflicha yoritilgan. Shuningdek, xalqaro tajriba (Janubiy Koreya, Gretsiya) va xalqaro tashkilotlar (BMT, IAP) standartlari asosida tizimdagi mavjud huquqiy bo'shliqlar ko'rsatib o'tilgan. Xususan, Harbiy va Transport prokuraturasi, Bosh prokuraturasi huzuridagi Iqtisodiy jinoyatlarga qarshi kurashish departamenti va Majburiy ijro byurosining hisobdorlik tartibini qonun darajasida aniqlashtirish zarurati asoslangan.

Tahlil natijalariga ko'ra, "Prokuratura to'g'risida"gi qonunni yangi tahrirda qabul qilish, unda prokuratura organlarining hisobdorligini alohida bob sifatida mustahkamlash hamda prokuraturani aholiga xizmat qiluvchi, ochiq va hisobdor institutga aylantirish bo'yicha amaliy takliflar ilgari surilgan. Shu bilan birga, jamoatchilik va vakillik organlari oldidagi real hisobdorlik prokuratura mustaqilligining kafolati bo'lib, tizimni korrupsion bosimlardan himoya qilishi ilmiy asoslantirilgan.

Kalit so'zlar: prokuratura islohoti, prokuratura organlari, qonun ustuvorligi, hisobdorlik mexanizmi, mustaqillik, parlament nazorati, inson huquqlari.

ШОМУРОТОВ Маруф

Главный юрисконсульт Навоийского областного
управления таможенной службы,
Самостоятельный соискатель
Института переподготовки и повышения
квалификации юридических кадров при
Министерстве юстиции Республики Узбекистан
E-mail: shomurotovmf@gmail.com

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ОРГАНИЗАЦИОННО-ПРАВОВЫХ ОСНОВ ПОДОТЧЁТНОСТИ ОРГАНОВ ПРОКУРАТУРЫ ПЕРЕД ПАРЛАМЕНТОМ

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена роли органов прокуратуры в системе государственной власти в условиях глобализации и демократических реформ, а также вопросам совершенствования механизмов их подотчетности. В ходе анализа роли органов прокуратуры в обеспечении верховенства закона и защите прав человека подчеркивается, что эффективность системы напрямую зависит от баланса между ее независимостью и подотчетностью. При написании статьи использовались формально-юридический, сравнительно-правовой, системно-структурный и статистический методы.

В статье подробно рассматриваются конституционно-правовые основы деятельности прокуратуры в условиях Нового Узбекистана, в частности, подотчетность Генерального прокурора Сенату Олий Мажлиса и двухступенчатый механизм парламентского контроля. Также на основе международного опыта (Южная Корея, Греция) и стандартов международных организаций (ООН, МАП) указаны существующие правовые пробелы в системе. В частности, обоснована необходимость уточнения на законодательном уровне порядка подотчетности военной и транспортной прокуратура, Департамент по борьбе с экономическими преступлениями и Бюро принудительного исполнения при Генеральной прокуратуре Республики Узбекистан.

В завершение выдвинуты практические предложения по принятию закона «О прокуратуре» в новой редакции, закреплению подотчетности органов прокуратуры в отдельной главе и превращению прокуратуры в подлинную «народную прокуратуру». При этом научно обосновано, что реальная подотчетность перед общественностью и представительными органами является гарантией независимости прокуратуры и защищает систему от коррупционного давления.

Ключевые слова: органы прокуратуры, верховенство закона, механизм подотчетности, независимость, парламентский контроль, права человека, народная прокуратура.

MA'RUF Shomurotov

Chief Legal Adviser of the Navoi Regional
Customs Administration,
Independent Researcher at Training
Institute for lawyers under the Ministry
of Justice of Uzbekistan
E-mail: shomurotovmf@gmail.com

IMPROVING THE ORGANIZATIONAL AND LEGAL FRAMEWORK FOR THE ACCOUNTABILITY OF PROSECUTORIAL BODIES TO PARLIAMENT

ANNOTATION

This article is devoted to the role of the prosecution authorities in the system of state power in the context of globalization and democratic reforms, as well as the issues of improving their accountability

mechanisms. Analyzing the role of the prosecution authorities in ensuring the rule of law and protecting human rights, it is emphasized that the effectiveness of the system directly depends on the balance between its independence and accountability. In the process of writing the article, formal-legal, comparative-legal, systemic-structural, and statistical methods were used.

The article explores in detail the constitutional and legal foundations of the prosecutor's office in the conditions of New Uzbekistan, in particular, the accountability of the Prosecutor General to the Senate of the Oliy Majlis and the two-stage mechanism of parliamentary oversight. Also, based on international experience (South Korea, Greece) and standards of international organizations (UN, IAP), existing legal gaps in the system are indicated. In particular, the necessity of clarifying the procedure for accountability of the Military and Transport Prosecutor's Offices, Department for Combating Economic Crimes and Bureau of Compulsory Enforcement under the General Prosecutor's Office of the Republic of Uzbekistan at the legislative level is substantiated.

At the end of the study, practical proposals were put forward for the adoption of the Law "On the Prosecutor's Office" in a new edition, strengthening the accountability of the prosecution authorities in a separate chapter and transforming the prosecutor's office into a genuine "People's Prosecutor's Office". At the same time, it is scientifically grounded that real accountability to the public and representative bodies is a guarantee of the independence of the prosecutor's office and protects the system from corrupt pressures.

Key words: prosecution authorities, rule of law, accountability mechanism, independence, parliamentary oversight, human rights, people's prosecution.

Bugungi globallashuv va demokratik islohotlar sharoitida prokuratura organlarining davlat hokimiyati tizimidagi o'рни, vakolatlari hamda hisobdorlik mexanizmlarini takomillashtirish masalasi alohida dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Prokuratura organlari qonun ustuvorligini ta'minlash, fuqarolarning huquq va erkinliklarini himoya qilish, jinoyatchilikka qarshi kurashish hamda davlat manfaatlarini muhofaza qilishda muhim davlat-huquqiy institut sifatida faoliyat yuritadi. Shu sababli, mazkur organlarning samarali faoliyat yuritishi ko'p jihatdan ularning tashkiliy-huquqiy maqomi, mustaqilligi va hisobdorlik tizimining qay darajada yo'lga qo'yilganligiga bog'liq hisoblanadi. Rus huquqshunos olimi V.M. Savitskiy prokuratura organlari faoliyatining samaradorligi ularning mustaqilligi bilan bir qatorda hisobdorlik mexanizmlarining mavjudligiga ham bog'liq ekanligini qayd etadi. Uning fikricha, "prokuratura ustidan samarali nazorat bo'lmagan davlatda qonun ustuvorligini to'liq ta'minlash mumkin emas" [1]. Bundan tashqari, xitoylik olim Yu Mou prokuratura organlarining boshqa huquqni muhofaza qiluvchi organlar ustidan nazorat vakolatlarini tahlil qilib, prokuratura nazorati davlatdagi qonun ustuvorligini ta'minlashning muhim institutsional vositasi ekanligini ta'kidlaydi [2]. O'zbek huquqshunos olimi A.X. Saidov demokratik huquqiy davlat sharoitida barcha huquqni muhofaza qiluvchi organlar, jumladan prokuratura faoliyati ham inson huquqlari ustuvorligi va qonuniylik prinsipi asosida amalga oshirilishi lozimligini ta'kidlaydi hamda nazorat va hisobdorlik mexanizmlari huquqiy davlat barqarorligining muhim kafolati ekanligini qayd etadi [3].

Hozirgi kunda Yangi O'zbekistonda amalga oshirilayotgan demokratik islohotlarning ustuvor yo'nalishlaridan biri prokuratura organlarini xalq manfaatlariga xizmat qiluvchi, ochiq va hisobdor organga aylantirishdan iboratdir. Ushbu transformatsiya jarayonining huquqiy asosi, avvalambor, O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida o'zining fundamental aksini topgan. Konstitutsiyaning XXV bobi prokuratura organlarining huquqiy maqomini belgilab beruvchi bosh manba hisoblanadi. Xususan, Bosh qomusimizda prokuratura tizimi ustidan parlament nazoratining ikki bosqichli mexanizmi o'rnatilgan:

Institutsional darajada: Konstitutsiyaning 109-moddasi va 95-moddasi 8-bandiga muvofiq, O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurori lavozimiga tayinlash jarayoni bevosita parlamentning yuqori palatasi – Senat bilan kelishilgan holda amalga oshiriladi. Mazkur huquqiy konstruktsiya prokuratura organlarining vertikal boshqaruv tizimida "O'zaro tiyib turish va muvozanat" (checks and balances)

tamoyilini realizatsiya qilib, prokuratura organlarining vakillik organlari oldidagi siyosiy-huquqiy determinatsiyasini shakllantiradi.

Funksional darajada: O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 95-moddasi 8-bandida Oliy Majlis Senatining mutlaq vakolati sifatida Bosh prokurorning hisobotlarini eshitish tartibining belgilanishi – prokuratura faoliyati ustidan tizimli parlament nazoratini amalga oshirishning fundamental huquqiy asosi bo'lib xizmat qiladi.

Ushbu konstitutsiyaviy tamoyillar "Prokuratura to'g'risida"gi Qonunning (yangi tahriri) 14-moddasida yanada kengroq qamrab olingan. Unga ko'ra, Bosh prokurorning O'zbekiston Respublikasi Prezidenti va Oliy Majlis Senati oldidagi hisobdorligi qat'iy belgilab qo'yildi. Bu esa tizimning yopiqlikdan ochiqlikka o'tganini, uning faoliyati ustidan ham davlat rahbari, ham parlament orqali xalq nazorati o'rnatilganini ko'rsatadi. Shu bilan birga, O'zbekiston Respublikasi "Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida" gi 913-XII-son qonuni 24-moddasida Xalq deputatlari Kengashining vakolatlariga tegishli prokurorlarning faoliyati to'g'risidagi axborotini har yili eshitishi belgilangan. Jumladan, Prokuratura organlari tomonidan 2025-yil davomida mamlakatda qonun ustuvorligini ta'minlash, qonuniylikni mustahkamlash, fuqarolarning huquq hamda erkinliklarini, jamiyat va davlatning qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini himoya qilish, huquqbuzarliklarning oldini olish va profilaktika qilish borasida davlat organlarining huquqiy hujjatlarini tizimli ravishda o'rganish natijasida: – 173 305 ta prokuror nazorati hujjatlari, qonunbuzilishi sabablarini bartaraf etish borasida 32 339 ta taqdimnomalar qo'llanilgan, 1 448 435 003 so'm zararni undirish haqida sudlarga 20 481 ta arizalar kiritilgan, 24 378 nafar shaxs qonunning buzilishiga yo'l qo'ymaslik to'g'risida ogohlantirilgan, 562 555 nafar shaxsning buzilgan huquqlari tiklangan. Hisobot davrida prokuratura idoralari tomonidan 391 692 murojaatlar hal etilib, 300 878 nafar fuqarolarning qabuli (shu jumladan hududlarga chiqqan holda) ta'minlangan [4].

Shu o'rinda, mamlakatimizda prokuratura organlarining ochiqligi va hisobdorligini kuchaytirishga qaratilgan islohotlar esa, hali-hamon davom etayotgan bo'lib, bu borada prokuratura organlarining huquqiy maqomini yanada takomillashtirish va prokuror hisobdorligini oshirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 22-iyundagi "Inson huquqlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasining milliy strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-6012-son Farmoni bilan xalqaro standartlarga asosan prokuratura organlari faoliyatini takomillashtirish alohida yo'nalish sifatida belgilangan. Bunda:

birinchidan, xalqaro standartlarga muvofiq prokuratura faoliyati ustidan nazorat mexanizmlarini takomillashtirish;

ikkinchidan, prokuratura faoliyatining shaffofligini va uning jamiyat oldidagi hisobdorligini ta'minlash, prokurorlar malakasini uzluksiz oshirish;

uchinchidan, prokuratura tizimi boshqaruvida kollegial organlar rolini kuchaytirish nazarda tutiladi.

Shu bois, bugungi kunda prokuratura organlarining hisobdorligini belgilab beruvchi normativ-huquqiy hujjatlarda prokuror hisobdorligini belgilovchi normalar bugungi kun islohotlardan orqada qolmoqda.

Jumladan, amaldagi qonunchilikda hisobdorlik belgilangan, biroq ushbu normalarni realizatsiya qilishning tashkiliy-huquqiy asoslari va tartibi to'liq yaratilmagan. Shu bilan birga, O'zbekiston Respublikasi harbiy prokurori va transport prokurori, Bosh prokuraturasi huzuridagi Iqtisodiy jinoyatlarga qarshi kurashish departamenti va Majburiy ijro byurosi hamda hududiy prokuratura organlarining faoliyatiga oid hisobdorlik masalalari ochiq qolmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli prokuratura – 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmonida prokuratura organlarining qonuniylikni qat'iy ta'minlovchi, ochiq va adolatli faoliyat yuritishining mustahkam huquqiy asoslarini yaratish, zamonaviy raqamli texnologiyalar asosida faoliyatning shaffofligini oshirish, jamoatchilik bilan muloqotni kuchaytirish hamda organlar faoliyati samaradorligi va mas'uliyatini yuksaltirish vazifalari belgilangan [5]. Mazkur yo'nalishlar prokuratura organlarining jamiyat oldidagi hisobdorligini ta'minlashga xizmat qiluvchi muhim institutsional mexanizmlarni rivojlantirish uchun zarur huquqiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Jumladan, Prokuratura organlari faoliyatining oshkoraligini ta'minlash, qonun ustuvorligini mustahkamlash hamda ularning jamiyat oldidagi hisobdorligini oshirish ustuvor vazifalardan biri sifatida belgilangan bo'lib, bu yo'nalishda tizimli islohotlarni amalga oshirish nazarda tutilgan. Binobarin, Jeffrey Bellin prokurorni "Qonun xizmatchisi" (servant-of-the-law) deb ataydi. Uning fikricha, prokurorlar o'z vakolatlarini suiiste'mol qilmasliklari uchun ularning faoliyati ustidan jamoatchilik va vakillik organlarining real nazorati o'rnatilishi shart. Hisobdorliksiz berilgan keng vakolat "huquqiy despotizm"ga olib kelishi mumkinligidan ogohlantirishi bejiz emas [6]. Shu o'rinda, nemis huquqshunos olimlari]. Gutmann va S. Voigt prokuratura mustaqilligi va hisobdorligi o'zaro bog'liq institutlar ekanligini ta'kidlaydilar. Ularning fikricha, prokurorlarning davlat organlaridan mustaqil faoliyat yuritishi o'z-o'zidan yetarli bo'lmay, bunday mustaqillik samarali hisobdorlik mexanizmlari bilan ta'minlangan davlat mansabdor shaxslarining qonunbuzarliklari ustidan samarali prokurorlik nazoratini amalga oshirish imkoniyati ortadi [7]. Shubhasiz, prokuratura mustaqilligi uning daxlsizligini yoki nazoratdan xoliligini anglatmaydi. Aksincha, olimlarning fikricha, hisobdorlik – prokuratura mustaqilligining me'yori va kafolatidir. Chunki jamiyat oldida hisobdor bo'lgan prokuraturagina korrupsion bosimlardan va siyosiy o'yinlardan xoli bo'lib, chinakam adolat o'rnatuvchi organga aylanadi.

Shu bois, amaldagi "Prokuratura to'g'risida"gi Qonunda nazarda tutilgan hisobdorlik prinsipini yanada takomillashtirish va uning amaliy mexanizmlarini rivojlantirish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bu yo'nalish, birinchi navbatda, prokuratura organlari faoliyatini xalqaro huquqiy standartlar bilan uyg'unlashtirishga xizmat qiladi. Xususan, BMT (UNODC) hamda Xalqaro prokuratura assotsiatsiyasi (IAP) tomonidan 2014-yilda Vena shahrida qabul qilingan "The Status and Role of Prosecutors" hujjatida prokurorning mustaqilligi uning hisob bermaslik maqomini anglatmasligi, balki u belgilangan davlat hokimiyati organlari oldida hisobdor bo'lishi lozimligi ta'kidlangan.

Ikkinchidan, qonunlarning aniq va bir xilda ijro etilishi ustidan samarali nazoratni ta'minlash maqsadida davlat va jamoatchilik nazorati mexanizmlarini uyg'unlashtiruvchi zamonaviy hisobdorlik tizimini joriy etish huquqni qo'llash amaliyotining shaffofligi va samaradorligini oshiradi.

Uchinchidan, xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, jumladan, Janubiy Koreya prokuratura tizimida prokuratura faoliyati ustidan parlament nazorati hamda fuqarolik nazorati institutlarining mavjudligi prokurorlarning hisobdorligini ta'minlash va ularning siyosiy betarafligini mustahkamlashda muhim omil hisoblanadi.

Shu bilan birga, amaldagi "Prokuratura to'g'risida"gi Qonunning 5-moddasi 2-qismida prokuratura organlarining yagona markazlashgan tizim ekanligi hamda quyi turuvchi prokurorlarning yuqori turuvchi prokurorlar va O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurori oldida bo'ysunishi va hisobdorligi mustahkamlab qo'yilgan. Shu nuqtai nazardan, ilmiy yondashuv doirasida asosiy e'tibor prokuratura organlarining ichki iyerarxik hisobdorligini saqlagan holda, uning tashqi hisobdorlik shakllarini, xususan Oliy Majlis oldidagi parlament nazorati mexanizmlarini yanada kuchaytirish va takomillashtirish zaruratiga qaratiladi.

2001-yil 29-avgustda "Prokuratura to'g'risida"gi 257-II-son Qonunini yangi tahrirda qabul qilish kerak hamda mazkur yangi tahrirdagi qonunda prokuratura organlarining hisobdorligini alohida bobda belgilash lozim va mazkur bobda prokuratura organlarining hisobdorlik faoliyatini aniq va qat'iy ta'rifini belgilash lozim. Zero, ikki asr oldin bildirilgan "Eng katta jinoyat – qonun qo'riqlovchilari tomonidan sodir etilgan jinoyat" haqidagi fikr hali ham o'z dolzarbligini kamaytirmagan [9]. Jumladan, Prokuratura organlari faoliyatida ochiqlik va hisobdorlik prinsiplarini mustahkamlash maqsadida, O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurorining hisobdorlik doirasini quyidagicha qat'iy belgilash lozim: "O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurori O'zbekiston Respublikasi Prezidenti va O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati oldida hisobdordir".

Ushbu munosabatlar doirasida Bosh prokuror tomonidan O'zbekiston Respublikasi Prezidentiga axborot taqdim etishning differensiallashgan muddatli tartibi joriy etiladi:

qonuniylik hamda jinoyatchilikka qarshi kurashning holati to'g'risida – muntazam ravishda;
o'ta og'ir jinoyatlar va favqulodda hodisalar to'g'risida – zudlik bilan;
prokuratura organlari tomonidan amalga oshirilgan ishlar to'g'risida – har olti oyda.

Shu bilan birga, Parlament nazoratini kuchaytirish maqsadida, Bosh prokuror har yili 31-martga qadar o'z faoliyatiga doir umumiy statistik va tahliliy ma'lumotlarni O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatining yalpi majlisida muntazam ravishda hisobot shaklida taqdim etishi lozim. Qiyosiy-huquqiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, bunday tajriba xalqaro amaliyotda ham mavjud. Chunonchi, Moldova Respublikasi Bosh prokurori ham har yili 31-martga qadar mamlakat Parlamentiga prokuratura organlari faoliyati yuzasidan yillik hisobot taqdim etadi [10]. Parlament yalpi majlisida ushbu hisobot eshitiladi va senatorlar tomonidan prokuratura tizimi faoliyati baholanadi.

Tahlil natijasida vertikal boshqaruv va mahalliy vakillik organlari oldidagi mas'uliyatni oshirish maqsadida, quyi prokurorlarning hisobdorlik tizimini ham transformatsiya qilish lozim degan xulosaga keldik: "Qoraqalpog'iston Respublikasi prokurori Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesi va O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurori oldida hisobdordir. Viloyat va Toshkent shahar prokurorlari bevosita O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuroriga bo'ysunadilar va uning oldida hisobdor bo'ladilar. Tuman va shahar prokurorlari hamda ularga tenglashtirilgan prokurorlar yuqori turuvchi tegishli prokurorga va O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuroriga bo'ysunadi hamda ularning oldida javobgardir".

Bundan tashqari, hududiy prokurorlarning mahalliy davlat hokimiyati va fuqarolik jamiyati institutlari bilan aloqasini mustahkamlash maqsadida quyidagi majburiyatlarni yuklash maqsadga muvofiq:

"har yarim yilda Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesiga hamda tegishli xalq deputatlari Kengashlariga o'z faoliyati to'g'risida hisobot taqdim etish;

yiliga kamida bir marta Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlarini hududdagi qonuniylik va jinoyatchilikka qarshi kurashning holati to'g'risida xabardor qilish".

Prokuratura organlari faoliyatida transparentlikni (shaffoflikni) ta'minlash maqsadida, "Viloyat va hududiy prokuratura organlari rahbarlari, ommaviy axborot vositalari vakillari taklif etiladigan xalq deputatlari mahalliy Kengashlarining ochiq yalpi majlislarida yiliga kamida ikki marta aholini o'z faoliyati yakunlarining umumlashtirilgan statistik va tahliliy ma'lumotlari bilan xabardor qilib borishi belgilanishi lozim". Bunda, mahalliy Kengash tomonidan hisobot yuzasidan qabul qilingan qaror O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatining prokuratura organlari faoliyati ustidan nazorat qiluvchi komissiyasiga hamda tegishli prokuratura organlarining hay'atlariga yuborilishi ta'minlanishi lozim. Mazkur tartib tizimdagi har qanday darajadagi prokuratura organlari rahbarlari faoliyatini ikki tomonlama mezonlar asosida baholash imkonini beradi. Bunda ichki (yuqori turuvchi prokuratura organlari tomonidan idoraviy nazorat shaklida) hamda tashqi (O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati tomonidan parlament nazorati doirasida) baholash mexanizmlari o'zaro integratsiya qilinadi. Bu esa, o'z navbatida, Senat tomonidan Bosh prokurorning yillik hisobotini eshitish jarayonida hududiy prokurorlar faoliyatining samaradorligi to'g'risidagi obyektiv va tizimlashtirilgan ma'lumotlar bazasini shakllantirishga xizmat qiladi.

Ushbu o'rinda quyidagi masalaga alohida to'xtalib o'tish joiz, Bosh prokuratura tarkibidagi ikkita yirik organ Prokuratura departamenti va Byurosi faoliyati ham yopiqlicha qolmoqda. Shu o'rinda aytish mumkinki, mazkur tuzilmalarning hozirgi faoliyat amaliyotida hisobdorlik masalasi hanuzgacha deklarativ xarakterga ega bo'lib qolmoqda. Xususan, Bosh prokuraturasi huzuridagi Iqtisodiy jinoyatlarga qarshi kurashish departamenti va Majburiy ijro byurosi faoliyatini tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlarda ularning vakillik organlari oldidagi vertikal hisobdorlik zanjiri aniq protsessual mexanizmlar bilan mustahkamlanmagan. Bu esa, o'z navbatida, ushbu organlar tomonidan amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar ustidan nafaqat parlament, balki jamoatchilik nazoratining ham cheklanishiga olib kelmoqda. Shu bois, mazkur maxsus tarkibiy tuzilmalarning hisobdorligini "Prokuratura to'g'risida"gi Qonun darajasida qat'iy belgilash, ularning ochiqlik va shaffoflik darajasini xalqaro standartlarga muvofiqlashtirishni taqozo etadi. Statistik ma'lumotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, MIB tomonidan har yili o'rtacha 40 trillion so'mga yaqin mablag'lar harakati va millionlab ijro hujjatlari nazorat qilinadi. Bosh prokuraturasi huzuridagi Iqtisodiy jinoyatlarga qarshi kurashish departamenti esa trillionlab so'mlik iqtisodiy jinoyatlarni fosh etadi. Bunday ulkan moliyaviy va huquqiy vakolatlariga ega tuzilmalarning faoliyati ustidan parlament va jamoatchilik nazoratining sustligi, vakolatlar suiiste'mol qilinishi xavfini

(riskini) oshiradi. Ma'lumot o'rnida aytish kerakki, 2021-yildan boshlab MIB hududiy boshliqlari mahalliy Kengashlarga hisobot berishi belgilangan bo'lsa-da, Byuroning markaziy rahbariyati darajasidagi umumlashtirilgan hisobdorlik "Prokuratura to'g'risida"gi Qonunda prokuratura tizimining ajralmas qismi sifatida to'liq ochib berilmagan.

Yuqoridagi normalar to'g'ri yo'lga qo'yilgandan so'ng prokuratura organlarining jamoatchilik va vakillik organlari oldidagi hisobdorligi ta'minlanib, ularning faoliyati shaffofligi va samaradorligi oshiriladi.

Shuni yana alohida ta'kidlash kerakki, hisobotlarni tuzish, taqdim etish hamda mahalliy Kengash tomonidan eshitish va muhokama qilish, prokuror hisobotlarini rad etish, to'g'riligini monitoring qilish, Kengash qarori natijalari asosida prokurorning javobgarligi hamda u bilan bog'liq protsessual normalarning mavjud emasligini inobatga olish lozim. Shu boisdan, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Senati tomonidan "Prokuratura organlarining hisobdorligining namunaviy nizom" to'g'risidagi Qarorini ishlab chiqish hamda unga yuqoridagi normalarni konkret belgilash lozim.

O'rganishlar davomida, prokuror hisobdorligi huquqshunos olim O.M.Madaliyev ta'kidlagandek, "Mustaqillik tamoyili – bu prokurorlar tomonidan o'zlarining barcha funksional qaror va harakatlarini qonunga asosan olib borishlaridir (nazoratni amalga oshirish, tergov olib borish va b.)" [11]. Fikrimizcha ham, prokuratura mustaqil-hisobdor bo'lishi lozim. Chunki, amaliyotda prokuratura organlarining mustaqil hisobdorligi:

Birinchidan, amaliyotda mustaqillik prokurorning qonun ustuvorligini ta'minlashda hech qanday siyosiy yoki ma'muriy bosimga berilmasligini anglatadi. Ikkinchidan, prokuror o'z faoliyatini oshkora amalga oshirsa-da, vaqti-vaqti bilan o'ziga yuklatilgan vazifalarni bajarish samaradorligi haqida hisobot berishi lozim. Uchinchidan, xalqaro tajribadan ham ko'rish mumkinki, MDH davlatlaridan tashqari bir qator davlatlarda prokuratura organlari konstitutsiyaviy huquqiy asoslari prokuraturaning mustaqilligini ko'rsatadi. Misol uchun, Gretsiya konstitutsiyasining 87-moddasi 3-bandida "Prokuratura organlari faoliyati mustaqil va ular sudyalardan ustidan nazorat olib boradi" deb ko'rsatilgan. Bundan tashqari, Yevropa kengashi Vazirlar qo'mitasining 2000-yil 6-oktabrdagi tavsiyalarida jamoatchilik prokuratura organlari faoliyati to'g'risida xabardor qilinishi lozimligi belgilanganligini ham inobatga olish lozim [12].

Yuqoridagi tahlillardan kelib chiqib, amaliyotda prokuratura "Hukumatdan mustaqil, lekin Parlament va jamoatchilikka hisobdor" modelida ishlashi kerak. Uning mustaqilligi – qonunni himoya qilish uchun qurol, hisobdorligi esa – shu quroldan suiiste'mol qilmaslik uchun jilovdir. Mazkur modelning huquqiy maqomini mustahkamlash faqatgina tegishli qonunchilik hujjatlariga konseptual o'zgartish va qo'shimchalar kiritish, shuningdek, sohani tartibga soluvchi normativ-huquqiy bazani tizimli ravishda takomillashtirish orqali amalga oshirilishi lozim.

IQTIBOSLAR/CHOCKI/REFERENCES:

1. В.М. Савицкий "Прокурорский надзор и законность: попытка нового осмысления" <https://cyberleninka.ru/article/n/prokurorskiy-nadzor-i-zakonnost-v-rossiyskoy-federatsii/viewer>.
2. Yu Mou "Overseeing Criminal Justice: The Supervisory Role of the Public Prosecution Service in China" "Journal of Law and Society" jurnali (2017-yil, 44-tom, 4-son), https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/jols.12060?utm_source
3. Saidov A.X. Inson huquqlari: Darslik. – Toshkent: "Adolat", 2021. 77-bet.
4. FAOLIYATNING OCHIQLIGI. <https://prokuratura.uz/faoliyatochiqligi>.
5. "Raqamli prokuratura — 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 03.11.2025 yildagi PF-204-son <https://www.lex.uz/uz/docs/-7813706>
6. Bellin J. Theories of Prosecution. California Law Review, 2020 <https://californialawreview.org/print/theories-of-prosecution/>.
7. Gutmann, J., Voigt, S. The Independence of Prosecutors and Government Accountability // Supreme Court Economic Review. – 2019. – Vol. 27. – P. 1–19. DOI:10.1086/703749. <https://www.journals.uchicago.edu/doi/full/10.1086/703749>

8. The Status and Role of Prosecutors: A United Nations Office on Drugs and Crime and International Association of Prosecutors Guide (2014). chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/14-07304_ebook.pdf
9. Ibragimov Z.S. Davlat hokimiyati tizimida prokuraturaning o'ri va roli (qiyosiy-huquqiy tahlil). Avtoref. – Toshkent, 2010. 53-bet.
10. Moldova Respublikasining “Prokuratura to'g'risida”gi Qonuni (Legea cu privire la Procuratură, Nr. 3 din 25.02.2016) https://csp.md/sites/default/files/inline-files/legea%203.pdf?utm_source
11. Madaliyev O.M. Prokuror nazorati. Darslik. Umumiy qism. -T.: TDYUI nashriyoti, 2009. –B.106 https://api.unilibrary.uz/storage/PublisherResourceFile/320113/images/1685081207.pdf?utm_source=chatgpt.com
12. EXPLANATORY MEMORANDUM: [//efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.barobirlik.org.tr/dosyalar/duyurular/hsykanunteklifi/erec\(2000\)19expmot.pdf](https://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.barobirlik.org.tr/dosyalar/duyurular/hsykanunteklifi/erec(2000)19expmot.pdf).

OQYULOV Omonbay

O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan yurist,
Toshkent davlat yuridik universiteti
Fuqarolik-huquqiy fanlar sho'ba professori,
O'zbekiston Fanlar Akademiyasi Davlat va huquq
instituti bosh ilmiy xodimi, yuridik fanlari doktori, professor
E-mail: o.okyulov@gmail.com

FUQAROLARNING O'ZINI O'ZI BOSHQARISH ORGANLARI MOL-MULKI HUQUQIY REJIMINI TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI

Iqtibos keltirish uchun (для цитирования, for citation): OQYULOV O.
Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari mol-mulki huquqiy rejimini takomillashtirish
masalalari // Yurist axborotnomasi – Вестник юриста – Lawyer herald. № 4 (2026) B. 62-72.

4 (2026) DOI <https://doi.org/10.34920/2181-9416/2026/4-007>

ANNOTATSIYA

Mazkur ilmiy maqolada o'zini o'zi boshqarish organlari (FO'BO) mol-mulkining huquqiy rejimini takomillashtirish masalalari ilmiy tahlil etilgan. Mahalla mol-mulkining huquqiy rejimi fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organlari huquqiy maqomi bilan uzviy bog'liq, shu sababli ham, muallif FO'BOning Konstitutsiyaviy va fuqarolik-huquqiy maqomini tahlil etadi. Xorijiy mamlakatlardagi o'xshash institutlar bilan mahalla huquqiy maqomi qiyoslanadi. FO'BO yuridik shaxs huquqlaridan foydalanuvchi maxsus funksional huquq layoqatiga ega tuzilma degan g'oya qo'llab-quvvatlanadi. Mahalla mol-mulki manbalari, shu jumladan, mahalla o'z tashabbuskorligi va mustaqilligi asosida vujudga keladigan mol-mulklar va davlat tomonidan taqdim etiladigan mablag'lar nisbati qiyosiy tahlil etiladi. Mahalla mol-mulkining tashqi manbalari zarurat, maqsadga muvofiqlik nuqtayi nazaridan ijobiy baholanadi. Mahalla ko'chmas mol-mulki asosan mulk huquqi asosida FO'BOlarga tegishli ekanligi mahalla huquqiy maqomini mustahkamlashi asoslantiriladi. Muallif fikricha, mahalla faoliyat yuritayotgan binolar garovga qo'yilishi yoxud boshqacha tarzda begonalashtirilishi qonunda taqiqlab qo'yilishi lozim. Mahalla mol-mulkini boshqarish kvazekorporativ taomillar asosida amalga oshirilishi va bu borada mahalla fuqarolar yig'ini mutlaq vakolatlari belgilab qo'yilishi taklif etiladi.

Kalit so'zlar: Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, munitsipal tuzilmalar, fuqarolar yig'ini, fuqarolar yig'ini raisi, mahalla mol-mulki, ko'chmas mulk, kvazekorporativ taomillar, mahalla-xususiy sheriklik, operativ boshqarish huquqi, ijara huquqi, mol-mulkdan tekin foydalanish huquqi.

ОКЮЛОВ Омонбай

Заслуженный юрист Республики Узбекистан,
Профессор сектора Гражданско-правовых наук
Ташкентского государственного
юридического университета, главный
научный сотрудник Института государства и
права Академии наук Узбекистана,
доктор юридических наук, профессор
E-mail: o.okyulov@gmail.com

ВОПРОСЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРАВОВОГО РЕЖИМА ИМУЩЕСТВА ОРГАНОВ САМОУПРАВЛЕНИЯ ГРАЖДАН

АННОТАЦИЯ

В данной научной статье проведён научный анализ вопросов совершенствования правового режима имущества органов самоуправления граждан (ОСГ). Правовой режим имущества махалли неразрывно связан с правовым статусом органов самоуправления граждан, в связи с чем автор анализирует конституционно-правовой и гражданско-правовой статус ОСГ. Правовой статус махалли сопоставляется с аналогичными институтами зарубежных государств. Поддерживается идея о том, что ОСГ представляют собой структуру, обладающую специальной функциональной правоспособностью и пользующуюся правами юридического лица.

Проводится сравнительный анализ источников формирования имущества махалли, в том числе соотношения имущества, возникающего на основе инициативы и самостоятельности самой махалли, и средств, предоставляемых государством. Внешние источники формирования имущества махалли положительно оцениваются с точки зрения необходимости и целесообразности. Обосновывается, что принадлежность недвижимого имущества махалли органам самоуправления граждан преимущественно на праве собственности способствует укреплению правового статуса махалли. По мнению автора, здания, в которых осуществляют деятельность органы махалли, должны быть законодательно запрещены от передачи в залог либо отчуждения иным способом. Предлагается осуществлять управление имуществом махалли на основе квазикорпоративных механизмов, а также закрепить в законодательстве исключительные полномочия схода граждан махалли в данной сфере.

Ключевые слова: органы самоуправления граждан, муниципальные образования, сход граждан, председатель схода граждан, имущество махалли, недвижимое имущество, квазикорпоративные механизмы, государственно-частное партнёрство в махалле, право оперативного управления, право аренды, право безвозмездного пользования имуществом.

OMONBAY Okyulov

Honored Lawyer of the Republic of Uzbekistan,
 Professor of Tashkent State University of Law,
 Chief Researcher at the Institute of State and Law of the
 Academy of Sciences of Uzbekistan,
 Doctor of Legal Sciences, Professor
 E-mail: o.okyulov@gmail.com

ISSUES IN IMPROVING THE LEGAL REGIME OF THE PROPERTY OF CITIZENS' SELF-GOVERNMENT BODIES

ANNOTATION

This scientific article provides a scholarly analysis of the issues related to improving the legal regime of the property of Citizens' Self-Government Bodies (CSGBs). The legal regime of mahalla property is inextricably linked to the legal status of citizens' self-government bodies; therefore, the author analyzes the constitutional and civil legal status of CSGBs. The legal status of the mahalla is compared with similar institutions in foreign countries. The article supports the view that CSGBs constitute entities with special functional legal capacity and enjoy the rights of a legal entity.

A comparative analysis is carried out of the sources of mahalla property formation, including the correlation between property generated through the initiative and independence of the mahalla itself and funds provided by the state. External sources of mahalla property are positively assessed from the standpoint of necessity and expediency. It is substantiated that the ownership of the mahalla's immovable property by citizens' self-government bodies primarily on the basis of the right of ownership contributes to strengthening the legal status of the mahalla. According to the author, the buildings in which mahalla bodies operate should be legally prohibited from being pledged or otherwise alienated. It is proposed that the management of mahalla property be carried out on the basis of quasi-corporate mechanisms and that the exclusive powers of the mahalla citizens' assembly in this sphere be established by law.

Keywords: citizens' self-government bodies, municipal entities, citizens' assembly, chairperson of the citizens' assembly, mahalla property, immovable property, quasi-corporate mechanisms, public-private partnership in the mahalla, right of operational management, lease right, right of gratuitous use of property.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi hamda O'zbekiston Respublikasi xalqiga 2025-yil 26-dekabrda Murojaatnomasida 2026-yilni yurtimizda "Mahallani rivojlantirish va jamiyatni yuksaltirish yili" deb e'lon qilindi va ushbu sohada amalga oshirilayotgan ustuvor vazifalar belgilab qo'yildi. Prezidentimiz tomonidan bunda birinchi ustuvor yo'nalish sifatida mahalla infratuzilmasini yanada yaxshilash, ularga Yangi O'zbekiston qiyofasini olib kirish vazifasi qo'yildi. Ushbu vazifalarni amalga oshirishda albatta davlat resurslari asosiy manba bo'lib hisoblanadi. Biroq, bunda mahalla mol-mulkidan samarali foydalanish, uni har tomonlama mustahkamlash va ko'paytirish muhim ahamiyatga ega ekanligini unutmashimiz lozim. Shu munosabat bilan o'zini o'zi boshqarish organlari mol-mulkining fuqarolik-huquqiy rejimini ilmiy jihatdan tahlil etish, ushbu mol-mulkning vujudga kelish manbalari, tarkibiy qismlari, ulardan samarali va maqsadli foydalanishni ta'minlash masalalari sivilistik tadqiqotlarning muhim mavzusi bo'lib hisoblanadi.

O'zini o'zi boshqarish organlari davlatlashib ketayotgani, boqimanda bo'lib qolayotgani haqidagi xavotirlarning tahlili ham mavzu bilan uzviy bog'liq.

Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari o'z mohiyatiga ko'ra, jamoat-huquqiy tuzilma hisoblanadi. Jamoat-huquqiy tuzilmalarning fuqarolik muomalasida ishtiroki ularning huquq layoqati hajmi bilan bog'liq. Bu masala bo'yicha T.A.Tereshchenka ularni maxsus huquq layoqatiga ega va bunda

faoliyat maqsadlari, jamoat manfaatlari bilan huquq layoqati cheklanadi deb ko'rsatadi. S.P.Grishayev [1] ham, Ye.A.Suxanov [2] ham xuddi shunday nuqtayi nazarni tasdiqlashadi. Shuningdek, ilmiy adabiyotlarda munitsipal tuzilmalar (mahalla ham shartli ravishda ular tarkibiga kiradi deb hisoblanadi) funksional fuqarolik-huquqiy subyektlikka ega degan qarashlar mavjud. Jumladan, V.G.Golubsov ularning fuqarolik muomalasidagi ishtiroki ularning funksiyalarini amalga oshirish holatlari bilan bog'liq va bu funksional huquqiy layoqat deb ko'rsatadi. Jamoat-huquqiy tuzilmalar xususiy huquq subyektlari kabi erkin harakat qila olmaydi. Ular faqat qonun bilan belgilangan vazifalar doirasida harakat qiladi [3]. X.Qilichevning fikricha, jamoat-huquqiy tuzilmalarning fuqarolik-huquqiy subyektligi faqat maqsadlar bilan cheklanmaydi. Ular o'z huquqiy subyektligi hajmini mustaqil ravishda kengaytirishi mumkin [4]. Binobarin, deyarli barcha mualliflar FO'BO maxsus huquq layoqatiga ega deb hisoblaydilar. Umuman olganda, ommaviy- huquqiy subyektlarning fuqarolik-huquqiy munosabatlarda maqomi masalasida turlicha qarashlar mavjud. Ba'zi mualliflar davlat hokimiyat organlari va mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlarida umuman fuqarolik-huquqiy subyektlilik maqomi yo'q va ular fuqarolik munosabatlari mustaqil ishtirokchilari bo'lmaydilar [5] deb hisoblaydilar. Bunga qarama-qarshi ravishda I.V.Nikifirov, V.A.Boldirev, T.I.Illarionova munitsipal organlar fuqarolik-huquqiy munosabatlar subyekti, yuridik shaxs sifatida maqomga ega deb hisoblaydilar.

Uchinchi yondashuvga ko'ra, mualliflar alohida huquqiy maqom, ya'ni ommaviy-huquqiy shaxs maqomini joriy etish orqali ushbu muammoni hal etish mumkin deb hisoblaydilar. Ushbu maqom hokimiyat organlariga muayyan fuqarolik huquqlarini taqdim etadi, lekin ular imperativ vakolatlar bilan chegaralanadi [6]. V.A.Slisenkovning ta'kidlashicha, davlat organlari fuqarolik- huquqiy munosabatlar sohasida iroda erkinligi va o'z manfaatlariga ega bo'la olmaydi. Shuning uchun ular davlatning bir qismi sifatida qaraladi, davlat organining fuqarolik huquqi bilan himoya qilinadigan har qanday manfaati davlatning umumiy manfaati sifatida tushunilishi lozim [7]. X.Qilichevning fikricha, FO'MO bu mahalliy aholining o'zini o'zi boshqarish huquqini amalga oshirish uchun tashkil etilgan avtonom hududiy demokratik institutlarning ommaviy manfaatdagi vazifalarni bajarish, mahalliy jamoaviy ehtiyojlarni qondirish hamda hududiy ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni ta'minlash maqsadida, o'zlariga yuklatilgan vakolatlar chegarasida va qonun belgilagan tartibda fuqarolik-huquqiy munosabatlarida mustaqil ishtirok etish layoqati va huquqi bo'lib, u dual (ikki qirrali) tabiatga ega hamda ommaviy hokimiyat va xo'jalik, fuqarolik elementlarini birlashtirgan funksional maqsadli hududiy subyektlilik shakli hisoblanadi [8]. Xorijiy mualliflar ham bu masalada o'z nuqtayi nazarlarini bayon etganlar. O.V.Kuzmenko, K.V.Aranovskiy AQSH, Buyuk Britaniya, Yaponiya va Fransiyada shakllangan mahalliy va o'zini o'zi boshqarish tizimiga oid konseptual yondashuvlarni tahlil etar ekan, Buyuk Britaniyada 1974-yilda qabul qilingan "Local Government Act", Fransiyada esa 1982-yilda ikkinchi marta qabul qilingan 82-213-sonli qonun mavjud. Yevropa mahalliy o'zini o'zi boshqarish Xartiyasining 9-moddasi mahalliy organlarni mol-mulkka egalik qilish va undan mustaqil foydalanish, shu jumladan, moliyaviy resurslarni erkin boshqarish huquqini kafolatlaydi. Shuningdek, BMTning 2016-2030-yillar uchun Barqaror rivojlanish maqsadlarida 17 ta global maqsad belgilangan bo'lib, unga ko'ra, davlat, xususiy sektor va mahalliy hokimiyatlar o'rtasida sheriklik shartnomalari tuzish zarurligi aytilgan. Xalqaro darajada mahalliy o'zini o'zi boshqarish Birlashgan shaharlar va mahalliy hokimiyatlar (UCLG) tashkiloti orqali namoyon bo'ladi. Uning asosiy vazifalari mahalliy o'zini o'zi boshqarishni jahon miqyosida himoya qilish va targ'ib qilish hisoblanadi. AQSHda mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlarining fuqarolik-huquqiy munosabatlardagi funksiyalari iqtisodiy sohani qamrab oladi. Munitsipalitetlar o'z korxonalari, xizmatlari va mol-mulkini boshqaradi. Uy-joy qurish bilan shug'ullanadi va o'z mol-mulkini ijaraga berishga haqli. Fransiyada mahalliy o'zini o'zi boshqarish faoliyati 1982-yil 2-martdagi kommunalar, departamentlar va regionlarning huquq va erkinliklari to'g'risidagi qonun bilan tartibga solinadi. Bunda munitsipal kengashlarga yuridik shaxs maqomi beriladi. Yaponiyada mahalliy o'zini o'zi boshqarish tuzilmasi ikki bosqichli hisoblanadi, birinchi bo'g'in prefekturalar, ikkinchisi munitsipalitetlar. Yaponiya Konstitutsiyasining 94-moddasiga ko'ra mahalliy hokimiyat organlari o'z mol-mulkini boshqarish, tadbirkorlik bilan shug'ullanish va ma'muriy boshqaruvni amalga oshirish huquqlariga ega.

Yu.V.Kondrashov FO‘BO fuqarolik funksiyalarini tashkiliy-huquqiy shakl prizmasi orqali izohlashga urinadi. Biroq uning zaif nuqtasi shuki, FO‘BO funksiyalari birinchi navbatda aholi mandati va mahalliy ehtiyojlar orqali belgilanadi [9].

Dual tabiat yondashuviga ko‘ra FO‘BO bir vaqtning o‘zida ham ommaviy-huquqiy subyekt ham xususiy-huquqiy subyekt hisoblanadi. Bunday yondashuv Yevropada 1985-yilda qabul qilingan Yevropa mahalliy o‘zini o‘zi boshqarish Xartiyasi va Germaniyadagi mahalliy o‘zini o‘zi boshqarish (Municipal self- government) doktrinasida keng qo‘llaniladi. Fransuz va italyan huquqshunoslari FO‘BOni korporativ yuridik shaxs sifatida ham talqin etadilar [10].

FO‘BOning fuqarolik-huquqiy maqomini belgilashda ularning konstitutsiyaviy-huquqiy maqomi masalasini chetlab o‘tib bo‘lmaydi. Ayni paytda O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida [11] ham FO‘BOning konstitutsiyaviy-huquqiy maqomi ikki xil huquqiy maqom orqali talqin etiladi. Konstitutsiyaning XIII-bobida fuqarolik jamiyati institutlari tizimi belgilab qo‘yilgan. Fuqarolik jamiyati institutlari, shu jumladan, fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari fuqarolik jamiyatining asosini tashkil etadi deb ko‘rsatiladi. (69-modda) Konstitutsiyaning XXI-bobida mahalliy davlat hokimiyati organlari asoslari va fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari bilan bog‘liq ravishda huquqiy mavqei belgilanadi. Biroq Konstitutsiyaning 127-moddasida fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari davlat hokimiyati organlari tizimiga kirmaydi hamda mahalliy ahamiyatga molik masalalarni fuqarolarning manfaatlaridan, rivojlanishning tarixiy o‘ziga xos xususiyatlaridan, shuningdek milliy qadriyatlardan, mahalliy urf-odat va an‘analardan kelib chiqqan holda qonunga muvofiq mustaqil ravishda hal etishga haqli. Davlat fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari faoliyatini amalga oshirishi uchun zarur shart-sharoitlar yaratadi, ularga qonunda belgilangan vakolatlarni amalga oshirishga ko‘maklashadi deb belgilab qo‘yilgan. Bu esa FO‘BOning ikki yoqlama huquqiy tabiatini o‘zida mujassamlaydi. FO‘BOning fuqarolik-huquqiy maqomining shakllanishida uning konstitutsiyaviy-huquqiy maqomini hisobga olish lozim bo‘ladi. Bu esa o‘z navbatida FO‘BOning mol-mulki huquqiy rejimiga ta‘sir qiladi.

Mahalla mol-mulkining fuqarolik-huquqiy rejimini belgilashning dastlabki huquqiy asosi 1990-yil 31-oktabrda qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasining “Mulkchilik to‘g‘risida”gi Qonunning [12] 4-moddasida o‘z ifodasini topgan edi. 4-modda 1-qismining 3-bandiga ko‘ra, mahalla mulki kollektiv mulkining bir shakli sifatida belgilab qo‘yilgan. Ushbu qonunning 10-moddasi mahalla mol-mulki tarkibi va subyektlari masalasini aniqroq belgilashga harakat qilingan. Unga ko‘ra, Ijtimoiy o‘zini o‘zi boshqarishning boshlang‘ich bo‘g‘inlari – mahallalar egalik qiladigan, foydalaniladigan va tasarruf etadigan mol-mulk, mahalla aholisining birgalikdagi mehnat faoliyati yoki ularning mushtarak daromadlari, shuningdek mazkur mol-mulkdan xo‘jalik maqsadlarida foydalanishdan kelgan tushumlar, yuridik va jismoniy shaxslarning ixtiyoriy badallari, moddiy va xayriya yo‘sinidagi yordamlari, xalq deputatlari mahalliy Sovetlari beradigan moddiy va moliyaviy resurslar asosida vujudga keltirilgan mol-mulkdan iborat.

Mahallada istiqomat qiluvchi aholi mahalla mulkining subyektidir. O‘zi saylab qo‘ygan organlar – mahalla mulkini to‘la xo‘jalik yuritish asosida egallaydi, undan foydalanadi va tasarruf etadi.

Shuni ta‘kidlash o‘rinliki, o‘z vaqtida ushbu qonun mahalla mulkiga nisbatan to‘la xo‘jalik yuritish huquqi rejimini belgilaydi. Albatta, o‘z davri uchun bu ijobiy holat. Chunki odatda davlat muassasalariga davlat mol-mulki operativ boshqaruv huquqi asosida birlashtirib qo‘yilgan. Davlat korxonalariga esa davlat mol-mulki to‘la xo‘jalik yuritish huquqi asosida birlashtirib qo‘yilgan. To‘la xo‘jalik yuritish huquqi ash-yoviy huquqning bir turi bo‘lib, vakolatlar hajmiga ko‘ra mulk huquqiga juda yaqin turadi. Bundan shunday xulosa chiqarish mumkinki, qonun chiqaruvchi mustaqilligimizning ilk davrlaridanoq mahalla mulkiga nisbatan o‘zini o‘zi boshqarish organlariga kengroq erkinliklar taqdim etgan. Bu o‘rinda shuni eslatib o‘tish o‘rinliki, 2025-yil 27-fevraldagi O‘RQ 1025-sonli qonunga asosan FK 165-moddasidan xo‘jalik yuritish huquqi chiqarib tashlandi. Biroq Mulkchilik to‘g‘risidagi qonunda xo‘jalik yuritish huquqi to‘g‘risida emas, to‘liq xo‘jalik yuritish huquqi to‘g‘risida gap boradi. To‘liq xo‘jalik yuritish huquqi mazmuni Sovet Ittifoqining so‘nggi davrlarida SSR ittifoqi va ittifoqdosh respublikalar fuqarolik qonunchilik Asoslarida

(1991-yil 27-mayda) belgilab qo'yilgan edi. Albatta, ushbu tarixiy genezis mahalla mol-mulki huquqiy rejimi qanday evolyutsiya jarayonini boshdan kechirganini ko'rsatib beradi.

Bu o'rinda bir savol tug'ilishi tabiiy: mahalla mol-mulki jamoa (kollektiv) mulki sifatida o'zining muayyan xususiyatlarini saqlab qolganmi? Buni aniqlash uchun mahalla fuqarolar yig'ini raisi, fuqarolar yig'ini kengashi va fuqarolar yig'ini vakolatlarini qiyosiy tahlil qilmoq lozim bo'ladi. "Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari to'g'risida"gi Qonunining [13] 11-moddasiga ko'ra, u fuqarolar yig'ini dasturini va xarajatlar smetasini tasdiqlaydi. Markazlashgan tarzda ajratiladigan davlat mablag'laridan qonunchilikda belgilangan tartibda maqsadli va samarali foydalanishini ta'minlaydi. Qonunda rais va kengash vakolatlari tarkibida muayyan mulkiy xarakterdagi vakolatlar ham o'z ifodasini topgan. Biroq ular cheklangan xarakterga ega bo'lib, mahalla mol-mulki o'zi xohlagan tarzda tasarruf qilish imkonini bermaydi. Binobarin, o'zini o'zi boshqarish organlari mol-mulki jamoa mol-mulki sifatida huquqiy tabiatga ega va to'laqonli mulkdor vakolatlari o'zini o'zi boshqarish organlari fuqarolar yig'iniga tegishli bo'ladi.

Umuman fuqarolar yig'ini va kengashi vakolatlari hajmi, ularni amalga oshirish usullari va vositalaridan kelib chiqqan holda shartli ravishda fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari faoliyatida korporativ boshqarish elementlari mavjud deb hisoblash mumkin.

O'zbekiston Respublikasining 2013-yil 22-aprelda qabul qilingan O'RQ 350-sonli "Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish to'g'risida"gi Qonunining 8-moddasi 3-qismiga ko'ra, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari yuridik shaxs huquqlaridan foydalanadi. Har qanday yuridik shaxs fuqarolik muomalasining to'laqonli subyekti hisoblanadi. Ushbu qonunning 4-bobi fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari faoliyatining iqtisodiy asoslariga bag'ishlanadi. Qonunning 26-moddasiga binoan fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari mol-mulki huquqiy rejimi belgilab qo'yilgan. Unga ko'ra, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari tomonidan barpo etilgan, olingan yoki qonunda belgilangan tartibda ularga berilgan jamoat, ijtimoiy-maishiy obyektlar va boshqa maqsadlarga mo'ljallangan obyektlar, shuningdek transport vositalari, xo'jalik anjomlari va boshqa ko'char hamda ko'chmas mol-mulk ularning mulkidir. Fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organlarining mulki daxlsizdir va qonun bilan qo'riqlanadi.

Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari o'z mulki bo'lgan obyektlarni vaqtinchalik yoki doimiy foydalanish uchun yuridik va jismoniy shaxslarga berishga, ijaraga topshirishga, belgilangan tartibda o'z tasarrufidan chiqarishga, shuningdek qonunchilikka muvofiq ushbu obyektlar bilan bog'liq boshqa bitimlar tuzishga haqlidir.

Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari kommunal xizmatlar, soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni to'lashda qonunchilikda belgilangan tartibda imtiyozlar va preferensiyalardan foydalanadi.

O'zini o'zi boshqarish organlari joylashgan binolar ko'chmas mulk sifatida qonunda belgilangan tartibda ajratib berilgan yer uchastkasiga mahalla aholisi tomonidan hashar bilan qurilgan va tegishli kadastr hujjatlariga ega bo'lgan taqdirda mulkdor hisoblanadi. Mamlakatimizda bunday mahallalar ko'plab uchraydi. Ba'zi o'zini o'zi boshqarish organlariga mahalla idoralari uchun binolar operativ boshqarish huquqi orqali biriktirib qo'yilgan. Shuningdek, ayrim mahallalarda choyxonalar, prokat punktlari, novvoyxonalar, maishiy xizmat ko'rsatish punktlari mavjud. Ular o'zini o'zi boshqarish organlari yakka muassisligidagi mas'uliyati cheklangan jamiyatlar sifatida faoliyat yuritadilar yoxud ular bevosita o'zini o'zi boshqarish organlarining tarkibiy bo'linmasi sifatida faoliyat yuritishlari mumkin. Masalan, poyabzal ta'mirlash ustaxonalari, to'ylar va boshqa marosimlar uchun stol-stullar, idish-tovoqlar va boshqa zaruriy inventarlarni ijaraga beruvchi prokat punktlari. Shuni ta'kidlash o'rinliki, yuqoridagi mol-mulklarga ega bo'lgan mahallalar ushbu mol-mulklardan tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish maqsadida foydalanadi deb aytish to'g'ri bo'lmagan bo'lar edi. Bu yerda ko'proq ular oladigan to'lovlar xarajatlarni qoplash tamoyili asosida belgilangan to'lovlardan iborat bo'ladi. Ba'zi hollarda buyurtmachilar ijtimoiy holatidan kelib chiqib, ular kam ta'minlangan yoki nochor oila hisoblansa, ularga tekin xizmat ko'rsatish amalga oshirilishi o'z-o'zidan ravshan. Garchi ilgari o'zini o'zi boshqarish organlarining o'z xarajatlarni o'zi qoplash asosida faoliyatini tashkil etish asosiy yondashuv sifatida ko'rilgan, mahalla ishlab chiqarish, tadbirkorlik faoliyati bilan bevosita yoki bivosita shug'ullanishi

mumkin yoki lozim degan yondashuvlar mavjud bo'lib, ularni amalga oshirish texnologiya va ko'nikmalari to'g'risida muayyan tadqiqotlar, taklif va mulohazalar ommaviy axborot vositalarida, ilmiy adabiyotlarda muhokama etilgan bo'lsa-da, keyingi paytlarda o'zini o'zi boshqarish organlari asosan davlat ta'minoti moliyaviy resurslari hisobidan o'z xarajatlarini qoplashiga ko'nikish hosil bo'lganday bo'lib ko'rinadi.

O'zini o'zi boshqarish organlari rahbar kadrlariga davlat mablag'lari asosiy moliyaviy resurs bo'lgan manbalar hisobidan maosh to'lash tizimi amal qiladi. Albatta, o'zini o'zi boshqarish organlari faoliyatini moddiy qo'llab-quvvatlash, ularni bozor stixiyasidan preventiv himoya qilish muhim vazifa hisoblanadi, lekin bu holat o'zini o'zi boshqarish organlarining davlatlashuviga va eng achinarlisi, boqimandalik holatiga tushishiga olib kelmasligi lozim. Aholidan kommunal to'lovlarni undirishda o'zini o'zi boshqarish organlarining ko'maklashish faoliyati tizimli yo'lga qo'yilgan mahallalar mavjud. Homiylikka majburlaganlik uchun ma'muriy va jinoiy javobgarlik choralarining qonunlarda belgilab qo'yilganligi o'zini o'zi boshqarish organlarining bu sohada anchayin ehtiyotkor bo'lishiga sabab bo'lmoqda. FK [14] ning hadya va xayr-ehson to'g'risidagi normalari, "Homiylik to'g'risidagi" qonun, "Metsenatlik to'g'risidagi" qonun mahalla miqyosida qo'llanishi o'ta zaif holatda ekanligini e'tirof etmoq o'rinlidir. Holbuki, bu borada juda katta rezervlar, potensial imkoniyatlar mavjudligini qayd etmoq lozim.

O'zini o'zi boshqarish organlarining mulkiy holatini yaxshilash, qo'shimcha daromadlar olish imkonini beradigan yana bir manba bu ichki turizm obyektlarini aniqlash, boshqarish, tegishli infratuzilmani tashkil etish, tadbirkorlik subyektlari va boshqa subyektlar bilan birgalikda ulardan foydalanishni tashkil etish hisoblanadi. Mamlakatimizda ichki turizm obyektlari reyestri yuritiladi. Biroq mahalliy miqyosdagi juda ko'p xushmanzara, ko'ngilochar hududlar, kichik ziyoratgohlar, tabiat yodgorliklari, madaniy meros obyektlari yo reyestrda kirmagan yo unda formal ravishda qayd etilib, ulardan foydalanish stixiyali ravishda o'z holiga tashlab qo'yilgan, xufyona iqtisodiyotning tarkibiy qismi bo'lib qolgan holatlar ham uchraydi. Bu obyektlarning ba'zilar doimiy, ba'zilar mavsumiy faoliyat yuritadi. Masalan, ziyorat ichki turizmida aziz avliyolar dafn etilgan qabrlar, daxmalar, maqbaralar yil o'n ikki oy davomida ziyoratgoh bo'lib hisoblanadi. Shuningdek, ba'zi tabiiy yodgorliklar ham, masalan, g'orlar, qadimiy ulkan noyob daraxtlar, chashmalar, buloqlar, qumtepalar, tepaliklar, mahalliy aholi yoki aholining ba'zi qatlamlari tomonidan muayyan folklor qahramonlari, diniy ulamolar, tarixiy voqealar va shu kabilar bilan bog'liq ravishda ziyorat qilish, dam olish, muayyan marosimlarni amalga oshirish uchun joylar vazifasini o'taydi. Ba'zi hollarda ularning etimologiyasi bilan bog'liq noaniqliklar mavjud. Bunday hollarda ushbu maskanlarda faoliyat yurituvchi shaxslar o'zlari bilib-bilmagan holda tarixiy faktlarni, ilmiy va badiiy voqelikni buzib ko'rsatish yoki talqin etish, ziyoratchilarning ishonchiga kirib, ularning xayr-ehsonlarini asossiz ravishda o'zlashtirishi, bid'at, xurofotlarni targ'ib qilish kabi holatlarga yo'l qo'yiladi. Mazkur holatlarning oldini olish, ichki ziyorat turizmi obyektlaridan oqilona va maqsadli foydalanish uchun tashkiliy-huquqiy mexanizm mavjud bo'lishi lozim. Bunday tashkiliy-huquqiy mexanizm o'zini o'zi boshqarish organlari g'oyat muhim vazifalarni bajarishga layoqatli bo'lgan eng maqbul va aytish mumkinki, muqobili bo'lmagan organ hisoblanadi. To'g'ri, Turizm to'g'risidagi qonun [15] ning 13-moddasida fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari va nodavlat notijorat tashkilotlari o'z vakolatlari doirasida:

turizm sohasidagi davlat dasturlarini, hududiy va boshqa dasturlarni ishlab chiqish hamda amalga oshirishda ishtirok etadi;

madaniy meros obyektlarini targ'ib qilishda, turizm salohiyatini saqlash va rivojlantirishda ishtirok etadi;

turizm to'g'risidagi qonunchilikning ijro etilishi ustidan jamoatchilik nazoratini amalga oshiradi;

turizm to'g'risidagi qonunchilikni takomillashtirishga doir takliflar kiritadi;

turizm sohasidagi davlat organlari va boshqa tashkilotlar bilan hamkorlik qiladi.

Biroq ushbu norma o'zini o'zi boshqarish organlarining bu sohadagi potensial imkoniyatlaridan keng foydalanish imkonini bermaydi. Agar ichki turizm ziyoratgohi umumfoydalanishdagi hududlarda, yerlarda joylashgan bo'lsa, bu holda o'zini o'zi boshqarish organlari yuqoridagi norma ta'sir kuchidan foydalana oladilar. Biroq, agarda ular fuqarolarga xususiy mulk huquqi asosida yoxud meros qoldirish

asosida umrbod foydalanish huquqi, ya'ni ashyoviy huquq asosida birlashtirilgan yer uchastkalarida joylashgan bo'lsa, bu holda vaziyat ancha murakkablashadi. Ichki turizm obyekti yuridik shaxslarga mulk huquqi yoki ashyoviy huquq, ijara huquqi asosida tegishli bo'lgan hollarda ham mana shunday ziddiyatli vaziyat vujudga kelishi mumkin. Fikrimizcha, stixiyali tarzdagi xufyona iqtisodiyot ta'siri ostidagi obyektlardan oqilona va maqsadli foydalanishni ta'minlash uchun o'zini o'zi boshqarish organlari yuridik vositalarga ega bo'lishlari lozim. Bunday holatda ichki ziyorat turizmi obyektlarini ijtimoiy ijara asosida o'zini o'zi boshqarish organlariga berish yoxud operativ boshqarish yoxud tadbirkorlik subyektlari yoki mutasaddi tashkilotlar bilan birgalikda oddiy shirkat shartnomasi asosida foydalanishni tashkil etish ham maqbul yechim bo'lishi mumkin. Shuni ishonch bilan ta'kidlash lozimki, yuqoridagi tashkiliy-huquqiy mexanizmlardan birini qo'llash nafaqat turistik obyektlardan oqilona, maqsadli, xavfsiz foydalanishga imkon beribgina qolmasdan, o'zini o'zi boshqarish organlari uchun muhim daromad manbai, ularning ijtimoiy mas'ul sifatida huquqiy maqomining vujudga kelishiga olib keluvchi o'ziga xos fuqarolik-huquqiy konstruksiya sifatida e'tirof etilishi mumkin.

Mamlakatimiz hayotida o'zini o'zi boshqarish organlari ham ommaviy huquq subyekti, ham xususiy huquq subyekti sifatida namoyon bo'ladi. Biroq o'zini o'zi boshqarish organlarining xususiy huquq subyekti sifatidagi holati ikkinchi planga o'tib qolish holatlari kuzatilyapti. Holbuki, mahalla fuqarolik jamiyatining o'ziga xos ishtirokchisi. O'zini o'zi boshqarish asosida, ya'ni fuqarolarning faolligi, tashabbuskorligi, mustaqilligiga tayanib o'z faoliyatini tashkil etuvchi tuzilma. O'zini o'zi boshqarish bu mahalla mol-mulkiga nisbatan ham to'liq taalluqlidir. Mahalla mol-mulki qanday asoslarga ko'ra vujudga kelmasin, u mahalla fuqarolar yig'ini tomonidan o'zini o'zi boshqarish, ya'ni korporativ taomillar asosida boshqariladi va tasarruf etiladi.

O'zini o'zi boshqarish organlari mol-mulking vujudga kelishi va ko'payishida qonunlarda belgilab qo'yilgan keng imkoniyatlardan foydalanib faollik ko'rsatishi, xususiy tushumlar va daromadlar ko'lamini kengaytirishi lozim. Bu borada xayriya va homiylik mablag'larini jalb etish, kichik tadbirkorlik subyektlarini tashkil etish, o'z egaligidagi ko'chmas mulk obyektlarini ijaraga berish imkoniyatlaridan samarali foydalanishni tashkil etishi lozim. Turizm mahallalari tajribasi keng yo'lga qo'yilayotgani mahalla mol-mulki va daromadlarining kengayishiga xizmat qilishini unutmash lozim.

Mahalla hududida joylashgan va muayyan davlat muassasasi balansida aks ettirilmagan ziyoratgohlar, qadamjolar, tabiat yodgorliklari va xushmanzara joylar mahalla balansiga o'tkazilmog'i maqsadga muvofiqdir. Ulardan foydalanish mahalla bilan tuzilgan shartnoma asosida xususiy tadbirkorlarga va oilaviy turizm tuzilmalari bilan tuzilgan kelishuv asosida amalga oshirilmog'i lozim. Olingan daromadlar taraflar o'rtasida adolatli ravishda taqsimlanmog'i maqsadga muvofiq. Bunday tartibning o'rnatilishi mahalla turistik obyektlarining yaxshi saqlanishi va ulardan samarali foydalanishni ta'minlashga xizmat qiladi.

Mahalla faollari o'quv kurslarining o'quv modullariga mahalla mol-mulkini ko'paytirish, undan samarali va tejimli foydalanishning huquqiy va iqtisodiy asoslari bo'yicha mavzular kiritilishi va tegishli mutaxassislar dars jarayonlariga jalb etilishi maqsadga muvofiqdir. Albatta, odatda yuridik shaxslar mol-mulki hisobi va hisobdorligi masalasi buxgalteriya xizmati orqali ta'minlanadi. To'g'ri, o'zini o'zi boshqarish organlari shtatlar tarkibida buxgalter lavozimi yo'q. Biroq tumanlar miqyosida bir necha mahallalarga xizmat ko'rsatuvchi buxgalteriya xizmati mavjud. O'zini o'zi boshqarish organlari ushbu buxgalteriya xizmati bilan yaqin hamkorlikni yo'lga qo'yishi, mol-mulk va mablag'larning vujudga kelish manbalari, ularni samarali boshqarish tizimini va tasarruf qilish asoslari bo'yicha ochiq shaffof tizim yaratishlari o'rinli bo'lar edi.

FO'Bolar joylashgan binolar huquqiy rejimi ham turlicha. O'z paytida yer uchastkasi tegishli tartibda ajratib berilgan ba'zi FO'Bolar uchun hashar yo'li bilan binolar qurilgan va keyinchalik mulk huquqi asosida kadastr hujjatlari bo'yicha rasmiylashtirilgan. FO'BOning ba'zi binolari davlat loyihasmeta hujjatlari asosida barpo etilgan va FO'Bolarga bino mahalla idorasi sifatida operativ boshqarish huquqi asosida birlashtirib qo'yilgan. Mahalla fuqarolari yig'inlari binolarining barchasi ko'ngildagidey deb bo'lmaydi. Oxirgi ma'lumotlarga qaraganda, 99 ta mahalla o'z binosiga ega emas, yana 84 tasining

binosi shaharsozlik talablariga mos kelmaydi, 4 ta bino esa avariya holatida. Bundan ancha avval 2022-yil yanvar oyida Prezidentimiz mahalla markazlarini davlat-xususiy sheriklik asosida tashkil etish vazifasini qo'ygan edi. Bunda binolarning bir qismiga mahalla yettiligini bepul joylashtirish, qolganini kichik sexlar va servis obyektlari sifatida foydalanish rejalashtirilgan. Xususiy sherik sifatida ishtirok etadigan tadbirkorlarga imtiyoz beriladi va buning evaziga ijtimoiy mas'uliyat yuklanadi [16]. Kelgusida muammolar kelib chiqmasligi uchun ko'p qavatli mahalla markazlari FO'BO va xususiy sherik tadbirkorlar o'rtasida ko'chmas mol-mulkarga nisbatan huquqlar aniq belgilab qo'yilishi lozim. FO'BO ushbu ko'chmas mol-mulk kompleksining muayyan qismiga mulkdor sifatida rasmiylashtirilishi lozim. Qandaydir bepul foydalanish huquqi mavhum xarakterga ega bo'lib, kelgusida mahallaning boshpanasiz qolishiga olib kelishi mumkin. Xususiy sheriklar uchun ham binoning bir qismini mulk huquqi asosida rasmiylashtirilishi ehtimol, maqsadga muvofiq bo'lar. Prokat punktlari, o'quv markazlari binolari, mahalla kutubxonasi, mahalla choyxonasi, daladan do'konga savdo shoxobchalari va shu kabi ijtimoiy infratuzilma obyektlari ham kelgusida xususiyashtirish huquqsiz ijaraga berilishi lozim. Umuman olganda, FO'BOning mahalla markazi bo'lgan ko'chmas mol-mulk kompleksidagi ulushlarini mumkin qadar kattaroq hajmda va mulk huquqi asosida bo'lishi FO'BO moddiy negizini huquqiy kafolatlagan bo'lar edi. 2026-yilda Respublika Mahalla jamg'armasiga 200 milliard so'm ajratildi, shuningdek, mahallalar uchun 300 milliard so'mlik qo'shimcha doimiy daromad manbalari yaratilmoqda. Xususan, mahalla hududida sanitariya va noqonuniy qurilish bo'yicha jarimalarning bir qismi mahalla byudjetlariga yo'naltiriladi. Yer va mol-mulk soliqlaridan tushadigan tushumlar ulushi 10 foizdan 15 foizga oshiriladi. Bo'sh maydonlarni ijaraga berish va ayrim binolarni sotishdan tushadigan mablag'lar ham mahallaning o'zida qoldiriladi. Ushbu mablag'lar birinchi navbatda ichki yo'llarni ta'mirlash, piyodalar yo'lakchalarini tashkil qilish, bolalar va sport maydonchalarini qurish, mahalla bog'larini barpo etish kabi dasturlarni amalga oshirishga yo'naltiriladi. Ushbu tadbirlar amalga oshirilgandan keyin, uning natijasida vujudga kelgan obyektlar (sport maydonchalari, bolalar maydonchalari, mahalla bog'lari va shu kabilar) mahalla balansiga qabul qilib olinmog'i va tegishli hujjatlar bilan rasmiylashtirib qo'yilmog'i lozim, aks holda kelgusida ularga ko'z tikadigan "olg'irlar" paydo bo'lishi va ushbu obyektlarni o'zboshimchalik bilan yoxud mahallaning ba'zi insofsiz rahbarlari bilan til biriktirib o'zlashtirib olish holatlari kuzatilayotgani hech kimga sir emas. Modomiki, mahalla mol-mulkining vujudga kelish manbalari to'g'risida so'z borar ekan, Fuqarolik Kodeksining 1157-moddasida nazarda tutilgan normani unutmaslik lozim. Ushbu norma ba'zi aholi o'rtasida merosxo'rlar bo'lmagan taqdirda mahalla yettinchi navbatda meros olishga haqli degan tushunchani vujudga keltirgan. Mohiyatan ushbu normaga ko'ra, agar qonun bo'yicha ham, vasiyatnoma bo'yicha ham merosxo'rlar bo'lmasa yoxud merosxo'rlardan hech qaysisi vorislik huquqiga ega bo'lmasa yoxud ularning hammasi merosdan voz kechgan bo'lsa, meros mol-mulk egasiz deb hisoblanadi.

Meros mol-mulk meros ochilgan joydagi mahalliy ijro etuvchi hokimiyat organlari yoki fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organining arizasi bo'yicha meros ochilgan kundan e'tiboran uch yil o'tganidan keyin sudning qarori asosida egasiz deb topiladi. Meros mol-mulk, agar uni qo'riqlash va boshqarish bilan bog'liq xarajatlar uning qiymatidan oshib ketsa, ko'rsatilgan muddat o'tishidan oldin egasiz deb topilishi mumkin.

Egasiz mol-mulk u turgan joydagi fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organi mulkiga o'tadi, bu organ mol-mulkdan voz kechgan taqdirda, davlat mulkiga o'tadi.

Ushbu holatda yuridik jihatdan aniqlik kiritib aytish mumkinki, meros mol- mulki egasiz mol-mulk huquqiy rejimiga o'tadi va shundan keyin FO'BO yoki davlat ushbu mol-mulkni olish huquqiga ega bo'ladi. FKning 1157-moddasi mazmunidan aniq anglatiriladiki, ushbu holatda FO'BO imtiyozli ustuvor huquqiga ega. U rad etgan taqdirdagina, egasiz mol-mulk davlatga o'tadi. Ushbu satrlar muallifi 2014-2022-yillarda Toshkent shahar hokimligi huzurida mahalla faollarining malakasini oshirish kurslarida o'quv mashg'ulotlari olib borgan. Aksariyat mahalla raislari ushbu norma mazmunidan xabardor, biroq amalda egasiz mol-mulklar aniqlanganda Toshkent shahar hokimligi egasiz mol-mulk joylashgan mahalla fuqarolar yig'ini raislaridan ushbu mol-mulkdan voz kechish haqida hujjat rasmiylashtirishni talab qilganlar va buni ushbu egasiz ko'chmas mol-mulklar mahalla profilaktika

inspektoriga yoxud mahalla hududida istiqomat qiluvchi voyaga yetgan yetimlarga berilishi to'g'risida vaj qilib ko'rsatganlar. Binobarin, FKning 1157-moddasi bergan huquqlardan Toshkent shahridagi FO'BOlari amalda foydalanish imkoniyatiga ega bo'lmaganlar. Binobarin, FO'BOlari FKning 1157-moddasida belgilab qo'yilgan huquqlardan amalda foydalanishini ta'minlovchi huquqiy mexanizmga zarurat mavjud.

Mahalla mol-mulki huquqiy rejimini takomillashtirishda o'zini o'zi boshqarish organlarining "davlatlashuvi" ko'rinishlariga barham berish muhim ahamiyatga ega. Albatta, Konstitutsiya bo'yicha o'zini o'zi boshqarish organlari mahalliy boshqaruv tizimiga kiradi va davlat organlari bilan hamkorlikda faoliyatni amalga oshiradi. O'zini o'zi boshqarish organlari ushbu holatda shunchaki topshiriqni bajaruvchi, bo'ysunuvchi organ emas. U mustaqil, o'zini o'zi boshqarishga asoslangan organdir. U davlat bilan hamkorligini ham o'zini o'zi boshqarish asosida amalga oshiradi. Mahalliy davlat hokimiyat idoralarining ba'zi mansabdor shaxslari, afsuski shu oddiy haqiqatni tushunib yetmaydilar va o'zini o'zi boshqarish organlarining ularga tobe, topshiriq bajaruvchi tuzilma sifatida qaraydilar. Bunday holatning vujudga kelishida muayyan ma'noda fuqarolar yig'ini raislari va faollarini qonun bo'yicha o'zlariga berilgan vakolatlar va huquqlardan to'laqonli va samarali foydalana olmayotganliklari ham o'ziga xos sabab hisoblanadi. Mahalla tomonidan olinadigan daromadlarning muayyan katta qismi davlat tomonidan belgilab qo'yilgan tushum manbalaridan hosil bo'lishi va ulardan aniq maqsadli foydalanish masalasi ham oldindan hal etilib qo'yilganligi holatlari mavjudligini e'tirof etish lozim. Lekin shunday hollarda ham FO'BO ushbu mablag'lardan foydalanishni korporativ boshqaruv asosida rasmiylashtirish tartib-taomillarini belgilab qo'yish lozim. Umuman olganda, o'zini o'zi boshqarish organlari mol-mulkini boshqarish, undan foydalanish va tasarruf qilish tartib-taomillari aniq belgilab qo'yilmaganligi sababli mahalla fuqarolar yig'ini raislari tomonidan ushbu masalalarda ba'zan insofsizlik, suiiste'molliklar sodir etilishi, afsuski, uchrab turadi. Shu sababli ham, "Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari to'g'risida"gi Qonunning 27-moddasiga quyidagicha qo'shimcha kiritish maqsadga muvofiqdir. "Fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organlariga mulk huquqi asosida tegishli bo'lgan ko'chmas mol-mulk, shuningdek, ko'chmas mol-mulkka tenglashtirilgan mol-mulk va yirik bitimlarni tuzish, yirik bitimlardan tushgan mablag'larni tasarruf etish faqat fuqarolarning umumiy yig'ini malakali ko'pchilik yoqlab ovoz berishi asosida (ovoz berish huquqiga ega bo'lgan mahalla fuqarolarining uchdan ikki qismi yig'ilishda hozir bo'lgan va ularning to'rtidan uch qismi yoqlab ovoz bergan taqdirda) qaror qabul qilinadi. Ushbu qoidalarga rioya qilmaslik tuzilgan bitimlarni o'z-o'zidan haqiqiy emas deb topilishiga sabab bo'ladi" ushbu holat nomiga yig'ilish o'tkazib, mahalla fuqarolar yig'ini kengashlari va raisi tomonidan mahalla mol-mulkiga nisbatan qilinishi mumkin bo'lgan har qanday suiiste'molliklarni oldini olgan bo'lar edi. Ayni paytda ushbu qonunda o'zini o'zi boshqarish organlari faoliyatini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan binolar hech qanday asoslarga ko'ra begonalashtirishga yo'l qo'yilmasligi ham belgilab qo'yilmog'i lozim.

Yuqoridagi ilmiy tahlil yakuniy xulosasi sifatida quyidagi g'oyalarni ta'kidlash o'rinli bo'lar edi. FO'BOning huquqiy maqomini belgilashda uning konstitutsiyaviy maqomi va fuqarolik-huquqiy maqomi uzviy bog'liq. Mahallaning davlat bilan hamkorlik qilishi davlatga tobe, boqimanda va davlatlashganligini aslo namoyon etmaydi. Mahallaning davlat bilan hamkorligi tenglikka, mahalla mustaqilligi va tashabbuskorligiga, o'zini o'zi boshqarish mexanizmlarining faol ishlashiga aslo to'sqinlik qilmaydi. Mahalla mol-mulkini kengaytiruvchi yangi manbalar sifatida mahalla turizm obyektlari, mahalla-xususiy hamkorlik obyektlari, shuningdek, mahalla choyxonasi, prokat punktlari, maishiy xizmat obyektlaridan olinadigan daromadlar barqaror bo'lishi nihoyatda muhim ahamiyatga ega. Mahalla faoliyatini va mol-mulkini haddan ortiq tijoratlashtirishdan tiyilib turish o'rinli bo'lar edi. O'zini o'zi boshqarish organlari maqsad va vazifalarini moddiy jihatdan ta'minlash mahalla mol-mulkidan maqsadli foydalanishning asosiy sharti hisoblanadi. FO'BO faoliyat yuritayotgan binoni garovga qo'yish yoki boshqacha tarzda begonalashtirish qonunda qat'iyani taqiqlab qo'yilishi lozim. Bu esa mahallaning boshpanasiz qolish holatini oldini olgan bo'lar edi. Mahalla fuqarolar yig'ini raislari uddaburon menejer bo'lishlari lozim va bu holat mahalla faollari malakasini oshirish o'quv modullarida hisobga olinishi shart. Mahalla mol-mulkini boshqarishda kvazekorporativ taomillardan samarali foydalanish taklif etiladi. Mahalla mol-

mulkidan foydalanish va uni tasarruf etish bo'yicha mahalla fuqarolar yig'inining mutlaq vakolatlarini qonunda belgilab qo'yish maqsadga muvofiqdir.

IQTIBOSLAR/ЧОСКИ/REFERENCES:

1. Гришаев С.П., Государство как участник гражданских правоотношении. // СПС «Консультант плюс».
2. Суханов Е.А. Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации. (ч 1)/ под редакции Абовой Т.Е. Кобалкина А.Ю. М. Юрайт. 2002. С 78.
3. Голубцов В.Г. Государство как частно правовой субъект: правовая природа и особенности. Журнал Российское право. 2010. № 10. 61-77-стр. // СПС "Консультант плюс" <https://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvo-kak-chastnopravovoy-subekt-pravovaya-priroda-i-osobennosti>.
4. X.Qilichev. Doktorlik dissertatsiyasi. 33-bet.
5. Осипов А.А. Гражданский правовой статус органов государственной власти и органов местного самоуправления Российской Федерации. Диссертация кандидата юридических наук. Челябинск. 2015 г. 88-б. <https://www.dissercat.com/content/grazhdansko-pravovoi-status-organov-gosudarstvennoi-vlasti-i-organov-mestnogo-samoupravleniy>.
6. Чиркин В.Е. Юридическое лицо публичного право. М. Норма. 2007. 118-б. <https://cyberleninka.ru/article/n/2008-03-004-chirkin-v-e-yuridicheskoe-litso-publichnogo-prava-m-norma-2007-352-s>.
7. Слишенков В.А. Участие государство в отношениях регулирование гражданским правом: к вопросу о правовом положении государственных органов. // Вестник гражданского право. 2010 №6. 76-77-б. <https://mvgp.org/product/jelektronnaja-versija-zhurnala-vestnik-grazhdanskogo-prava-2010-6-tom-10/>.
8. X.Qilichev. Doktorlik dissertatsiyasi. 37-bet.
9. Кондрашов Ю.В. Статус органов местного самоуправления при участие гражданских правоотношениях. Диссертация кандидата юридических наук. Тюмень. 2004. 36-б. <https://www.prilib.ru/item/372266>.
10. G.Grosse. 2008. Municipal Corporation in Germany in Italy. <http://www.tandyfonline.com//doi/abs/10.1080/147190308022264275>.
11. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. <https://lex.uz/docs/-6445145> (murojaat etilgan sana 30.07.2026).
12. O'zbekiston Respublikasi Mulkchilik to'g'risidagi qonun. <https://lex.uz/acts/-111466> (murojaat etilgan sana 30.07.2026).
12. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari to'g'risidagi qonun <https://lex.uz/docs/-2156899> (murojaat etilgan sana 30.07.2026).
13. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksi. <https://lex.uz/mact/-111189> (murojaat etilgan sana 30.07.2026).
14. O'zbekiston Respublikasining "Turizm to'g'risida"gi Qonuni <https://lex.uz/docs/-4428097>
15. MFY binolarini davlat-xususiy sheriklik asosida qurish taklif etildi. Gazeta.uz <https://share.google/0vHHduclOn1tOkDMN>.

SAIDOV Maqsudbek NorboyevichToshkent viloyat ma'muriy sudining sudyasi,
yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD)E-mail: mr.msaidov@gmail.com

“MAS’ULIYATI CHEKLANGAN JAMIYAT” TASHKILIY-HUQUQIY SHAKLINING HUQUQIY TABIATI VA O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI QONUNCHILIGIDA UNING HUQUQIY TARTIBGA SOLINISHI

Iqtibos keltirish uchun (для цитирования, for citation): SAIDOV M.N. “Mas’uliyati cheklangan jamiyat” tashkiliy-huquqiy shaklining huquqiy tabiati va O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligida uning huquqiy tartibga solinishi // Yurist axborotnomasi – Вестник юриста – Lawyer herald. № 4 (2026) B. 73-83.

 4 (2026) DOI <https://doi.org/10.34920/2181-9416/2026/4-008>

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada mas’uliyati cheklangan jamiyatning tashkiliy-huquqiy shakli sifatidagi huquqiy tabiati, uning o‘ziga xos xususiyatlari hamda O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligida huquqiy tartibga solinishining nazariy va amaliy jihatlarini tahlil qilingan. Maqolada mas’uliyati cheklangan jamiyatning yuridik shaxs sifatidagi maqomi, ishtirokchilarning cheklangan javobgarligi, ustavning huquqiy ahamiyati, korporativ boshqaruv tizimi va kreditorlar manfaatlarini himoya qilish mexanizmlari ilmiy-huquqiy nuqtai nazardan yoritilgan. Shuningdek, milliy qonunchilikning rivojlanish tendensiyalari romano-german va anglo-amerika huquq tizimlariga xos yondashuvlar bilan qiyosiy tahlil qilinib, mas’uliyati cheklangan jamiyatlar faoliyatini huquqiy tartibga solishning o‘ziga xos xususiyatlari ochib berilgan. Maqolada korporativ munosabatlarni takomillashtirish, jamiyat ustavining huquqiy ahamiyatini kuchaytirish, davlat ro‘yxatidan o‘tkazish jarayonida huquqiy nazorat mexanizmlarini takomillashtirish hamda ishtirokchilar va kreditorlar manfaatlarini muvozanatini ta’minlashga qaratilgan ilmiy xulosa va takliflar ishlab chiqilgan.

Bundan tashqari, maqolada mas’uliyati cheklangan jamiyatning ichki korporativ hujjatlari, xususan, ustav, ta’sis shartnomasi va korporativ shartnomaning huquqiy tabiati hamda ularning o‘zaro farqli jihatlari yoritilgan. Jamiyat ustav fondi (ustav kapitali)ning huquqiy mohiyati, uning kreditorlar manfaatlarini ta’minlashdagi o‘rni hamda “mustahkam ustav kapitali” tamoyilidan to‘lovga qobiliyatlilik testi konsepsiyasiga o‘tishning huquqiy xususiyatlari tahlil qilingan.

Shu bilan birga, jamiyat ustavini davlat ro‘yxatidan o‘tkazish jarayonida uning qonunchilik talablariga muvofiqligini tekshirish mexanizmlarini kuchaytirish, korporativ boshqaruvning ochiqligi va shaffofligini ta’minlash hamda korporativ nizolarning oldini olishga qaratilgan huquqiy mexanizmlarni yanada rivojlantirish zarurati asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: mas’uliyati cheklangan jamiyat, korporativ munosabat, jamiyat ichki lokal hujjatlari, korporativ boshqaruv, ishtirokchi, ishtirokchilarning cheklangan javobgarligi, huquqni amalga oshirish, huquqni himoya qilish.

САИДОВ Максудбек Норбоевич

Судья Ташкентского областного административного суда,
доктор философии по юридическим наукам (PhD)

E-mail: mr.msaidov@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируется правовая природа общества с ограниченной ответственностью как организационно-правовой формы, его специфические особенности, а также теоретические и практические аспекты его правового регулирования в законодательстве Республики Узбекистан. Исследование охватывает статус общества с ограниченной ответственностью как юридического лица, ограниченную ответственность участников, правовое значение устава, систему корпоративного управления и механизмы защиты интересов кредиторов с научно-правовой точки зрения. Также анализируются тенденции развития национального законодательства в сравнении с подходами, характерными для романо-германской и англо-американской правовых систем, выявляя специфические особенности правового регулирования деятельности обществ с ограниченной ответственностью. В статье разработаны научные выводы и предложения, направленные на улучшение корпоративных отношений, усиление правового значения устава компании, совершенствование механизмов правового контроля при государственной регистрации и обеспечение баланса интересов участников и кредиторов.

Кроме того, в статье освещаются внутренние корпоративные документы общества с ограниченной ответственностью, в частности, правовая природа устава, учредительного договора и корпоративного договора, а также их взаимные различия. Проанализированы правовая сущность уставного фонда (уставного капитала) общества, его роль в обеспечении интересов кредиторов, а также правовые особенности перехода от принципа «крепкий уставный капитал» к концепции теста платежеспособности.

Вместе с тем обоснована необходимость дальнейшего развития правовых механизмов, направленных на усиление механизмов проверки соответствия устава общества требованиям законодательства в процессе его государственной регистрации, обеспечение открытости и прозрачности корпоративного управления, а также предотвращение корпоративных споров.

Ключевые слова: общество с ограниченной ответственностью, корпоративные отношения, внутренние локальные документы общества, корпоративное управление, участник, ограниченная ответственность участников, реализация прав, защита прав.

MAKSUDBEK Saidov

Judge of the Tashkent Regional Administrative Court,
Doctor of Philosophy in Legal Sciences (PhD)

E-mail: mr.msaidov@gmail.com

LEGAL NATURE OF THE ORGANIZATIONAL LEGAL FORM “LIMITED LIABILITY COMPANY” AND ITS LEGAL REGULATION IN THE LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

ANNOTATION

This article analyzes the legal nature of a limited liability company as an organizational and legal form, its specific features, and the theoretical and practical aspects of its legal regulation in the legislation of the Republic of Uzbekistan. The study covers the status of a limited liability company as a legal entity, the limited liability of participants, the legal significance of the charter, the corporate governance system,

and the mechanisms for protecting the interests of creditors from a scientific and legal point of view. Also, the development trends of national legislation are analyzed in comparison with the approaches typical of the Romano-Germanic and Anglo-American legal systems, revealing the specific features of the legal regulation of the activities of limited liability companies. Based on the results of the study, scientific conclusions and proposals have been developed aimed at improving corporate relations, strengthening the legal significance of the company's charter, improving legal control mechanisms during state registration, and ensuring a balance of interests of participants and creditors.

Furthermore, the article highlights the internal corporate documents of a limited liability company, specifically the legal nature of the charter, foundation agreement, and corporate agreement, as well as their mutual differences. The legal essence of the authorized fund (authorized capital) of the company, its role in ensuring the interests of creditors, as well as the legal features of the transition from the principle of "strong authorized capital" to the concept of solvency test are analyzed.

At the same time, in the process of state registration of the company's charter, it is necessary to strengthen the mechanisms for verifying its compliance with legislative requirements, ensure the openness and transparency of corporate governance, and further develop legal mechanisms aimed at preventing corporate disputes.

Key words: limited liability company, corporate relations, internal local documents of the company, corporate management, shareholder, limited liability of shareholders, realization of rights, protection of rights.

Har bir zamonda muayyan yangilikning yaratilishi o'ziga xos qarshiliklarga ham sabab bo'lgan. Bugungi kunda dunyoning barcha davlatlarida tadbirkorlik faoliyatini yuritish uchun eng qulay tashkiliy-huquqiy shakl bo'lgan mas'uliyati cheklangan jamiyat (matnda MChJ)ning [1] paydo bo'lishi va rivojlanishi ko'p qarshiliklarga uchragan va katta bahslar ostida rivojlangan. MChJning qonunchilikdagi huquqiy konstruksiyasi doirasida eng ko'p bahs-munozaralarga sabab bo'lgan jihat uning ishtirokchilari mas'uliyatining cheklanganligi instituti hisoblanadi. Kreditorlar, xususan delikt huquqidan kelib chiqadigan majburiyatlar uchun ham cheklangan javobgarlikning mavjudligi, huquqshunoslar va siyosatchilar tomonidan turli bahs-munozaralarga sabab bo'lgan va ko'p ziddiyatlarni keltirib chiqargan. Shu nuqtai-nazardan yondashilganda, MChJning tashkil etilishiga xavf sifatida qaralgan. Hattoki ayrim adabiyotlarda MChJning tashkil etilishi boylarning siyosiy lobbisi sifatida qoralangan jihatlar ham mavjud. Masalan, Lord Karrixel (Lord Curriehill) MChJning yaratilishi quyidagi 3 ta xavfni keltirib chiqarishini bashorat qilgan: kreditorlarning firibgarlik qurboni bo'lishlari, tavakkalchilik investordan kreditorga o'tkazilishi oqibatida spekulyatsiya kuchayishi, cheklangan mas'uliyat MChJga an'anaviy korxonalardan ustunlik berish orqali raqobat qoidalarining buzilishi [2]. Sol Levmor, MChJni "biznes uchun chegarani kengaytiruvchi innovatsiyadan ko'ra ko'proq manfaatlar guruhi siyosatining baxtsiz mahsuli" deb ta'riflagan [3].

Aksiyadorlik jamiyati shaklidagi xo'jalik yurituvchi subyektlar tashkil etilgandan keyin ayrim tadbirkorlar yuqori foiz to'lash sharti bilan aholidan moliyaviy resurslarini to'plashni boshlagan. Biroq huquqiy tizim tartibga solinmaganligi sababli bu jarayon ko'plab muammolarni keltirib chiqargan, jamiyatda firibgarlik jinoyati ko'payib, aholining e'tirozlariga sabab bo'lgan. Bunday sharoitda aksariyat davlatlar tomonidan kichik va o'rta tadbirkorlarning huquq va manfaatlarini himoya qilishni ta'minlaydigan, qulay ixcham tadbirkorlik subyektini yaratish maqsad qilib belgilangan. Shu tariqa o'sha davrda qonunchilik tizimi boshqa davlatlarga qaraganda bir muncha oldinlab ketgan Buyuk Britaniyada tadbirkorlikni MChJ shaklida ro'yxatdan o'tkazish erkinligi 1855-yildagi "Mas'uliyati cheklangan jamiyat to'g'risida"gi Qonun qabul qilinishi bilan boshlab berilgan [4].

Gavel (Bohumil Havel) MChJga aralash kompaniya yoki o'ziga xos elementlarga ega bo'lgan kapital kompaniya deb ta'rif beradi. Huquqshunos olim MChJni kapital kompaniyalarga xos xususiyatlarni (asosan sheriklarning kompaniya majburiyatlari bo'yicha javobgarligi cheklangan) hamda xususiy

kompaniyalarning xususiyatlarini (asosan, sheriklarning muayyan fundamental masalalar bo'yicha to'g'ridan-to'g'ri qaror qabul qilish imkoniyatini) birlashtiradi va shuning uchun iqtisodiyotning turli sohalarida kichik va kengroq tadbirkorlik uchun foydalaniladigan universal huquqiy shakl deb tasvirlaydi [5]. Larri Ribshteyn (Larry E. Ribstein) MChJning afzalliklarini inobatga olib, MChJning huquqiy maqomi qonun tomonidan to'liq tasdiqlangandan keyin to'liq shirkat a'zolari o'z faoliyatini davom ettirmasliklarini taxmin qilishini va yangi tashkiliy-huquqiy shakl shirkatning "o'limiga" sabab bo'lishini ta'kidlagan [6]. Xuddi shunday yondashuv amerikalik huquqshunos olim Sol Levmore (Saul Levmore) tomonidan ham ilgari surilib, MChJning yaratilishini, garchi kreditorlarning ko'pchiligi bu holatni salbiy qabul qilsa-da, shirkat sifatida faoliyat yuritayotgan sheriklar ham sheriklik shaklidan mas'uliyati cheklangan jamiyat shakliga o'tishini aniq holat bo'lib qolishini bildirgan [7].

Xalqaro tajriba shuni ko'rsatmoqdaki, MChJning bir qancha: qo'shimcha mas'uliyatli jamiyat (Belarusiyada[8]), soddalashtirilgan mas'uliyati cheklangan jamiyat (Germaniyada) kabi ko'rinishlari mavjud. Albatta ular faqatgina nomalari bilangina emas, balki o'ziga xos xususiyatlari bilan farqlanadi. Masalan, qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatda ulushdorlarning qo'shgan hissalariga nisbatan MChJning ta'sis hujjatlarida belgilanadigan karrali miqdorda solidar tarzda subsidiar javobgarlik mavjud. Soddalashtirilgan MChJda uning ishtirokchilari soni (1-3), ustav kapitaliga nisbatan talab (1 yevro), ro'yxatdan oson o'tkazilishi, sof foydaning bir qismini zaxiraga olinishi majburiyatlari mavjud.

MChJning dunyo bo'ylab keng tarqalishiga bir qator faktorlarni sabab sifatida sanab o'tish mumkin. Xususan, tashkil etish mexanizmining soddaligi, qulay tashkiliy boshqaruv va nazorat, erkin faoliyat kafolati, korporativ munosabat subyektlari o'rtasidagi vakolatlarning aniq belgilanganligi, javobgarligi chegaralangan kuchli huquqiy himoya shular jumlasidandir. Shuningdek, ijtimoiy muhit, siyosiy yondashuv va qonunchilikda o'rnatilgan imtiyoz va preferensiyalar (MChJ investorlarining huquqlarini himoyasi sifatida cheklangan javobgarlik, soliq majburiyatlari bo'yicha kafolatlar) ham MChJning jozibadorligini oshirib, keng tarqalib borishiga muhim omil hisoblanadi.

MChJ uchta asosiy xususiyatni: qarzdorlik qobiliyati va qarzdorlik majburiyatlarini bajara olish, sudda da'vogar va javobgar bo'la olish, kompaniyaning mulki ishtirokchining mulkidan ajratilganligini[9] o'zida mujassamlashtirgan alohida yuridik shaxs (**separate legal personality**) hisoblanadi. MChJdagi ulushlarning harakatlanishi (**transferability of shares**), ya'ni bir shaxsdan boshqa shaxsga erkin o'tishi uning huquqiy va iqtisodiy afzalliklaridan biri hisoblanadi. Ya'ni jamiyat ishtirokchilari o'zgargan taqdirda ham jamiyat faoliyatini barqaror davom etadi. Shu bilan birga, ishtirokchilar uchun moliyaviy likvidlik va investitsiyadan chiqish imkonini beradi. Jamiyatdagi boshqaruvning mulkdan ajratilganligi esa zamonaviy korporativ tuzilmaning asosiy prinsiplaridan biri sifatida tan olinadi. MChJning rivojlanib tarqalishidan nafaqat korporativ munosabat subyektlari, shuningdek davlat va jamiyat ham manfaatdor hisoblanadi. Iqtisodiy jihatdan MChJga moliyaviy diversifikatsiyaning akseleratori sifatida qaralishi mumkin. Chunki, MChJda mulkdorlik (ownership) va boshqaruv (management) ajratilganligi sababli investor mablag'larini faqat bir MChJga emas, bir nechta turli sohalaridagi MChJga sarmoya qilish imkoniyati yaratiladi. Shu bois, ayrim iqtisodchilar MChJning yaratilishini biznesdagi rivojlanish nuqtasi deb ta'riflashadi.

Maqsadi foyda olishga qaratilgan MChJning tabiatini yoritib berish uchun uning xususiyatlarini umumiy va maxsus guruhlariga bo'lib o'rganish lozim. MChJda yuridik shaxsning barcha belgilari (huquqiy subyektlilik, mulkiy mustaqillik, mustaqil moliyaviy javobgarlik, huquqiy munosabatlarda ishtirok etish, tashkiliy-huquqiy birlik, davlat ro'yxatidan o'tish) umumiy xususiyat sifatida mavjud. Jamiyatning alohida yuridik shaxsligi (fuqarolik huquqiy munosabatning subyektligi) korporativ huquqning eng asosiy belgilaridan biridir. Shu bilan birga MChJda quyidagi maxsus xususiyatlar mavjud:

- 1) MChJ a'zolarining jamiyatga bergan mol-mulkiga nisbatan majburiyat huquqi;
- 2) Ustav kapitalining ulushlarga bo'linishi;
- 3) A'zolarining hissalarini evaziga yaratilgan, shuningdek MChJ tomonidan faoliyati davomida orttirilgan mol-mulkka nisbatan subyektiv mulk huquqining mavjudligi;
- 4) Egalik va boshqaruvning ajratilganligi (yoki aktivlarning taqsimlanganligi);

5) A'zolarining cheklangan javobgarligi.

Korporativ huquqda ushbu tashkiliy-huquqiy shakl uchun eng muhimi aktivlarni taqsimlash (**asset partitioning**) deb ataladi [10]. Aynan ushbu xususiyat ishtirokchilarni jamiyatning kreditorlaridan himoya qiladi, jamiyat majburiyatlari uchun ishtirokchining mulkiy javobgarligini chegaralaydi, shaxsiy mulki daxlsizligini ta'minlaydi.

MChJdagi asosiy va ajralib turuvchi muhim jihat, undagi jamiyat majburiyatlari bo'yicha ulush egalari javobgarligining cheklanganligi bo'lib, bu me'yor tavakkalchilik bilan ish boshlash va yuritish uchun katta imkoniyat hisoblanadi. Cheklangan javobgarlik investorlar uchun yo'qotish xavfini minimallashtiradi, sug'urta xarajatlarini kamaytiradi va tadbirkorlik bilan shug'ullanish orqali boylik orttirish uchun jozibadorlikni oshiradi. Shirkat a'zolaridan farqli ravishda soliqlarni a'zolar emas, balki jamiyatning o'zi to'laydi. Ulushdorlar jamiyat faoliyati bo'yicha faqatgina dividend olgan taqdirdagina dividend solig'ini (masalan, O'zbekistonda 5%) to'laydi. Biroq ayrim mutasaddilar ushbu holatni MChJ tomonidan olingan daromadga ikki karrali soliqqa tortish mavjudligi sifatida (birinchi marta jamiyat tomonidan olgan daromad bo'yicha foyda solig'i (15%), ikkinchi marta ulushdorga dividend to'langanda) qoralaydi. Fikrimizcha, soliq qonunchiligi bu holatga jamiyat va uning ulushdorlari ajratilganligi (incorporation) sababli alohida subyekt-soliq to'lovchi sifatida yondashadi.

Milliy qonunchiligimizda MChJ nemis konsepsiyasi asosida tashkil etilgan bo'lsa-da, uni sof nemis klassik holatidagi MChJ deb bo'lmaydi. Chunki iqtisodiy-huquqiy globallashtirish oqibatida O'zbekistondagi MChJlarda umumiy huquqning bir qator jihatlarini kuzatish mumkin. MChJning ustav kapitaliga nisbatan talablarning bekor qilinganligi, jamiyatning foydasini jamiyat ishtirokchilari o'rtasida taqsimlashdagi cheklashlar asoslarining o'rnatilishi Qonunga umumiy huquq normalaridan implementatsiya qilingan.

"Mas'uliyati cheklangan jamiyatlar to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni (matnda Qonun deb yuritiladi)ning 3-moddasida ulushdor MChJning majburiyatlari bo'yicha javobgar hisoblanmasligi va MChJ faoliyati bilan bog'liq zararlar uchun o'zining qo'shgan hissasi doirasida javobgar ekanligi belgilangan. Ushbu ta'rifdan kelib chiqib, ayrim soha mutaxassislari tom ma'noda mas'uliyati cheklanganlik tushunchasini javobgarlikning cheklanganligi deb ta'rif berishadi. Bir qarashda ushbu ta'rif xato emas, biroq ilmiy nuqtai nazardan yondashilganda bu javobgarlik emas, balki tavakkalchilik hisoblanadi. Shu sababli nazariy jihatdan "javobgarlik" tushunchasiga berilgan ta'rifdan kelib chiqib, biz mazkur fikrga to'liq qo'shilib bo'lmaydi deb hisoblaymiz. Xususan, L.Luns va I.Noviskiy fuqarolik-huquqiy javobgarlik bu majburiyatni bajarmaslik oqibati deb sodda ta'rifni bergan bo'lsa, O.Ioffe javobgarlik bu huquqbuzarlik uchun shunchaki sanksiya emas, balki shaxsiy va mulkiy xarakterdagi ma'lum mahrum bo'lishlarni keltirib chiqaradigan sanksiya deb ta'kidlaydi [11]. Akademik H.Rahmonqulov fuqarolik-huquqiy javobgarlik huquqbuzarning shaxsiga bevosita ta'sir qilib emas, balki uning mulkiga nisbatan undiruv qaratish orqali ta'sir qilib, jabrlanuvchi tarafning buzilgan mulkiy holatini asl holatda tiklash, agar buning iloji bo'lmasa, mulkiy zararni qoplash orqali mulkiy talafotlarni bartaraf etish maqsadiga ega bo'ladi deb ta'kidlaydi [12].

Muassis MChJni tashkil qilarkan, ustav fondagi qo'shgan hissasi MChJga o'tib ketadi va MChJning mulki hisoblanadi. MChJ esa o'zining majburiyatlari bo'yicha o'zining butun mulki, shu jumladan ulushdor tomonidan qo'shgan hissasi bilan javob beradi. Bunday holatda ulushdorda javobgarlik bo'lmaydi, faqatgina MChJga qo'shgan hissasini yo'qotish ehtimoli vujudga keladi. Ishtirokchining MChJ ustav fondiga qo'shgan hissasi muayyan shartlar evaziga ishtirokchi tomonidan MChJga berilgan mulk hisoblanadi. Bunday shartlar jamiyatni boshqarish orqali daromad orttirishda o'z ifodasini topadi.

Fuqarolik huquqida ham umumiy huquqda ham MChJ belgilangan tartibda davlat ro'yxatidan o'tkazilgan paytdan e'tiboran tashkil etilgan bo'ladi. MChJning ro'yxatdan o'tkazilishi har bir davlatning ichki qonunchilik hujjatlari bilan belgilanadi. Masalan, AQShning Delaver shtatida Delaver shtati Davlat departamentining Delaver Korporatsiyalar bo'limida (Delaware Division of Corporations) [13], Germaniyada Federal Hukumat Reestrining Kompaniyalarning tijorat reestrinda (Handelsregister) [14], Polshada Milliy sud reestriga (National Court Register (KRS)) [15] ro'yxatdan o'tish uchun ariza topshiriladi. O'zbekistonda MChJni tashkil etish, qayta tashkil etish va tugatish O'zbekiston Respublikasi

Vazirlar Mahkamasining “O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Tadbirkorlik subyektlarini davlat ro‘yxatidan o‘tkazish va hisobga qo‘yish tizimini takomillashtirish to‘g‘risida” 2016-yil 28-oktabrdagi PQ-2646-son qarorini amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 2017-yil 9-fevraldagi 66-son qarorida belgilangan tartibda Davlat xizmatlari markazlari tomonidan amalga oshiriladi [16]. MChJlarni tashkil etish uchun turli davlatlarning qonunchiligida muayyan qo‘shimcha talablar va cheklovlar ham mavjud. Masalan, Xitoyda MChJ shaklidagi xorijiy korxona Savdo vazirligining roziligi bilan tashkil etiladi, ustav kapitalining kamida 25 %i naqd pulda bo‘lishi kerak. Yevropaning deyarli barcha davlatlarida (jamiyat ustav fondining eng kam miqdori Rossiyada 10 000 rubl (170 yevro atrofida)[17], Germaniyada (GmbH) 25 000 yevro, Avstriyada (GmbH) 35 000 yevro; Vengriyada 12 500 yevro, Shvesariyada 20 000 frank (20 700 yevro atrofida), Gresiyada 18 000 yevro, Xorvatiyada 20 000 kun (2 700 yevro atrofida), Belgiyada 18 600 yevro, Italiyada (SRL) 10 000 yevro, Ispaniyada 3 000 yevro qilib belgilangan [18]) kontinental huquq tizimidagi mustahkam ustav kapitali (Hard capital rule) tamoyili amal qiladi.

Jamiyatning ichki (lokal) korporativ hujjatlari (ustav, ta’sis shartnomasi, korporativ shartnoma)

MChJ haqida so‘z yuritilganda, uning faoliyatini tartibga solib turuvchi ichki hujjatlar ham muhim ahamiyatga ega. Ustav jamiyatning lokal me‘yoriy-huquqiy hujjati hisoblanib, u jamiyatning tashkiliy-huquqiy asoslarini, boshqaruv tizimini hamda korporativ manfaatlarni ta‘minlashga qaratilgan strategik yo‘nalishlarini belgilaydi va jamiyat faoliyatining huquqiy hamda tashkiliy asosini aks ettiradi. Jeyms Chen (JAMES CHEN) ustav (ni) - kompaniya faoliyatining qoidalarini belgilaydigan va maqsadini o‘zida mujassamlashtirgan hujjat deb ta’riflaydi [19]. Qonunchilikda jamiyat ustavi tushunchasiga ta’rif mavjud emas. Biroq ustavning jamiyatni ta’sis hujjati ekanligi, unda ko‘rsatilishi shart bo‘lgan ma’lumotlar, ustavning o‘zi va unga kiritiladigan o‘zgartirish va qo‘shimchalarning davlat ro‘yxatidan o‘tkazilishi va muayyan holatlarda ustavning uchinchi shaxslar uchun ham huquqiy ahamiyat kasb etishi kabi talablarning belgilanganligi, ushbu hujjatning jamiyat uchun juda muhim ekanligini ko‘rsatadi. Shu bois, ayrim adabiyotlarda jamiyat ustaviga uning ichki ishlarini tartibga soluvchi qoidalar va tartiblar jamlanmasi sifatida “jamiyatning konstitutsiyasi” deb ta’rif beriladi[20].

MChJning ustavi jamiyat uchun normativ xususiyatga ega bo‘lgan ichki me‘yoriy hujjat hisoblanadi. Ustav normalari takroran qo‘llanilishi kerak bo‘lgan, ijro etilishi bilan amal qilishi to‘xtamaydigan, MChJdagi ichki tashkiliy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan umumiy majburiy xulq-atvor qoidalarini o‘z ichiga oladi. Jamiyat ustavida MChJ haqida to‘liq ma’lumotlar ko‘rsatilgan bo‘lishi lozim va ustav ham unga kiritilgan o‘zgartirishlar ham davlat ro‘yxatidan o‘tkazilishi shart. Chunki uchinchi shaxslar uchun ustav davlat ro‘yxatidan o‘tkazilgandan boshlab kuchga kiradi. Hattoki jamiyatning ustav maqsadlariga zid holda tuzilgan bitim manfaatdor shaxsning da’vosi bo‘yicha sud tomonidan haqiqiy emas deb topilishi mumkin.

Jamiyatning ustavi ishtirokchilarning bir ovozdan qabul qilingan umumiy yig‘ilish qarori bilan tasdiqlanadi. Unga o‘zgartirish va qo‘shimchalar ham jamiyat ishtirokchilarining umumiy yig‘ilishi vakolatiga kiradi. Milliy qonunchiligimizda barcha korporativ huquq tizimi rivojlangan davlatlarda mavjud bo‘lgan ustavni ro‘yxatdan o‘tkazishdan oldin nazorat qilish (ante control) tizimi mavjud emas. Masalan, Germaniyada ustavni ro‘yxatdan o‘tkazish bir necha bosqichlarda tekshiruvlar asosida amalga oshiriladi. Ustav notarial tartibda tasdiqlanishi sababli avval notarius uning qonunga muvofiqligini tekshirsa (dastlabki ante control), jamiyatni ro‘yxatdan o‘tkazishda Tijorat reestri tomonidan takroran huquqiy ekspertizadan o‘tkaziladi [21] o‘tkazish (qayta ro‘yxatdan o‘tkazish) uchun taqdim etilgan ma’lumotlar va hujjatlarning haqqoniyligi hamda ularning qonun hujjatlariga muvofiqligi uchun ro‘yxatdan o‘tkazuvchi organlar javobgar hisoblanmaydi va mazkur holatlarni tekshirish majburiyatiga ega emas. Natijada, jamiyat ustavi qonun hujjatlari talablariga zid qoidalarini o‘z ichiga olgan taqdirda ham, uni davlat ro‘yxatidan o‘tkazishga huquqiy to‘siq yuzaga kelmaydi. Bunday huquqiy mexanizm esa korporativ munosabatlarda turli nizolarning kelib chiqishiga, shuningdek, ularning sud tartibida ko‘rib chiqilishi holatlarining ko‘payishiga sabab bo‘lmoqda. Fikrimizcha, milliy qonunchilikda jamiyat ustavini davlat ro‘yxatidan o‘tkazish jarayonida uning qonun hujjatlari talablariga muvofiqligini tekshirishga qaratilgan samarali nazorat mexanizmlarini joriy etish korporativ munosabatlarning barqaror rivojlanishini ta‘minlashning muhim huquqiy omillaridan biri hisoblanadi.

Qonunga ko'ra jamiyatning ustavi bilan bir qatorda jamiyatning ta'sis shartnomasi ham jamiyatning ta'sis hujjati hisoblanadi. Ushbu qoida amaldagi qonunlarimizga boshqa MDHga a'zo davlatlar qonunchiligidagi kabi sobiq ittifoq qonunlaridan "meros" bo'lib o'tgan bo'lib, davlatlarning aksariyatida ushbu hujjatning maqomi o'zgartirilgan va ustav jamiyatning yagona ta'sis hujjati sifatida tan olinadi [22]. Masalan, Rossiya Federatsiyasida ham 2009-yil 1-iyuldan boshlab jamiyatning ta'sis shartnomasi jamiyatning ta'sis hujjati ekanligi to'g'risidagi norma o'zgartirilib, faqatgina jamiyatning ustavi ta'sis hujjati sifatida tan olinadi. Ta'sis shartnomasi MChJ davlat ro'yxatidan o'tkazilgunga qadar ta'sischilar o'rtasidagi majburiy munosabatlarni tartibga soluvchi fuqarolik-huquqiy shartnoma sifatida uning predmeti MChJni tashkil etish bo'yicha birgalikda faoliyatni kelishib olish hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, biz ta'sis shartnomasiga MChJning ta'sis hujjati emas, uni tashkil etishni maqsad qilgan shaxslar o'rtasidagi ahdlashuv deb qaraymiz. Chunki, fuqarolik qonunchiligining mazmuniga ko'ra, ta'sis hujjati yuridik shaxs tashkil etilgan paytdan boshlab va uning to'liq faoliyati davomida yuritiladigan va amal qiladigan hujjat hisoblanadi. MChJning ta'sis shartnomasi korporativ shartnoma hisoblanmaydi. Qolaversa, "Korporativ munosabatlarning huquqiy asoslarini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Prezident qarorining qabul qilinishi munosabati bilan 2022-yil 1-dekabrda boshlab MChJning ta'sis shartnomasini davlat ro'yxatidan o'tkazish tartibi bekor qilingan.

Germaniyada jamiyatni tashkil etish uchun MChJ Tijorat reyestriga kiritilgunga qadar uning ta'sis shartnomasini tuzish va uni notarial tartibda tasdiqlash alohida bosqich hisoblanadi va ushbu shart amalga oshirilmasdan MChJni ro'yxatdan o'tkazish imkoniyati mavjud bo'lmaydi. Jamiyat Tijorat reyestriga yozuv kiritilgandan keyin yuridik shaxs maqomiga ega bo'ladi va ta'sis shartnomasi jamiyatni tashkil etish bosqichlari (ta'sis shartnomasini ishlab chiqish va notarial tasdiqlash, ustav kapitalini shakllantirish, direktor tayinlash, hujjatlarni Tijorat reyestriga taqdim etish, vakolatli organning (Handelsregister) tekshiruvi va reyestriga kiritish) tugaganidan keyin ham o'z kuchini saqlab qoladi [23]. Bunday tartib, ko'plab fuqarolik huquqi tizimi davlatlarida (Fransiya, Chexiya) mavjud bo'lib, ta'sis shartnomasi tuzilib, hujjatlar davlat ro'yxatidan o'tgunga qadar bo'lgan munosabatlar "*pre-Company Law*" [24] doirasida korporativ huquq doirasida tartibga solinadi.

Qonun 10-moddasining ikkinchi qismida jamiyat muassislarning jamiyatni davlat ro'yxatidan o'tkazishga qadar yuzaga kelgan majburiyatlari yuzasidan solidar javobgarligi belgilangan bo'lsa-da, MChJni ta'sis shartnomasiz ham tashkil etish mumkinligi qonunchilikda boshqa bir bo'shliqni kelib chiqishiga sabab bo'lmoqda. Ya'ni belgilangan tartibda rasmiylashtirilmagan kelishuv orqali javobgarlikni aniqlash imkoniyati ham mavjud bo'lmaydi. Shu bois, yuqorida qayd etilgan normani amalga oshirish mavhum mexanizmini rivojlangan davlatlar korporativ qonunchiligi talablaridan kelib chiqib aniqlashtirish va Qonunga zaruriy qo'shimchalar kiritishni taqozo etadi. Shu o'rinda, ta'kidlash joizki FK 43-moddasining oltinchi qismi mazmuniga ko'ra yuridik shaxsning ta'sis shartnomasiga kiritilgan o'zgartirishlarni davlat ro'yxatidan o'tkazilishi lozimligi to'g'risida talab mavjud. Biroq bu talab Qonun 12-moddasining ikkinchi qismiga muvofiq kelmaydi. Chunki, MChJning ta'sis hujjatini davlat ro'yxatidan o'tkazish talabi bekor qilindi. Shu bois, mazkur norma MChJga nisbatan tatbiq etilmasligini inobatga olib, ushbu holat qonunchilikka o'zgartirish kiritish yo'li bilan aniqlashtirilishi lozim.

Barcha huquq tizimlarida allaqachon ishtirokchilarning huquqlarini amalga oshirish mexanizmini tartibga solish vositasi sifatida tan olingan korporativ shartnoma (**shareholder agreement**) milliy qonunchiligimizda nisbatan yangi tushuncha. Korporativ shartnomaning predmeti ishtirokchilarning huquqlarni amalga oshirish tartibi va shartlari bo'yicha majburiyatlarini, shuningdek, muayyan passiv turdagi majburiyatlarni qamrab oladi. Korporativ huquq tizimi rivojlangan davlatlarda korporativ shartnomaning predmetiga qarab turli shakllari ajratilgan. Masalan, Germaniyada ulushlarga oid huquqlarini amalga oshirish (*Pooling and consortium agreements*), ovoz berish huquqini amalga oshirish (*Shareholder voting agreements*) va huquqlarni amalga oshirishda yon berish (*Mutual understanding*) shartnomalari mavjud [25]. Adabiyotlarda korporativ shartnomaning quyidagi xususiyatlari ajratilib ko'rsatiladi: tuzilgan sanasi va shartnomaning amal qilish muddati ko'rsatilishi, yozma shaklda rasmiylashtirilishi, faqatgina ishtirokchilar taraf sifatida imzolashi, tekinga tuzilishi, mazmuni maxfiy

va/yoki oshkor etilishi, korporativ shartnoma qoidalariga zid ravishda tuzilgan boshqa shartnoma yuridik kuchga ega bo'lmazligi (ikkinchi taraf bilgan yoki bilishi lozim bo'lgan holat isbotlanganda), unga asosan korporativ shartnoma qoidalariga muvofiq qaytarib bo'lmaydigan ishonchnoma berilishi mumkinligi [26].

Korporativ huquqning ajralmas obyekti hisoblangan korporativ shartnoma ustavdan farqli ravishda qo'shimcha huquqlarni yoki majburiyatlarni belgilamaydi, aksincha mavjud huquqlarni amalga oshirish tartibini belgilaydi. Masalan, ustavda ulushni uchinchi shaxslarga sotish huquqida boshqa ishtirokchilarning olish zarurati nazarda tutilgan taqdirda, korporativ shartnomada uni amalga oshirish mexanizmi, ya'ni ulushni sotmoqchi bo'lgan ishtirokchi tomonidan amalga oshirish shart bo'lgan harakatlar, muddatlar va shartlar, shuningdek ulushga qiziqish bildirgan boshqa ishtirokchilarning o'z huquqlarini amalga oshirish tartibi belgilanadi. Bu borada V. Vasilyeva korporativ shartnoma jamiyat ustavi bilan hal qilinishi mumkin bo'lgan masalalarni, jumladan ishtirokchilarning huquqlari doirasiga ta'sir qilmasligini, jamiyatning korporativ boshqaruv tuzilmasini o'zgartira va ovoz berish tartibini o'zgartira olmasligini ta'kidlaydi [27]. Shu o'rinda, korporativ shartnoma orqali ishtirokchilarning ovoz berish tartibi (navbati) emas, balki ishtirokchilarning ovozi nisbati o'zgartirilishiga yo'l qo'yilmasligini ta'kidlash joiz. Shuningdek, korporativ shartnoma tuzish ishtirokchilarning ixtiyoriga bog'liq bo'lib, jamiyatning ustavidek majburiy xarakterga ega emas.

Qonunchilikda yuridik shaxsning tashkiliy-huquqiy shaklini ifodalashda uning ustav fondi bilan farqlanishi, jamiyat faoliyatida ustav fondining muhim ahamiyatga ega ekanligidan dalolat beradi. Jamiyatning ustav fondi (ustav kapitali) jamiyat ishtirokchilari tomonidan jamiyat faoliyatini moliyalashtirish uchun ustavda belgilangan hajmda shakllantiriladigan mol-mulk, shuningdek mulkiy mablag'lar yig'indisidir. I. Petrenko, ustav kapitali tushunchasiga - bu kompaniyaning ta'sis hujjatlarida pul ko'rinishida belgilanadigan va jamiyat bilan munosabatlarga kirishayotgan kontragentlar (kreditrlar) manfaatlarini kafolatlaydigan jamiyat aktivlarining minimal qiymatini aks ettiruvchi eng kam miqdor deb ta'rif beradi [28]. Ushbu ta'rifga de yure qo'shilsak-da, aksariyat davlatlar qonunchiligi, shu jumladan O'zbekistonda ham jamiyat ustav kapitalining jamiyat aktivlariga nisbati nazorati murakkab mexanizmga egaligi (tekshirishda aniqlanishi mumkin) va doim ham shaffof emasligi sababli de facto jamiyat ustav fondini jamiyat aktivlarining minimal qiymatini aks ettiruvchi ko'rsatkich deb qarash har doim ham to'g'ri emas. MChJda tekshirish o'tkazilmasa, davlat organlari tomonidan ushbu nisbatni aniqlash imkoniyati deyarli mavjud emas. Kontragentlar ham aksariyat hollarda MChJning o'zi tomonidan berilgan ma'lumotlarga tayangan holda harakatlanishadi. Bu o'z navbatida jamiyatning ustav fondi (kapitali)ni shakllantirilishi va uning aktivlarga nisbatini shaffoflashtirishni taqozo etadi.

Jamiyat tushunchasining huquqiy-terminologik ta'rifida, jamiyatning "ustav fondi" va "ustav kapitali" bir xil tushuncha sifatida yuritilib, ustav fondi (ustav kapitali) jamiyatning ustavida belgilangan miqdorlarda ulushlarga bo'lingan va uning ishtirokchilari ulushlarining nominal qiymatidan iborat bo'lishi qayd etilgan. Biroq nazariy jihatdan olib borilgan tadqiqotlarda jamiyatning "ustav fondi" va "ustav kapitali" tushunchalarining ayrim jihatlari farqlangan. Huquqshunos olimlar V. Tereshenko va A. Federova o'zlarining tadqiqotlari yakunida, jamiyatning ustav kapitali tushunchasiga - bu jamiyat mulkdorlari tomonidan uning moliya-xo'jaligi faoliyatini amalga oshirishi uchun foyda olish maqsadida kiritilgan boshlang'ich mablag' deb, jamiyatning ustav fondi tushunchasiga - tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun mulkdor tomonidan jamiyatga berilgan mulk bilan bir qatorda jamiyatning faoliyati davomida orttirilgan moliyaviy resurslar hamda boshqa moddiy va nomoddiy aktivlar, shuningdek va jamiyatning mulki deb xulosaga kelishgan [29]. Mualliflar "ustav fond" va "ustav kapital" tushunchalarining farqli jihatlari asoslantirib ta'riflashgan bo'lsa-da, biz jamiyatning ustav fondi jamiyatning mulkini qamrab olmaydi deb hisoblaymiz. Jamiyatning ustav fondi bu jamiyatning bank hisob raqamidagi pul mablag'i yoki mol-mulki emas, balki shartli qiymat hisoblanadi. Boshqacha qilib aytganda, jamiyat hisob raqamidagi pul mablag'i o'zgarsa, jamiyat mulkining narxi o'zgaradi, lekin bu ustav fondining hajmiga ta'sir qilmaydi.

Jamiyat ustav fondining eng kam miqdorini belgilanishi uzoq vaqtdan buyon munozarali masala bo'lib kelmoqda. Qonunchilikda ustav fondining eng kam miqdorini belgilash tarafdorlari (kontinental huquq an'anasida) bunday talabning belgilanishi eng avvalo biznesni himoya qilish ustuni, kreditorlar uchun "himoya buferi" deb qarashadi. Mustahkam ustav kapitali tamoyili korporativ huquqda kreditorlar manfaatlarini himoya qilish va ehtiyotkorlik bilan biznes yuritish uchun uning ishonchligini ta'minlash uchun qabul qilingan [30]. Umumiy huquq tizimi davlatlari, xususan AQShda jamiyat ustav kapitaliga qo'yilgan minimal talablarni bekor qilinish, biznesni kafolatlashda boshqa usullarini joriy etish choralari ko'rilmoqda. Jumladan, O'zbekiston qonunchiligida kreditorlar manfaatlarini himoya qilishda an'anaviy "mustahkam ustav kapitali" tamoyili o'rniga to'lovga qobiliyatlik testi (Solvency test) konsepsiyasi joriy etilgan bo'lib, mazkur test talablari bajarilmagan hollarda jamiyat ishtirokchilari o'rtasida jamiyat mol-mulkini taqsimlashga yo'l qo'yilmaydi. Garchi O'zbekistonda mas'uliyati cheklangan jamiyatlar institutining dastlabki huquqiy tartibga solinishi mustahkam ustav kapitali tamoyiliga asoslangan bo'lsa-da, 2011-yildan boshlab jamiyat ustav fondining eng kam miqdoriga oid qonunchilik talablari bekor qilinish, kreditorlar manfaatlarini ta'minlashning asosiy huquqiy mezoni sifatida to'lovga qobiliyatlik testi joriy etildi. Mazkur yondashuv O'zbekistonda mas'uliyati cheklangan jamiyatlar faoliyatini tartibga soluvchi qonunchilik romano-german huquq tizimiga xos institutlar bilan bir qatorda anglo-amerika huquq tizimiga mansub korporativ-huquqiy mexanizmlarni ham o'zida mujassam etgan aralash huquqiy model asosida shakllanganligini ko'rsatadi.

Xulosa o'rnida ta'kidlash joizki, MChJ zamonaviy korporativ huquqning eng keng tarqalgan tashkiliy-huquqiy shakllaridan biri bo'lib, uning huquqiy tabiati ishtirokchilarning jamiyat majburiyatlari bo'yicha cheklangan mulkiy javobgarligi, mustaqil yuridik shaxs maqomi hamda korporativ boshqaruvning o'ziga xos mexanizmlari bilan tavsiflanadi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida MChJlar faoliyatini huquqiy tartibga soluvchi normalar shakllangan bo'lsa-da, ularni takomillashtirishni taqozo etuvchi qator masalalar saqlanib qolmoqda. Xususan, ishtirokchilar huquqlari va qonuniy manfaatlarini ishonchli himoya qilish, korporativ boshqaruvning ochiqqligi va shaffofligini ta'minlash, shuningdek, korporativ nizolarning oldini olishga qaratilgan huquqiy mexanizmlarni takomillashtirish dolzarb ahamiyatga ega.

Shu munosabat bilan, milliy qonunchilikni xalqaro tajriba va zamonaviy korporativ huquq tamoyillari asosida izchil rivojlantirish, mas'uliyati cheklangan jamiyatlar faoliyatini tartibga soluvchi normalarni huquqni qo'llash amaliyoti ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda takomillashtirish hamda davlat ro'yxatidan o'tkazish jarayonida ustavning qonun hujjatlariga muvofiqqligini tekshirishga oid huquqiy mexanizmlarni kuchaytirish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bu esa korporativ munosabatlarda huquqiy aniqlik va barqarorlikni ta'minlash, investorlar ishonchini mustahkamlash hamda mamlakatda qulay investitsiya va tadbirkorlik muhitini yanada rivojlantirishga xizmat qiladi.

IQTIBOSLAR/CHOCKI/REFERENCES:

1. AQShdagi yopiq korporatsiyalar, Buyuk Britaniyadagi xususiy kompaniyalar va Rossiya Federatsiyasidagi ommaviy bo'lmagan jamiyatlar ko'p jihatdan MChJga o'xshashligi inobatga olingan holda jamiyatning analogi degan to'xtamga kelingan. Note: Considering that closed corporations in the United States, private companies in the United Kingdom, and non-public companies in the Russian Federation are largely similar to Limited Liability Companies (LLCs), they are regarded as analogous forms of LLCs.

2. Bryer, R. A. 1997. "The Mercantile Laws Commission of 1854 and the Political Economy of Limited Liability." *The Economic History Review*, New Series 50(1): 37-56. Bryer, R. A. (1997). *The Mercantile Laws Commission of 1854 and the Political Economy of Limited Liability*. *The Economic History Review*, New Series, 50(1), 37–56. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/1468-0289.00044>

3. Saul Levrnore, Partnerships. Limited Liability Companies. and Taxes: A Comment on the Survival of Organizational Forms, 70 WASH. U. L.Q. 489, 492 1992). (Levrnore, S. (1992). Partnerships, Limited Liability Companies, and Taxes: A Comment on the Survival of Organizational Forms. *Washington University Law Quarterly*, 70, 489–492. https://chicagounbound.uchicago.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2613&context=journal_articles

4. Title: The Birth of the Limited Liability Company (GmbH): Historical Development and Comparative Perspectives. Repository: Econstor. <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/145311/1/865831394.pdf>
5. Havel, B. Společnost s ručením omezeným na úsvitu rekodifikace. Havel, B. Limited Liability Company at the Dawn of Recodification. https://www.mfcr.cz/assets/cs/media/Bulletin-knihovny-MF_2012-c-01_Dokumentacni-bulletin-MF-c-12012.pdf?utm_source=chatgpt.com
6. Obchodněprávní rozhledy 2011; 12: 351. Commercial Law Review (Obchodněprávní rozhledy), No. 12, 2011, p. 351 https://www.researchgate.net/publication/275540994_The_Limited_Liability_Company_as_a_Universal_Legal_Form_of_Business
7. Larry E. Ribstein, The Deregulation of Limited Liability and the Death of Partnership, 70 WASH. U. L.Q. 417, 427 (1992). Ribstein, L. E. (1992). The Deregulation of Limited Liability and the Death of Partnership. Washington University Law Quarterly, 70, 417–427. https://openscholarship.wustl.edu/law_lawreview/vol70/iss2/9/
8. Saul Levnorne, Partnerships. Limited Liability Companies. and Taxes: A Comment on the Survival of Organizational Forms, 70 WASH. U. L.Q. 489, 491 (1992). <https://pravo.by/document/?guid=3871&p0=v19202020 - zakon respubliky belarus 9 dekabrya 1992 g. № 2020-XII>
9. Hardman, J 2023, Insolvency law through the lens of company law theories. in E Ghio, JM Wood & JLL Gant (eds), Re-examining Insolvency Law and Theory: Perspectives for the 21st Century. Edward Elgar Publishing, pp. 216-227. <https://doi.org/10.4337/9781803928760.00020> - Chapter 13: Insolvency law through the lens of company law theories
10. H Hansmann and R Kraakman, 'Organizational Law as Asset Partitioning' (2000) 44 European Economic Review 807. Hansmann, H., & Kraakman, R. (2000). Organizational Law as Asset Partitioning. European Economic Review, 44, 807–817 <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0014292100000465>
11. Ioffe O.S. Izbrannie trudi po grazhdanskomu pravu. – M.: Statut, 2000. – 782 s. Ioffe, O. S. (2000). Selected Works on Civil Law. Moscow: Statut. https://www.consultant.ru/edu/student/download_books/book/izbrannye_trudy_po_grazhdanskomu pravu_iz_istorii_civilisticheskoy_mysli_grazhdanskoe_pravootnoshenie_kritika_teorii_hozyajstvennogo_prava/
12. Rahmonqulov Hoji-Akbar. Majburiyat huquqi (umumiy qoidalar). /Huquqshunoslik ixtisosligi bo'yicha oliy o'quv yurtlari "Xususiy huquq" yo'nalishi magistratura talabalari uchun. – T.: TDYuL, 2005 y. Rakhmonkulov, Khoji-Akbar. (2005). Law of Obligations (General Provisions): Textbook for Master's Students Specializing in Private Law. Tashkent: Tashkent State Institute of Law.
13. Delaware Corporations LLC <https://www.delawarecorp.com>
14. Title: Handelsregister (German Commercial Register) <https://www.handelsregister.de>
15. A. Koch, J. Napierała Prawo spółek handlowych Warszawa 2013, p. 264. (Koch, A., & Napierała, J. (2013). Commercial Company Law. Warsaw, p. 264.) https://static.profinfo.pl/file/core_products/2019/10/21/cae99afcd150b7d0ec571d7045c3a3b5/prawo-spolek-handlowych.pdf
16. Tadbirkorlik subyektlarini davlat ro'yxatidan o'tkazish tartibi to'g'risidagi Nizom <https://lex.uz/ru/docs/3111347#31112265>
17. Пункт 1 статьи 14 ФЗ «Об обществах с ограниченной ответственностью» (Federal Law of the Russian Federation "On Limited Liability Companies", Article 14, Paragraph 1.)
18. «Журнал юриспруденция // Молодой ученый», № 23 (261), С. 477, июнь 2019 г.» (Young Scientist (Molodoy Uchenyy). Jurisprudence Journal, No. 23 (261), June 2019, p. 477.)
19. Investopedia Title: Articles of Association. <https://www.investopedia.com/terms/a/articles-of-association.asp>
20. Articles of Association by Prof. Reyazuddin-converted (1).pdf (nou.ac.in) https://www.researchgate.net/profile/Nareesh-Pawar-6/publication/374782936_Problems_And_The_Solutions_Of_Teaching/links/652f90327d0cf66a673a81d2/Problems-And-The-Solutions-Of-Teaching.pdf
21. Artikel 2, 8 und 9 des deutschen GmbH-Gesetzes (Übersetzung) (Articles 2, 8 and 9 of the German Limited Liability Companies Act (GmbHG) (Translation).) https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_gmbhg/englisch_gmbhg.html
22. Внесение изменений в учредительные документы общества с ограниченной ответственностью <https://39.notariat.ru/ru-ru/help/stati-i-publikacii/vnesenie-izmenenij-v-uchreditelnye-dokumenty-obshchestva-s-ogranic/>
23. Schneider G., Stefano M. Doing business in Germany. 2014. URL: https://www.tiefenbacher.de/fileadmin/tiefenbacher_neu/seiteninhalt/broschueren/Doing_Business_in_Germany.pdf
24. Davies, Paul L., and Lawrence CB Gower. Principles of modern company law. Vol. 17511. London: Sweet & Maxwell, 2008. B. 36. https://autodiscover.mdkgcollege.edu.in/slug/EBOOK/130726/F82Z070360/gower_and_davies-the-principles-of-modern_company_law.pdf

25. Shareholders' Agreements in Listed Companies: Germany • Markus Roth, University of Marburg <https://www.readcube.com/articles/10.2139%2Fssrn.2234348>

26. Общество с ограниченной ответственностью по новому закону: обобщение законодательства, комментарии, образцы документов / Д.В.Журавлев, А.В.Коротюк, К.И.Чижмар. Киев: ОИК, 2019. - 27 с.2 (Журавлев, Д.В., Коротюк, А.В., & Чижмар, К.И. (2019). Limited Liability Company under the New Law: Overview of Legislation, Commentary, and Sample Documents. Kyiv: OIK.) https://www.grnjournal.us/index.php/AJPDIS/article/download/633/533/1051?utm_source=chatgpt.com

27. Корпоративное право Украины: проблемы теории и практики: монография / Васильева В. А., Зелиско А. В., Луск В. В., Саракун И. Б., Сыщук Л. В. [и др.]; под общ. ред. проф. В. А. Васильевой. Ивано-Франковск, 2017. – 228 с. (Васильева, В. А., Зелиско, А. В., Луцк, В. В., Саракун, И. Б., Сищук, Л. В., и др. (2017). Corporate Law of Ukraine: Problems of Theory and Practice. Monograph. Ivano-Frankivsk.) https://www.pravo-izdat.com.ua/image/data/Files/494/3_Korporativne_pravo_Ukraini_vnutri.pdf?utm_source=chatgpt.com

28. И. Петренко диссертация на тему: "Общество с ограниченной ответственностью как корпоративное юридическое лицо: особенности создания и управления" г. Краснодар, 2012 год (Петренко, И. (2012). Limited Liability Company as a Corporate Legal Entity: Peculiarities of Establishment and Management. Doctoral Dissertation. Krasnodar.) <https://www.dissercat.com/content/obshchestvo-s-ogranichennoi-otvetstvennostyu-kak-korporativnoe-yuridicheskoe-litso-osobennos>

29. В. С. Терещенко, А. А. Федорова. "Уставный фонд и уставный капитал: общие и отличительные черты". (Терещенко, В.С., & Федорова, А. А. Charter Fund and Charter Capital: Common and Distinctive Features.) https://be5.biz/ekonomika1/r2009/index.htm?utm_source=chatgpt.com

30. Lutter M. (2006) The (fixed) capital of the joint-stock company in Europe — Summary of the considerations of the working group «Capital in Europe» The capital of the joint stock company in Europe. Journal of Corporate and Company Law. Special Issue 17. Berlin pp19. <https://www.semanticscholar.org/paper/Legal-Capital-in-Europe-Lutter/bb92c8df8707770c6fa0e569d37bd176cdbc96d1>

ABDIHAKIMOV Farhodjon Zafar o'g'li

O'zbekiston Milliy Universiteti

Huquqiy fanlar kafedrası

tayanch doktoranti

E-mail: fabdihakimov@gmail.com

SUN'IY INTELLEKTNING FUQAROLIK-HUQUQIY MUNOSABATLARDAGI O'RNINI TASNIFLASH MUAMMOLARI

Iqtibos keltirish uchun (для цитирования, for citation): ABDIHAKIMOV F.Z. Sun'iy intellektning fuqarolik-huquqiy munosabatlardagi o'rnini tasniflash muammolari // Yurist axborotnomasi – Вестник юриста – Lawyer herald. № 4 (2026) B. 84-92.

4 (2026) DOI <https://doi.org/10.34920/2181-9416/2026/4-009>

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola sun'iy intellekt (SI) tizimlarining fuqarolik-huquqiy munosabatlardagi maqomini huquqiy tahlil qilishga bag'ishlangan. Zamonaviy raqamli iqtisodiyot va texnologik taraqqiyot sharoitida SI tizimlarining fuqarolik muomalasiga faol jalb etilishi ularning huquqiy tabiatini aniq belgilashni taqozo etmoqda, bu esa mazkur tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi. Maqolaning maqsadi SI tizimlarining fuqarolik-huquqiy munosabatlarda obyekt sifatidagi o'rnini nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot natijasida SI tizimlari mustaqil huquq va majburiyatlarga ega bo'lgan subyekt emas, balki fuqarolik huquqi normalari asosida tartibga solinuvchi maxsus turdagi obyekt sifatida qaralishi lozimligi asoslab berilgan. Muallif SI tizimlarining fuqarolik muomalasi obyekt sifatidagi o'ziga xos belgilarini (avtonomlik darajasi, huquqiy egalik masalasi, javobgarlik taqsimoti) tahlil qiladi va ularni an'anaviy obyektlar (mulk, ashyolar, mulkiy huquqlar)dan farqlovchi jihatlarni ko'rsatib beradi. Maqolaning ilmiy yangiligi shundaki, unda SI tizimlarini fuqarolik huquqi obyekt sifatida tasniflashning yagona mezonlar tizimi taklif etiladi. Amaliy ahamiyati tadqiqot natijalaridan O'zbekiston Respublikasi fuqarolik qonunchiligini takomillashtirish, xususan Fuqarolik kodeksiga SI tizimlarining huquqiy maqomini belgilovchi normalarni kiritish borasidagi takliflarni ishlab chiqishda foydalanish mumkinligidadir. Maqola yuridik ta'lim va ilmiy-tadqiqot faoliyatida ham qo'llanilishi mumkin.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, fuqarolik huquqi, huquqiy munosabat obyekt, huquqiy maqom, fuqarolik muomalasi, raqamli huquq, javobgarlik taqsimoti, huquqiy shaxs.

АБДИХАКИМОВ Фарходжон

Базовый докторант кафедры

Юридических наук Национального

Университета Узбекистана (PhD соискатель)

E-mail: fabdihakimov@gmail.com

ПРОБЛЕМЫ КЛАССИФИКАЦИИ МЕСТА ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВЫХ ОТНОШЕНИЯХ

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена правовому анализу статуса систем искусственного интеллекта (ИИ) в гражданско-правовых отношениях. В условиях современной цифровой экономики и технологического прогресса активное вовлечение систем ИИ в гражданский оборот требует чёткого

определения их правовой природы, что и обуславливает актуальность настоящего исследования. Цель статьи заключается в теоретическом и практическом анализе места систем ИИ в гражданско-правовых отношениях в качестве объекта права. В результате исследования обосновано, что системы ИИ не обладают самостоятельными правами и обязанностями как субъект права, а должны рассматриваться как особый вид объекта, регулируемого нормами гражданского права. Автор анализирует специфические признаки систем ИИ как объекта гражданского оборота (степень автономности, вопрос правового обладания, распределение ответственности) и раскрывает их отличия от традиционных объектов (имущество, вещи, имущественные права). Научная новизна статьи состоит в предложении единой системы критериев для классификации систем ИИ как объекта гражданского права. Практическая значимость исследования заключается в возможности использования его результатов для совершенствования гражданского законодательства Республики Узбекистан, в частности при разработке предложений по включению в Гражданский кодекс норм, определяющих правовой статус систем ИИ. Статья может быть использована также в юридическом образовании и научно-исследовательской деятельности.

Ключевые слова: искусственный интеллект, гражданское право, объект правоотношения, правовой статус, гражданский оборот, цифровое право, распределение ответственности, субъект права.

FARKHODJON Abdikhakimov

National University of Uzbekistan

Department of Legal Sciences

Doctoral Candidate (PhD Researcher)

E-mail: fabdihakimov@gmail.com

PROBLEMS OF CLASSIFYING THE PLACE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN CIVIL LEGAL RELATIONS

ANNOTATION

This article is devoted to the legal analysis of the status of artificial intelligence (AI) systems in civil legal relations. In the context of the modern digital economy and technological progress, the active involvement of AI systems in civil transactions requires a clear determination of their legal nature, which underlies the relevance of this study. The purpose of the article is to provide a theoretical and practical analysis of the place of AI systems in civil legal relations as an object of law. As a result of the study, it is substantiated that AI systems do not possess independent rights and obligations as a subject of law, but should instead be regarded as a special type of object regulated by the norms of civil law. The author analyzes the specific characteristics of AI systems as an object of civil transactions (degree of autonomy, the question of legal ownership, and allocation of liability) and reveals their distinctions from traditional objects (property, things, and property rights). The scientific novelty of the article lies in proposing a unified system of criteria for classifying AI systems as an object of civil law. The practical significance of the research consists in the possibility of using its findings to improve the civil legislation of the Republic of Uzbekistan, in particular in developing proposals for incorporating norms defining the legal status of AI systems into the Civil Code. The article may also be applied in legal education and scientific research activities.

Keywords: artificial intelligence, civil law, object of legal relations, legal status, civil transactions, digital law, allocation of liability, subject of law.

So‘nggi o‘n yillikda sun‘iy intellekt (SI) tizimlarining jadal rivojlanishi nafaqat iqtisodiyot, sog‘liqni saqlash, ta‘lim va sanoat sohalarida, balki huquq tizimida ham tub o‘zgarishlarni taqozo etmoqda. Mashinali o‘rganish, chuqur neyron tarmoqlar va generativ sun‘iy intellekt tizimlarining avtonom qaror

qabul qilish qobiliyatiga ega bo'lishi ularni an'anaviy fuqarolik muomalasi ishtirokchilariga o'xshash tarzda harakat qilishga imkon bermoqda. Bu holat, o'z navbatida, mazkur tizimlarning fuqarolik-huquqiy munosabatlardagi o'rnini ular huquq subyektimi yoki obyektimi, degan dolzarb savolni yuridik fanlar oldiga qo'yimoqda.

Xalqaro miqyosda ushbu masala bo'yicha yagona yondashuv hali shakllanmagan. Yevropa Ittifoqi tomonidan qabul qilingan sun'iy intellekt to'g'risidagi reglament (AI Act) [1], shuningdek AQSH [2], Germaniya [3], Yaponiya [4] va Xitoyning [5] tegishli normativ hujjatlari SI tizimlarini tartibga solishda turlicha huquqiy konstruksiyalardan foydalanmoqda. Ayrim tadqiqotchilar SI tizimlariga "elektron shaxs" (electronic personhood) maqomini berish tarafdori bo'lsa [6], boshqalari bunday yondashuvning huquqiy javobgarlik institutini beqarorlashtirishi mumkinligini asoslab, SI tizimlarini faqat maxsus huquqiy rejimga ega obyekt sifatida tan olishni taklif etmoqda [7. B.363]. Ushbu ilmiy bahs hozirgacha yakuniy yechimini topmagan.

Hozirgi vaqtda sun'iy intellekt (SI) tizimlari fuqarolik-huquqiy munosabatlarning obyektlari sifatida ham e'tirof etilmoqda. Bu tendensiya nafaqat nazariy-doktrinaviy darajada, balki amaldagi milliy va xorijiy qonunchilik hujjatlarida ham o'z ifodasini topmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 17-fevraldagi "Sun'iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish uchun shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4996-son qarori, shuningdek, 2024-yil 14-oktabrdagi "Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PQ-358-son qarorida sun'iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirishga qaratilgan normativ-huquqiy bazani shakllantirish asosiy ustuvor yo'nalish sifatida belgilangan va sun'iy intellekt davlat boshqaruvi, iqtisodiyot va ijtimoiy soha uchun joriy etiladigan texnologik vosita (obyekt) sifatida tilga olinadi. Mazkur strategiya doirasida, jumladan, O'zbekistonning hukumatning sun'iy intellektga tayyorlik indeksida (Government AI Readiness Index) dunyoning birinchi 50 ta davlati qatoriga kirishi maqsad qilib qo'yilgan, bu esa SI ni davlat tomonidan boshqariladigan va rag'batlantiriladigan obyekt sifatida qaralishini yana bir bor tasdiqlaydi.

Yevropa Ittifoqi 2024-yil aprel oyida dunyoda birinchi bo'lib sun'iy intellekt tizimlarini tartibga soluvchi maxsus qonunni (EU AI Act) qabul qildi, unda xavfning to'rt darajasi, minimal darajadan yo'l qo'yib bo'lmaydigan darajagacha, bo'yicha tasniflash tizimi belgilangan. Mazkur tartibga solish modeli SI ni xavf darajasiga qarab tasnif etiladigan texnik mahsulot (obyekt) sifatida qarash konsepsiyasiga asoslanadi. Xususan, SoSafe tadqiqot markazining 2025-yilgi hisobotiga ko'ra, o'tgan yili dunyo bo'yicha tashkilotlarning 87 foizi sun'iy intellekt yordamida amalga oshirilgan kiberxujumlarga duch kelgan [8], bu raqam ham SI ning vosita (qurol) sifatida foydalanilishi mumkinligi nuqtai nazaridan baholanishini ko'rsatadi, zero javobgarlik har doim undan foydalanuvchi yoki uni yaratgan shaxsga nisbatan qaralmoqda.

Bugungi kunda fuqarolik qonunchiligida sun'iy intellekt tizimlari nazariy jihatdan fuqarolik-huquqiy munosabatlarning obyekti sifatida alohida e'tirof etilmagan. Biroq, fuqarolik huquqi nazariyasidan kelib chiqib ushbu holatni tahlil qiladigan bo'lsak, fuqarolik-huquqiy munosabatlarni vujudga keltiradigan, fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchilarini ushbu munosabatga kirishishi uchun asos bo'ladigan obyektlar hisoblanadi. Shuning uchun fuqarolik-huquqiy munosabatlarning obyektlari masalasi fuqarolik-huquqiy normalar bilan tartibga solinadigan eng asosiy institutlaridan biri hisoblanadi. Obyektlar esa doim takomillashib borgani sayin fuqarolik-huquqiy munosabatlarning yangi obyektlari bilan kengayib boradi, sun'iy intellekt tizimlari ham shular jumlasidandir.

Fuqarolik qonunchiligiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, fuqarolik-huquqiy munosabatlarning obyektlari tushunchasi mavjud emas. Ammo, mazkur tushunchaga bir qator yuridik adabiyotlarda ta'riflar keltirilgan.

I.B.Zokirovning fikriga ko'ra, huquqiy munosabatlarning obyekti huquq subyektlarining harakatlari qaratilgan, huquq va majburiyatlar uning ustida belgilangan moddiy va nomoddiy ne'matlardir. Boshqacha aytganda, jismoniy va yuridik shaxslar foydalanishi va tasarruf etishini amalga oshira oladigan, erkin suratda olish, sotish huquqi va odob-axloq normalari bilan cheklanmagan yoki taqiqlanmagan har qanday moddiy narsalar va moddiy qiymatliklar, qadriyatlar boylik hisoblanib, fuqarolik huquqining

obyekti bo'la oladi [9, B.35]. X.Rahmonqulovning so'zlariga ko'ra, shaxsning muayyan ehtiyojlarini qondiruvchi ne'matlarga yo'naltirilgan fuqarolik huquqi subyektlarining harakatlari fuqarolik-huquqiy munosabatlarning obyektlari hisoblanadi [10, B.43]. J.I.Yuldashevning fikricha, fuqarolik huquqi subyektlarining muayyan ehtiyojlarini qondiradigan ne'matlarga qaratilgan harakatlari obyektlar hisoblanadi [11, B.56]. O'zbekiston Respublikasi FKning normalariga yozilgan sharhda esa fuqarolik-huquqiy munosabatlarning obyekti tushunchasiga sodda qilib fuqarolik-huquqiy munosabatlarni vujudga keltiruvchi narsa obyekt hisoblanishi qayd qilingan [12, B.252].

Ko'rib turganimizdek, fuqarolik-huquqiy munosabatlarning obyektlari bu ushbu munosabat ishtirokchilarining ma'lum ehtiyojlarini qondiruvchi ne'matlardir.

X.R.Isanovning ta'kidlashicha, sun'iy intellekt tizimlarining o'ziga xos xususiyati ularning o'z-o'zini o'rganish, avtonom harakat qilish hamda ayrim hollarda mustaqil qaror qabul qilish imkoniyatiga egaligidadir. Aynan shu xususiyatlar sun'iy intellektning huquqiy maqomini aniqlashni murakkablashtiradi va ushbu tizimlarni fuqarolik-huquqiy tartibga solishning alohida mexanizmlarini ishlab chiqishni taqozo etadi [13, B.32].

V.V.Arhipov va V.B.Naumovning taklifiga ko'ra, sun'iy intellekt tizimlarini fuqarolik huquqi obyektlari tizimida alohida toifa sifatida ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir [14, B.160]. Ularning fikricha, bunday tizimlar huquqiy nuqtai nazardan "avtonom harakat qila oladigan mol-mulk" sifatida baholanishi mumkin. Bu yondashuv sun'iy intellekt tizimlarining ikki asosiy xususiyatini hisobga oladi. Birinchidan, bunday tizimlar moddiy yoki nomoddiy mulk sifatida iqtisodiy qiymatga ega bo'ladi. Ikkinchidan, ular muayyan darajada mustaqil ravishda harakat qilish yoki qaror qabul qilish imkoniyatiga ega bo'lishi mumkin.

Sun'iy intellekt tizimlarining fuqarolik-huquqiy munosabatlarning obyekti sifatidagi o'rnini belgilashda, eng avvalo amaldagi qonunchilikning ushbu institutga oid asosiy normativ negiziga tayanishimiz zarur. Bunday negiz sifatida O'zbekiston Respublikasi FKning 81-moddasini ko'rsatish mumkin. Xususan, mazkur moddaga muvofiq, ashyolar (jumladan pul va qimmatli qog'ozlar), boshqa buyumlar, mol-mulk va mulkiy huquqlar, ishlar hamda xizmatlar, ixtirolar, sanoat namunalari, fan, adabiyot va san'at asarlari, intellektual faoliyatning boshqa natijalari, shaxsiy nomulkiy huquqlar, shuningdek boshqa moddiy va nomoddiy boyliklar fuqarolik huquqi obyektlari sifatida qonun tan olingan.

Yuridik adabiyotlarda fuqarolik huquqi obyektlarini ikki turga: moddiy (ashyoviy) va nomoddiy (noashyoviy) turlarga bo'linadi [15].

Mazkur tasnifdan kelib chiqqan holda, sun'iy intellekt tizimlarining qaysi toifaga mansubligini aniqlash alohida metodologik ahamiyatga ega. Zero, sun'iy intellekt tizimi, bir tomondan, dastur kodi, ya'ni nomoddiy, intellektual faoliyat natijasi sifatida namoyon bo'lsa, ikkinchi tomondan, u amalda fuqarolik muomalasida xuddi moddiy ashyolarga xos bo'lgan xususiyatlar – egalik qilish, foydalanish, tasarruf etish imkoniyatlari, iqtisodiy bahoga egalik bilan ham ta'riflanadi. Aynan shu ikki tomonlama xususiyat sun'iy intellektni fuqarolik huquqi obyektlari tizimida aniq bir toifaga kiritishni murakkablashtiradi va uni alohida, o'ziga xos o'rganish zaruratini keltirib chiqaradi.

Mazkur obyektlar fuqarolik-huquqiy munosabatlarning nima asosga ko'ra kelib chiqqanligini, bu munosabat aynan nimaga qaratilganligini anglatadi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, qonun chiqaruvchi fuqarolik huquqi obyektlari ro'yxatini qat'iy cheklab qo'ymagan, balki uni ochiq shaklda belgilash orqali kelgusida ijtimoiy munosabatlarning rivojlanishi natijasida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan yangi turdagi fuqarolik huquqi obyektlarini huquqiy tartibga solish imkoniyatini nazarda tutgan. T.Rahmonov ta'kidlaydiki, "SIn fuqarolik huquqining obyekti sifatida ko'radigan tarafdorlar ko'p bo'lishiga qaramay, fuqarolik huquqi doktrinasida hali ham shubhalar mavjud. Buning sababi shundaki, SI boshqa moddiy obyektlardan farqli o'laroq, ma'lum darajada avtonomlikni namoyon qiladi, garchi u hali ham inson tomonidan belgilangan vazifalar doirasida ishlasa-da. Boshqa bir yondashuv SIn intellektual faoliyat natijasi sifatida intellektual mulk obyekti deb ko'radi. Biroq bu yondashuv ham kamchiliksiz emas, chunki u muayyan huquqiy savollarni ko'taradi. Xususan, SI inson kabi intellektual mulk yarata oladi, bu

esa oxir-oqibat SIning asarning muallifi va intellektual mulk huquqlari egasi sifatida tan olish masalasiga olib keladi” [16, B.451]. Bizningcha, T.Rahmonovning mazkur yondashuvi sun’iy intellektning fuqarolik-huquqiy maqomini aniqlashda mavjud nazariy qarashlarning murakkab va bahsli jihatlarini asosli ravishda yoritadi. Darhaqiqat, sun’iy intellektning ayrim elementlari avtonom faoliyat belgilarini namoyon etsa-da, bu holat uni fuqarolik huquqining mustaqil subyekti sifatida e’tirof etish uchun yetarli huquqiy asos bo’la olmaydi. Chunki sun’iy intellektning yaratilishi, o’qitilishi, faoliyat ko’rsatishi va uning natijalaridan foydalanilishi insonning irodasi hamda nazorati bilan uzviy bog’liq bo’lib qolmoqda.

Surrey universiteti professori Rayan Ebbott o’zining “The Reasonable Robot: Artificial Intelligence and the Law” (Cambridge University Press, 2020) nomli asosiy asarida “sun’iy intellektning huquqiy neytralligi” (AI legal neutrality) deb nomlangan konsepsiyani ilgari suradi [17, B.6]. Muallifning fikricha, qonunchilik sun’iy intellekt va inson xatti-harakati o’rtasida farq qo’ymasligi kerak, ammo shu bilan birga u SIga mustaqil huquqiy shaxs yoki huquqlar berish zarur emas, deb ochiq ta’kidlaydi, faqat bu insonlarga foyda keltirgan taqdirdagina muayyan moslashuvlar qilinishi mumkinligini aytadi. Demakki, Ebbott SIning huquqiy tartibga solinishi lozim bo’lgan obyekt/vosita sifatida qaralishini ma’qullaydi.

Bat universiteti (keyinchalik Hertfordshir) professori Joanna Brayson o’zining mashhur “Robots Should Be Slaves” nomli maqolasida robot va sun’iy intellekt tizimlarini hech qachon shaxs sifatida tavsiflash kerak emasligi, ularga huquqiy yoki axloqiy javobgarlik yuklash mumkin emasligini ochiq asoslaydi [18, B.13]. Muallifning fikricha, robotlar to’liq ravishda insonlar tomonidan egalik qilinadigan mulk hisoblanadi va ularning maqsadi hamda xatti-harakati to’liq inson tomonidan belgilanadi yoki boshqariladi. Brayson SIning “insoniylashtirish” bu insonlarning o’zini “degumanizatsiya” qilishga olib keladi va resurs hamda javobgarlikni taqsimlashda noto’g’ri qarorlar qabul qilinishiga sabab bo’ladi, deb ogohlantiradi.

Vashington universiteti professori Rayan Kalo Ebbottning yuqoridagi kitobiga javoban yozgan tanqidiy taqrizida, sun’iy intellektga erta (muddatidan oldin) huquqiy shaxs maqomini berish javobgarlik masalalarini oydinlashtirish o’rniga, aksincha, ularni xiralashtirishi mumkinligini ta’kidlaydi [19, B.9]. Bu pozitsiya ham, amaliy-huquqiy nuqtai nazardan, SIning subyektga aylantirishdan ko’ra, mavjud javobgarlik (mas’uliyat) rejimlarini takomillashtirish yo’nalishini ma’qullaydi, ya’ni SI obyekt sifatida qolishi, javobgarlik esa inson (ishlab chiqaruvchi yoki foydalanuvchi) zimmasida qolishi tarafdoridir.

Yuqoridagi olimlar sun’iy intellektga mustaqil huquqiy shaxs (subyekt) maqomini berish na nazariy, na amaliy jihatdan maqsadga muvofiq emas deb hisoblaydi. Shuningdek, ularning barchasi SIning fuqarolik-huquqiy munosabatlarning obyekti, ya’ni inson tomonidan egalik qilinadigan, boshqariladigan va nazorat qilinadigan texnik vosita sifatida qarash zarurligini tasdiqlaydi.

S.S.Bozorov sun’iy intellekt faoliyati bilan bog’liq javobgarlikning axloqiy va huquqiy taomillarini tahlil qilar ekan, javobgarlikni hamisha SIDan foydalanuvchi yoki uni ishlab chiqqan shaxs zimmasiga yuklaydi, deb hisoblaydi [20, B.52]. Bunday yondashuv SIning o’zini mustaqil javobgar subyekt emas, balki inson tomonidan boshqariladigan va nazorat qilinadigan obyekt/vosita sifatida qarash konsepsiyasiga asoslanadi.

S.S.Bozarovning ta’kidlashicha, sun’iy intellekt insonning ayrim intellektual faoliyatini taqlid qilishi mumkin bo’lsa-da, u inson bilan tenglashtirilishi yoki mustaqil huquq subyekti sifatida e’tirof etilishi mumkin emas. Aksincha, sun’iy intellekt fuqarolik muomalasida foydalaniladigan texnologik vosita sifatida namoyon bo’ladi. Shu munosabat bilan ayrim xorijiy olimlar sun’iy intellekt tizimlari foydalanuvchilarni o’zining sun’iy intellekt ekanligi haqida xabardor qilishi zarurligini asoslaydilar [21, B.62].

A.V.Ubaydullaeva “Sun’iy intellekt yordamida yaratilgan intellektual mulkning huquqiy tartibga solinishi” mavzusidagi falsafa doktori dissertatsiyasi intellektual mulk to’g’risidagi qonun hujjatlari doirasida sun’iy intellekt tizimlari tomonidan yaratilgan asarlarning huquqiy maqomini aniqlashga qaratilgan bo’lib, bu SIning mustaqil subyekt emas, balki intellektual mulk qonunchiligi doirasida tartibga solinadigan obyekt (yaratuvchi vosita) sifatida qarash konsepsiyasiga asoslanadi [22, B. 65].

I.Rustambekov, S.Gulyamov, A.Ubaydullaevlar SI mustaqil subyekt emas, balki intellektual mulk yaratilishi jarayonidagi vosita/obyekt sifatida tahlil qiladilar [23, B.5].

Yuqorida tahlil qilingan yondashuvlarni umumlashtirgan holda, shuni ta'kidlash lozimki, zamonaviy yuridik fanlar tizimida sun'iy intellektning obyekt maqomini saqlab qolish zarurati ham nazariy, ham amaliy jihatdan asoslangan, degan qarash ustuvor mavqega ega bo'lib bormoqda. Mazkur pozitsiyani quvvatlovchi dalillar turli yo'nalishlardan kelib chiqsa-da, ularning barchasi yakuniy natijada bir xulosaga olib keladi.

Birinchidan, "huquqiy neytrallik" konsepsiyasi nuqtai nazaridan yondashilganda, qonunchilikning sun'iy intellekt va inson xatti-harakati o'rtasida adolatli munosabatda bo'lishi talab etilsa-da, bu mavjud huquqiy tartibot doirasida uning foydalanuvchilarga nisbatan adolatli munosabatda bo'lishini ta'minlash, deb tushunilishi lozim.

Ikkinchidan, sun'iy intellektni "insoniylashtirish" tendensiyasining o'zi xavfli deb baholanadi, chunki bu inson mas'uliyatining eroziyaga uchrashiga va resurslar hamda javobgarlikni taqsimlashda noto'g'ri institutsional qarorlar qabul qilinishiga olib kelishi mumkin. Demak, obyekt maqomini saqlash nafaqat nazariy tozalik, balki amaliy-institutsional barqarorlik nuqtai nazaridan ham zarur hisoblanadi.

Uchinchidan, SIga nisbatan yangi, mustaqil huquqiy kategoriya yaratilishi javobgarlik masalalarini oydinlashtirishdan ko'ra, aksincha, uni mavhumlashtiradi, degan ogohlantiruvchi qarash ham muhim ahamiyatga ega, chunki, bu shuni ko'rsatadiki, amaliy-huquqiy jihatdan mavjud javobgarlik rejimlarini takomillashtirish ancha maqbul yo'l hisoblanadi.

Milliy doktrinaviy yondashuvlar ham xuddi shu yo'nalishni quvvatlaydi: javobgarlikning hamisha SIDan foydalanuvchi yoki uni ishlab chiqqan shaxs zimmasiga yuklanishi, hamda sun'iy intellektning intellektual mulk qonunchiligi doirasida yaratuvchi vosita/obyekt sifatida tartibga solinishi, bularning barchasi SINi obyekt sifatida tan olishning amaliy zaruratini tasdiqlaydi.

Shu tariqa, turli metodologik yo'nalishlarning yakuniy uyg'unligi shuni isbotlaydiki, sun'iy intellektni fuqarolik-huquqiy munosabatlarning obyekt sifatida tan olish bu tasodifiy emas, balki huquqiy nazariya va amaliyotning o'zaro mutanosibligidan kelib chiqadigan, ilmiy jihatdan puxta asoslangan xulosadir.

X.Rahmonqulovning "fuqarolik-huquqiy munosabatlarning barcha obyektlari har qanday sharoitda tabiiy holatda oldindan paydo bo'ladi, faqat so'ngra ular tufayli fuqarolik-huquqiy munosabatlar vujudga keladi deb o'ylash doimo to'g'ri kelmaydi, haqiqiy sharoitda bunday ketma-ketlik yuz bermasligi, balki aksincha bo'lishi ham mumkin" [10, B.36] degan fikrlariga qo'shilgan holda, ushbu qonuniyatni sun'iy intellekt tizimlari misolida yanada aniqroq kuzatishimiz mumkinligini ta'kidlaymiz. Zero, sun'iy intellekt tizimlari xuddi shu holatning yorqin namunasini tashkil etadi, deb hisoblaymiz.

Bizningcha, odatda ashyoviy huquq obyektlari (ko'chmas mulk, buyumlar, hayvonlar va hokazo) avval tabiiy yoki ijtimoiy voqelik sifatida mavjud bo'ladi, so'ngra qonunchilik ularni tartibga solish ehtiyojidan kelib chiqqan holda ularga nisbatan muayyan huquqiy rejimni belgilaydi.

Sun'iy intellekt tizimlarida esa ahvol tamoman boshqacha ekanligini ko'rishimiz mumkin, bu obyekt avvalo dasturchilar, investorlar va ishlab chiqaruvchilar o'rtasidagi shartnomaviy-huquqiy munosabatlar, intellektual mulk huquqi va investitsiya munosabatlari doirasida ya'ni allaqachon mavjud bo'lgan huquqiy shakllar (masalan, "nou-xau", "xizmat ko'rsatish shartnomasi", "tijorat siri") ichida loyihalashtiriladi, moliyalashtiriladi va yaratiladi, so'nggina u "obyekt" sifatida mustaqil texnik-texnologik voqelik tarzida namoyon bo'ladi. Boshqacha aytganda, sun'iy intellekt tizimi avval huquqiy (shartnomaviy va mulkiy) munosabatlar doirasida "buyurtma" yoki "loyiha" sifatida yuzaga kelishini, uning yaratilish jarayonining o'zi huquqiy bezak (shartnoma, litsenziya, intellektual mulk obyekt sifatidagi ro'yxatdan o'tkazish) orqali amalga oshirilishini va faqat shundan keyin u tayyor mahsulot, ya'ni texnik obyekt sifatida fuqarolik muomalasiga kiritilishini alohida qayd etishimiz mumkin.

Bundan tashqari, sun'iy intellekt tizimining huquqiy maqomi ko'p jihatdan uning tabiiy-texnik xususiyatlaridan emas, balki aynan qonunchilikning uni qanday tartibga solishidan kelib chiqishini ko'rishimiz mumkin. Xususan, yuqorida ta'kidlaganimizdek, sun'iy intellekt tizimi obyektiv ravishda

mavjud bo'lgan texnik hodisa bo'lsa-da, uning "kompyuter dasturi" sifatida tan olinishi va shu orqali mualliflik huquqi obyektiga aylanishi – bu tabiiy jarayon emas, balki sof yuridik-texnik qaror natijasidir. Agar uni boshqacha tarzda, masalan, "ma'lumotlar bazasi", "ixtiro" yoki mutlaqo yangi, o'ziga xos huquqiy kategoriya sifatida tan olinganida, uning fuqarolik-huquqiy maqomi ham tubdan boshqacha bo'lishi mumkinligini aytishimiz mumkin. Demak, mazkur misolda obyektning o'zi emas, balki unga nisbatan qo'llaniladigan huquqiy rejim (mualliflik huquqi normalarining qiyosan tatbiq etilishi) birinchi navbatda shakllanganini va shu huquqiy asosga tayanib, sun'iy intellekt tizimi "fuqarolik huquqi obyekt" maqomiga ega bo'lganini ko'ramiz.

Shu tariqa, sun'iy intellekt tizimlari misolida fuqarolik-huquqiy munosabat obyekt bilan uning huquqiy tartibga solinishi o'rtasidagi an'anaviy ketma-ketlik, ya'ni "avval obyekt, so'ngra huquq" tamoyili amalda teskari yo'nalishda namoyon bo'layotganligini ko'ramiz, bunda avval huquqiy shakl (shartnoma, litsenziya, mualliflik huquqi rejimi) vujudga keladi va faqat shu huquqiy shakl orqali texnik hodisa o'zining fuqarolik-huquqiy obyekt sifatidagi maqomini qozonadi.

Shuningdek, fikrimizcha sun'iy intellektning huquqiy tabiatini tahlil qilish natijalari asnosida uni fuqarolik huquqi obyektlari tizimida ashyolar turkumiga mansub obyekt sifatida tasniflashimiz uchun quyidagi asoslar mavjud:

birinchidan, sun'iy intellekt huquqiy layoqat va muomala layoqatiga ega emas. U mustaqil irodaga, onga va o'z xatti-harakatlari uchun javobgarlikni his qilish qobiliyatiga ega bo'lmagani bois, mantiqiy jihatdan huquq subyekti bo'la olmaydi va shu sababli faqat huquqiy munosabatlar obyekt sifatida namoyon bo'lishi mumkin;

ikkinchidan, sun'iy intellekt tizimlari – dasturiy ta'minot va algoritmlar ko'rinishida bugungi kunda fuqarolik muomalasida faol ishtirok etmoqda, ular sotiladi, sotib olinadi, litsenziya asosida beriladi va ijaraga topshiriladi. Bu esa ularning amalda allaqachon mulkiy munosabatlar obyekt sifatida qaralayotganini tasdiqlaydi;

uchinchidan, sun'iy intellekt tizimini egallash, undan foydalanish va uni tasarruf etish mumkinligi ashyoviy huquqlarning klassik uchligi (egallik qilish, foydalanish, tasarruf etish) unga to'liq tatbiq etilishini ko'rsatadi;

to'rtinchidan, sun'iy intellekt tizimlari iqtisodiy qiymatga ega, ya'ni ular bozor bahosiga ega, baholanishi, garov predmeti bo'lishi, korxona aktivi sifatida balansda hisobga olinishi mumkin, bu esa o'z o'rnida mulkiy obyektlarga xos asosiy belgidir;

beshinchidan, ko'p hollarda sun'iy intellekt dasturiy ta'minoti moddiy vositalar server, robot yoki boshqa qurilmalar bilan uzviy bog'liq holda mavjud bo'ladi. Bunday holatlarda uni intellektual mulk obyekt va moddiy tashuvchining birligidan iborat "murakkab ashyo" tushunchasi doirasida ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

Yuridik adabiyotlar tahlili shu ko'rsatmoqdaki, sun'iy intellekt inson tomonidan egallik qilinadigan, boshqariladigan va nazorat qilinadigan obyekt sifatida tan olish zarur degan fikrlar ilgari suriladi. Bu xulosa esa sun'iy intellektning fuqarolik huquqi obyektlari tizimidagi o'rnini belgilash nafaqat nazariy-ilmii, balki amaliy-huquqiy zarurat ekanini isbotlaydi.

Ilmiy adabiyotlarda sun'iy intellektning huquqiy tabiatiga nisbatan yagona yondashuv mavjud emas. Ayrim mualliflar uni intellektual mulk obyekt, boshqalari raqamli aktiv, murakkab axborot tizimi yoki alohida fuqarolik huquqi obyekt sifatida baholaydilar. Biroq ushbu yondashuvlarning har biri sun'iy intellektning faqat muayyan jihatini yoritib, uning barcha huquqiy xususiyatlarini to'liq qamrab olmaydi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, amaldagi fuqarolik qonunchiligini takomillashtirish jarayonida sun'iy intellektning fuqarolik huquqi obyektlari tizimidagi o'rnini aniq belgilash, tarkibiy elementlarini tabaqalashtirish, shuningdek unga nisbatan mulkiy va nomulkiy huquqlarning vujudga kelishi, amalga oshirilishi va huquqiy himoya qilinishi bilan bog'liq normativ-huquqiy bazani kompleks tarzda takomillashtirish maqsadga muvofiq.

IQTIBOSLAR/CHOCKI/REFERENCES:

1. The EU Artificial Intelligence Act. https://www.euaiact.com/web_page_name
2. Executive Order 14365 of December 11, 2025, "Ensuring a National Policy Framework for Artificial Intelligence" // The White House, Presidential Actions, 11.12.2025. <https://www.whitehouse.gov/presidential-actions/2025/12/eliminating-state-law-obstruction-of-national-artificial-intelligence-policy/>
3. Gesetz zur Durchführung der Verordnung über künstliche Intelligenz (KI-Marktüberwachungs- und Innovationsförderungsgesetz — KI-MIG), vom Deutschen Bundestag am 11. Juni 2026 beschlossen (Bundestag-Drucksache 21/4594, in der vom Digitalausschuss geänderten Fassung 21/6407), vom Bundesrat am 10. Juli 2026 gebilligt. <https://www.bundestag.de/dokumente/textarchiv/2026/kw24-de-ki-1183820>; <https://www.bundesregierung.de/breg-de/aktuelles/umsetzung-ki-verordnung-2406638>
4. 人工知能関連技術の研究開発及び活用の推進に関する法律 (Act on the Promotion of Research, Development and Utilization of Artificial Intelligence-Related Technologies). https://www8.cao.go.jp/cstp/ai/ai_act/ai_act.html
5. 生成式人工智能服务管理暂行办法 (Interim Measures for the Management of Generative AI Services). http://www.cac.gov.cn/2023-07/13/c_1690898327029107.htm
6. Pagallo U. The Laws of Robots: Crimes, Contracts, and Torts. Dordrecht: Springer, 2013. <https://link.springer.com/book/10.1007/978-94-007-6564-1>
7. Filipova I.A., Koroteev V.D. Future of the Artificial Intelligence: Object of Law or Legal Personality? // Journal of Digital Technologies and Law. — 2023. — Vol. 1, No. 2. — P. 359–386. — DOI: 10.21202/jdtl.2023.15. <https://doi.org/10.21202/jdtl.2023.15>
8. J. Sharipov, R. Nuridinov. Sun'iy intellekt: ta'lim sifatini oshirishning drayveri. 07.05.2025. Rivojlanish strategiya markazining rasmiy sayti. // <https://strategy.uz/index.php?news=2096>
9. I.B.Zokirov. Fuqarolik huquqi: Darslik. I qism.; Qayta ishlangan va to'ldirilgan beshinchi nashr. –T.: TDYU nashriyoti, 2009.// <https://unilibrary.uz/literature/145352>
10. H.Rahmonqulov. Fuqarolik huquqi obyektlari (o'quv qo'llanma). –T.: TDYUI nashriyoti, 2009.// <https://library.tsul.uz/uz/books/23492>
11. O.Oqyulov, J.I.Yuldashev, N.F.Imomov. Fuqarolik huquqiga kirish: Darslik. Toshkent-2025 // <https://library.tsul.uz/uz/books/4834>
12. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksiga sharh. 1-jild (birinchi qism) Adliya vazirligi. – T.: «Vektor-Press», 2010. – 816 b. // <https://library.tsul.uz/uz/books/5269>
13. X.R.Isanov Sun'iy intellekt tizimlari oshiqcha xavf manbayi sifatida: fors-major holati // Yurisprudensiya. – 2025. – 5-jild, 1-son. – B. 32–33. DOI: 10.51788/tsul.jurisprudence.5.1./VINX6590 // <https://yurisprudensiya.tsul.uz/index.php/yurisprudensiya/article/view/90>
14. Архипов, В. В., Наумов, В. Б. (2017). О некоторых вопросах теоретических оснований развития законодательства о робототехнике: аспекты воли и правосубъектности. Закон, 5, 157–170. https://zakon.ru/LibraryHome/Publication?_igZakon=True&_pubId=11526
15. Fuqarolik huquqi: Darslik. I qism. I.B.Zokirov; Mas'ul muharrir: H.Rahmonqulov: Qayta ishlangan va to'ldirilgan beshinchi nashr. –T.: TDYUI nashriyoti, 2009.// Fuqarolik huquqi: Darslik. I qism. Mualliflar jamoasi. O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan yurist, prof. O.Oqyulovning umumiy taliriri ostida. - T.: TDYU nashriyoti. 2017.// Fuqarolik huquqiga kirish. Darslik. Oqyulov O., Yuldashev J.I., Imomov N.F., Yuridik adabiyotlar publish. Toshkent. <https://unilibrary.uz/literature/145352>
16. Raxmonov, T. (2025). O'zbekistonda sun'iy intellektning fuqarolik-huquqiy maqomini aniqlash masalalari. Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук Actual Problems of Humanities and Social Sciences., 5(S/9), 449–454. <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI9Y2025N72>
17. Abbott, Ryan. The Reasonable Robot: Artificial Intelligence and the Law. Cambridge: Cambridge University Press, 2020.// https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3611370&_cf_chl_f_tk=tb.O21MM9oZ1m8fWYwXOGkjQyACQdTQQ7c4MRjK68wQ-1783417660-1.0.1.1-YWxNJ.ODxSmAFELzo5muVuNGLbWUxAMECvPCZhFPHqE
18. Bryson, Joanna J. "Robots Should Be Slaves." In Close Engagements with Artificial Companions: Key Social, Psychological, Ethical and Design Issues, ed. Yorick Wilks, 63–74. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2010. DOI:10.1075/nlp.8.11bry// <https://researchportal.bath.ac.uk/en/publications/robots-should-be-slaves>

19. Calo, Ryan. "The Interesting Robot: A Reply to Professor Abbott." *Jerusalem Review of Legal Studies* 25, no. 1 (2022): 1–15. Oxford University Press. https://www.researchgate.net/publication/363114569_The_Interesting_Robot_A_Reply_to_Professor_Abbott
20. S.Bozarov. Sun'iy intellekt javobgarligining axloqiy va huquqiy taomillari // Общество и инновации. 2022. Т. 3. № 3. С. 48–56. https://www.researchgate.net/publication/362153091_Sun'iy_intellekt_javobgarligining_axloqiy_va_huquqiy_taomillari
21. Bozarov S.S. Artificial Intelligence – Whether Responsibility of Robots Possible? // *Yurisprudensiya*. – 2021. – №5. – B. 60–64. https://www.researchgate.net/publication/368737614_Artificial_intelligence_-_Whether_responsibility_of_robots_possible
22. A.V.Ubaydullayeva. Sun'iy intellekt yordamida yaratilgan intellektual mulkning huquqiy tartibga solinishi. Yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori dissertatsiyasi avtoreferati. TDYU. Toshkent-2025 <https://justy.uz/books/suniy-intellekt-yordamida-yaratilgan-intellektual-mulkning-huquqiy-tartibga-solinishi/>
23. Rustambekov I., Gulyamov S., Ubaydullaeva A., Intellectual Property in the Digital Age: Educational methodical manual. Tashkent state University of law. Tashkent-2025 <https://library.tsul.uz/uz/books/18507>

ALLAMBERGENOVA Farida Bazarbay qizi

O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi huzuridagi
Yuridik kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish
institutining tayanch doktoranti
E-mail: faridaallambergenova98@gmail.com

ELEKTRON SHARTNOMA TUSHUNCHASI VA UNING FUQAROLIK-HUQUQIY TABIATI: ELEKTRON SHAKLNING MODDIY VA PROTSESSUAL JIHATLARI HAMDA XALQARO DOKTRINALAR TAHLILI

Iqtibos keltirish uchun (для цитирования, for citation): ALLAMBERGENOVA F.B. Elektron shartnoma tushunchasi va uning fuqarolik-huquqiy tabiati: elektron shaklning moddiy va protsessual jihatlari hamda xalqaro doktrinalar tahlili // Yurist axborotnomasi – Вестник юриста – Lawyer herald. № 4 (2026) B. 93-100.

4 (2026) DOI <https://doi.org/10.34920/2181-9416/2026/4-010>

ANNOTATSIYA

Maqolada elektron shartnoma tushunchasi va uning fuqarolik-huquqiy tabiati elektron shaklning moddiy-huquqiy hamda protsessual jihatlari bilan uzviy bog'liqlikda tahlil qilinadi. Maqolaning maqsadi elektron shartnomani mustaqil shartnoma turi sifatida emas, balki fuqarolik-huquqiy shartnomaning raqamli shaklda ifodalanishi sifatida asoslash, elektron rozilik, elektron hujjat, elektron imzo, oferta va aksept, shuningdek, elektron dalillar institutlari bilan bog'liq nazariy va amaliy muammolarni aniqlashdan iborat. Maqolada O'zbekiston qonunchiligi, UNCITRAL model qonunlari, BMTning elektron kommunikatsiyalar to'g'risidagi konvensiyasi, Yevropa Ittifoqining eIDAS reglamenti, AQSH, Buyuk Britaniya, Germaniya va Fransiya tajribasi qiyosiy-huquqiy tahlil qilinadi. Tadqiqot natijasida elektron shartnomaning mazmuni an'anaviy shartnoma institutidan ajralmasligi, biroq uning shakli, taraflarni identifikatsiya qilish mexanizmi, rozilikni tasdiqlash usuli va sudda isbotlanish tartibi raqamli muhit xususiyatlari bilan belgilanishi asoslandi. Shuningdek, elektron shartnomalarda platforma operatorining roli, smart-kontraktlardan farqli jihatlari, elektron oferta va elektron akseptni aniqlash mezonlari hamda elektron dalillarni baholash talablari ochib berildi. Maqolaning ilmiy yangiligi elektron shartnomani fuqarolik-huquqiy kelishuv, elektron hujjat, raqamli identifikatsiya vositasi va protsessual dalil sifatida kompleks tahlil qilishda namoyon bo'ladi.

Kalit so'zlar: elektron shartnoma, elektron hujjat, elektron imzo, elektron tijorat, elektron oferta, elektron aksept, smart-kontrakt, platforma operatori, raqamli dalil, funksional ekvivalentlik.

АЛЛАМБЕРГЕНОВА Фарида

Докторант Института повышения квалификации
и переподготовки юридических кадров при
Министерстве юстиции Республики Узбекистан
E-mail: faridaallambergenova98@gmail.com

ПОНЯТИЕ ЭЛЕКТРОННОГО ДОГОВОРА И ЕГО ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВАЯ ПРИРОДА: МАТЕРИАЛЬНО-ПРАВОВЫЕ И ПРОЦЕССУАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ЭЛЕКТРОННОЙ ФОРМЫ, А ТАКЖЕ АНАЛИЗ МЕЖДУНАРОДНЫХ ДОКТРИН

АННОТАЦИЯ

В статье анализируется понятие электронного договора и его гражданско-правовая природа во взаимосвязи с материально-правовыми и процессуальными аспектами электронной формы. Цель исследования состоит в обосновании электронного договора не как самостоятельного вида договора, а как цифровой формы выражения гражданско-правового договора, а также в выявлении теоретических и практических проблем, связанных с электронным волеизъявлением, электронным документом, электронной подписью, офертой и акцептом, а также электронными доказательствами. В статье проводится сравнительно-правовой анализ законодательства Республики Узбекистан, типовых законов UNCITRAL, Конвенции ООН об использовании электронных сообщений в международных договорах, Регламента ЕС eIDAS, а также опыта США, Великобритании, Германии и Франции. В результате исследования обосновано, что по своему содержанию электронный договор не отделяется от традиционного договорного института, однако его форма, механизм идентификации сторон, способ подтверждения согласия и порядок доказывания в суде определяются особенностями цифровой среды. Кроме того, раскрываются роль оператора электронной платформы, отличие электронного договора от смарт-контракта, критерии определения электронной оферты и электронного акцепта, а также требования к оценке электронных доказательств. Научная новизна статьи выражается в комплексном исследовании электронного договора как гражданско-правового соглашения, электронного документа, средства цифровой идентификации и процессуального доказательства.

Ключевые слова: электронный договор, электронный документ, электронная подпись, электронная коммерция, электронная оферта, электронный акцепт, смарт-контракт, оператор платформы, цифровое доказательство, функциональная эквивалентность.

FARIDA Allambergenova

PhD candidate at the Training Institute for lawyers
under the Ministry of Justice of the Republic of Uzbekistan
E-mail: faridaallambergenova98@gmail.com

THE CONCEPT OF AN ELECTRONIC CONTRACT AND ITS CIVIL-LAW NATURE: SUBSTANTIVE AND PROCEDURAL ASPECTS OF ELECTRONIC FORM AND ANALYSIS OF INTERNATIONAL DOCTRINES

ANNOTATION

The article analyzes the concept of an electronic contract and its civil-law nature in close connection with the substantive and procedural aspects of electronic form. The purpose of the research is to substantiate that an electronic contract should not be regarded as an independent type of contract, but

rather as a digital form of expression of a civil-law contract, and to identify theoretical and practical issues related to electronic consent, electronic documents, electronic signatures, offer and acceptance, as well as electronic evidence. The article provides a comparative legal analysis of the legislation of Uzbekistan, the UNCITRAL model laws, the United Nations Convention on the Use of Electronic Communications in International Contracts, the EU eIDAS Regulation, and the legal experience of the United States, the United Kingdom, Germany and France. The study concludes that, in terms of its legal content, an electronic contract is not separate from the traditional contract institution; however, the specific features of the digital environment determine its form, the mechanism for identifying the parties, the method of confirming consent and the procedure for proving it in court. The article also examines the role of platform operators, the distinction between electronic contracts and smart contracts, the criteria for determining electronic offer and acceptance, and the requirements for assessing electronic evidence. The scientific novelty lies in the comprehensive analysis of an electronic contract as a civil-law agreement, an electronic document, a means of digital identification and procedural evidence.

Keywords: electronic contract, electronic document, electronic signature, e-commerce, electronic offer, electronic acceptance, smart contract, platform operator, digital evidence, functional equivalence.

Raqamli iqtisodiyot sharoitida fuqarolik-huquqiy munosabatlarning katta qismi elektron muhitga ko'chib, shartnomalar qog'oz hujjat va qo'lyozma imzo orqali emas, balki elektron platformalar, mobil ilovalar, elektron imzo, SMS-kod, "roziman" yoki "tasdiqlash" kabi raqamli harakatlar orqali tuzilmoqda. O'zbekiston qonunchiligida elektron tijorat, elektron hujjat aylanishi va elektron raqamli imzoga oid maxsus normalar mavjud bo'lsa-da, elektron shartnomaning fuqarolik-huquqiy tabiati, elektron rozilik mezonlari va sudda dalil sifatida baholanishi yetarli darajada tizimlashtirilmagan. Ayniqsa, foydalanuvchining roziligi elektron muhitda turli shakllarda ifodalanishi mumkin: "click-wrap" – foydalanuvchi shartlarga roziligini alohida tugma yoki belgi orqali bildiradigan model; "browse-wrap" – shartlar sayt havolasi orqali joylashtirilib, saytdan foydalanish rozilik sifatida talqin qilinadigan model; "sign-in-wrap" esa ro'yxatdan o'tish yoki tizimga kirish harakati shartlarga rozilik bilan bog'lanadigan model sifatida namoyon bo'ladi. Shuningdek, "marketpleys" orqali tuziladigan bitimlarda platforma operatorining huquqiy maqomi, taraflar roziligini qayd etish va shartnoma shartlarini saqlash majburiyati alohida ilmiy-amaliy tahlilni talab qiladi.

Mazkur maqolaning ilmiy yangiligi elektron shartnomani alohida shartnoma turi sifatida emas, balki fuqarolik-huquqiy kelishuvning raqamli muhitda shakllanishi sifatida tahlil qilishda namoyon bo'ladi. Shu sababli maqolada asosiy e'tibor "elektronlik" belgisining o'ziga emas, balki taraflar roziligini aniqlash, shartnoma matnini saqlash, shaxsni identifikatsiya qilish va elektron dalillarni baholash mezonlariga qaratiladi.

Elektron shartnoma tushunchasini aniqlashda uni elektron hujjat, elektron xabar, elektron bitim va elektron raqamli imzodan farqlash zarur. Elektron hujjat shartnoma shartlari ifodalangan axborot shakli, elektron xabar taraflar o'rtasidagi axborot almashinuvi, elektron raqamli imzo esa shaxsni identifikatsiya qilish va rozilikni tasdiqlash vositasidir. Elektron shartnoma esa mazkur elementlar orqali fuqarolik-huquqiy majburiyatni vujudga keltiruvchi kelishuv sifatida namoyon bo'ladi. O'zbekiston Respublikasining "Elektron tijorat to'g'risida"gi Qonunida elektron tijoratda shartnoma taraflar o'rtasida shartnoma shartlarini elektron hujjatlar va/yoki elektron xabarlarni tasdiqlash yo'li bilan kelishish orqali elektron hujjat shaklida rasmiylashtirilishi belgilangan [1, 15-modd]. Mazkur qoida elektron shartnomaning asosiy belgilarini ko'rsatadi: shartnoma axborot tizimlari orqali tuziladi, taraflarning roziligi elektron hujjat yoki elektron xabar orqali ifodalanadi va bunday shartnoma fuqarolik-huquqiy shartnoma sifatida umumiy shartnoma qoidalariga bo'ysunadi. Mazkur qoida elektron shartnomada huquqiy baholash markazi shartnomaning nomi yoki texnik vositasida emas, balki taraflar roziligining qanday shakllangani, qaysi matnga nisbatan bildirilgani va keyinchalik qanday dalillar bilan tasdiqlanishida ekanini ko'rsatadi. Bu masalada xorijiy doktrinada ham o'xshash, biroq ayrim jihatlar bilan farqli yondashuvlar mavjud. Masalan, Eliza Mik elektron shartnomalar bo'yicha adabiyotlarda "elektronlik" ortiqcha bo'rttirilishini

tanqid qilib, an'anaviy shartnoma huquqi to'liq chetga surilmasligi, balki texnologik omillar bilan to'ldirilishi kerakligini ta'kidlaydi [2, B.324].

Elektron shartnomani baholashda uning raqamli elementlari alohida huquqiy vazifani bajaradi: elektron hujjat shartnoma matnini aks ettiradi, elektron xabar taraflar o'rtasidagi axborot almashinuvini tasdiqlaydi, elektron imzo yoki SMS-kod esa shaxsni identifikatsiya qilish va rozilikni ifodalash vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Shu sababli elektron shartnoma bo'yicha nizoda ushbu elementlar alohida-alohida emas, balki yagona daliliy majmua sifatida baholanishi lozim.

Elektron shartnomani an'anaviy shartnomadan farqlovchi asosiy jihat uning nomida emas, balki huquqiy faktning raqamli izlar orqali shakllanishidadir. Qog'oz shartnomada erk-iroda odatda bitta hujjat va imzo orqali aniqlansa, elektron shartnomada u platformaga kirish, shartlar bilan tanishish, "roziman" tugmasini bosish, SMS-kod kiritish yoki to'lovni amalga oshirish kabi harakatlar majmui orqali isbotlanadi. Shu sababli elektron shartnomalarda elektron tasdiqlash usulining o'zi emas, balki uning huquqiy funksiyasi – rozilik va identifikatsiyani tasdiqlashi – muhim ahamiyatga ega [1, 15-modd].

Elektron shartnomaning mazkur belgilari uni boshqa raqamli-huquqiy hodisalardan, xususan, smart-kontraktlardan farqlash zaruratini yuzaga keltiradi. Amaliyotda elektron shaklda tuzilgan shartnoma va shartlarni avtomatik bajarishga qaratilgan dasturiy kod ko'pincha bir xil tushuncha sifatida talqin qilinsada, fuqarolik-huquqiy tahlilda ularning vazifasi va huquqiy tabiati bir xil emas. Elektron shartnoma har qanday fuqarolik-huquqiy kelishuvning elektron vositalar orqali tuzilishini anglatadi, smart-kontrakt esa odatda blokcheyn yoki boshqa dasturiy muhitda shartnoma shartlarining avtomatik bajarilishiga qaratilgan kodlashtirilgan mexanizm sifatida namoyon bo'ladi. F. Ghodoosi smart-kontraktlar bo'yicha tahlilida "smart-kontrakt" atamasi ko'pincha o'z-o'zidan bajariladigan dasturiy kodga nisbatan ishlatilishini ko'rsatadi [3, B.51]. Eliza Mik esa smart-kontraktlar bo'yicha huquqiy tahlilda texnologiyaga haddan tashqari idealistik yondashmaslik, ularning huquqiy muammolarini "ishonch" yoki "o'zgarmaslik" kabi texnik tushunchalar bilan avtomatik hal qilib bo'lmazligini ta'kidlaydi [4, B.269]. Fikrimizcha, elektron shartnoma huquqiy kelishuv bo'lsa, smart-kontrakt ko'pincha shu kelishuvni avtomatlashtirish yoki ijro etish vositasidir. Shu sababli smart-kontraktni elektron shartnomaning sinonimi emas, balki ayrim hollarda uning texnologik ijro mexanizmi sifatida baholash maqsadga muvofiq.

Mazkur farq milliy qonunchilik nuqtayi nazaridan ham ahamiyatlidir. O'zbekiston Respublikasida kripto-aktivlar aylanmasi, ma'lumotlarning taqsimlangan reyestri va kripto-aktivlar aylanmasi sohasidagi xizmatlar provayderlari faoliyati O'zbekiston Respublikasi Istiqbolli loyihalar milliy agentligi tomonidan tartibga solinadi. Agentlik ma'lumotlarida kripto-aktiv ma'lumotlarning taqsimlangan reyestridagi raqamli yozuvlar yig'indisi bo'lgan, qiymati va egasiga ega mulkiy huquq sifatida, ma'lumotlarning taqsimlangan reyestri esa ma'lumotlarni ixtisoslashtirilgan bloklarda taqsimlovchi texnologiya sifatida izohlanadi [5]. Shu jihatdan smart-kontrakt blokcheyn yoki boshqa taqsimlangan reyestr muhitida avtomatik ijro mexanizmi sifatida namoyon bo'lishi mumkin, biroq bu holat uni o'z-o'zidan Fuqarolik kodeksi doirasidagi alohida shartnoma turi sifatida tan olishni anglatmaydi. Fuqarolik-huquqiy baholashda hal qiluvchi mezon kodning mavjudligi emas, balki taraflarning roziligi, shartnoma shartlarining aniqligi va ushbu kod qaysi huquqiy kelishuvni bajarishga xizmat qilayotganidir.

Smart-kontraktlar va boshqa raqamli mexanizmlar elektron shartnomalarda axborot tizimi yoki platforma operatorining rolini ham aniqlash zarurligini ko'rsatadi. "Elektron tijorat to'g'risida"gi Qonunda elektron tijorat operatori elektron hujjatlar va elektron xabarlar aylanishi bilan bog'liq xizmatlar ko'rsatuvchi yuridik shaxs sifatida belgilanadi [1, 3, 11-13-moddalar]. Shu bois platforma faqat texnik vositachi bo'ladimi yoki shartnomaviy munosabatda faol ishtirok etadimi, uning real funksiyalari – to'lovni qabul qilishi, buyurtmani tasdiqlashi, shartlarni belgilashi va nizoda zarur ma'lumotlarni saqlashi asosida baholanishi lozim.

Demak, elektron shartnoma tushunchasini aniqlashda uchta element – taraflarning fuqarolik-huquqiy kelishuvi, ushbu kelishuvni elektron shaklda ifodalovchi vositalar hamda shartnoma tuzilishi va isbotlanishida ishtirok etuvchi platforma yoki axborot tizimining funksional roli – birgalikda hisobga olinishi lozim. Shu asosda elektron shartnomaga quyidagicha ta'rif berish mumkin: elektron

shartnoma – bu fuqarolik huquq va majburiyatlarini vujudga keltirish, o'zgartirish yoki bekor qilishga qaratilgan, taraflarning erk-irodasi elektron hujjat, elektron xabar, elektron imzo yoxud boshqa raqamli identifikatsiya va tasdiqlash vositalari orqali ifodalangan fuqarolik-huquqiy kelishuvdir.

Elektron shartnomaning fuqarolik-huquqiy tabiati uning qaysi huquqiy institutga mansubligi va qanday majburiyat munosabatini vujudga keltirishini aniqlash bilan bog'liq. Elektron shaklda oldi-sotdi, xizmat ko'rsatish, pudrat, litsenziya, bank, sug'urta yoki iste'mol shartnomalari tuzilishi mumkin; bunday hollarda baholash shartnomaning elektron shakliga emas, balki taraflar roziligi, shartnoma shartlarining aniqligi, identifikatsiya usuli va elektron dalillarning ishonchliligiga qaratiladi. Fuqarolik kodeksida shartnoma ikki yoki bir necha shaxsning fuqarolik huquq va burchlarini vujudga keltirish, o'zgartirish yoki bekor qilish haqidagi kelishuvi sifatida belgilanadi [6, 353-modda]. I.B.Zokirov bitimni erk-iroda harakati, H.R. Rahmonqulov esa shartnomani majburiyatlarni yuzaga keltiruvchi yuridik fakt sifatida baholaydi [7; 8]. Shu bois elektron shartnoma ham elektron shaklda ifodalangan erk-iroda harakati va majburiyatni vujudga keltiruvchi yuridik fakt sifatida namoyon bo'ladi.

Elektron shartnomaning yuridik fakt sifatidagi mohiyatini tan olish uning tuzilish mexanizmini aniqlashni talab qiladi. Shartnomaviy majburiyat faqat elektron shakl mavjudligi bilan emas, balki taraflarning o'zaro mos erk-irodasi shakllanganligi bilan vujudga keladi. Elektron muhitda bunday rozilik "I agree", "roziman", "buyurtma berish", "to'lov qilish", SMS-kod kiritish yoki elektron imzo qo'yish kabi harakatlar orqali namoyon bo'ladi. Mark Lemley internetdagi "terms of use" amaliyotida foydalanuvchi ko'pincha real muzokara qilmasdan, oldindan ishlab chiqilgan shartlarga qo'shilishini ko'rsatadi [9]. Shu sababli elektron shartnomada rozilikni baholashda faqat texnik tugma bosilganligi emas, balki shartlar foydalanuvchiga aniq, tushunarli va oldindan tanishish imkoniyati bilan taqdim etilganligi ham asosiy mezon bo'lishi lozim.

Elektron oferta va elektron aksept masalasida ham Fuqarolik kodeksining umumiy qoidalari asos bo'lib xizmat qiladi. Kodeksda oferta, aksept, shartnomaning tuzilgan payti va shartnoma shakliga oid normalar belgilangan [6, 364-376-moddalar]. Elektron muhitda oferta sayt, mobil ilova, marketpleys sahifasi, elektron pochta yoki boshqa axborot tizimi orqali bildirilishi mumkin; aksept esa buyurtma berish, to'lovni amalga oshirish, elektron tasdiqlash yoki boshqa konkludent harakat orqali ifodalanadi. Biroq har qanday reklama yoki mahsulot sahifasini oferta deb baholash mumkin emas; unda shartnomaning muhim shartlari yetarli darajada aniqlangan bo'lishi hamda uni qabul qilgan shaxs bilan shartnoma tuzish niyati mavjudligi ko'rinib turishi lozim.

"Click-wrap", "browse-wrap" va "sign-in-wrap" shartnomalar elektron shartnomada rozilikni aniqlash muammosini yaqqol ko'rsatadi. "Click-wrap" modelida foydalanuvchi shartlarga roziligini alohida tugma yoki belgi orqali bildiradi; "browse-wrap" modelida esa shartlar odatda saytning havolasi orqali joylashtiriladi va foydalanuvchining saytdan foydalanishi rozilik sifatida talqin qilinadi; "sign-in-wrap" modelida esa ro'yxatdan o'tish yoki tizimga kirish harakati shartlarga rozilik bilan bog'lanadi. AQSH sud amaliyotida Specht v Netscape ishida foydalanuvchiga shartlar yetarli darajada ko'rinmagan bo'lsa, oddiy yuklab olish harakati rozilikni anglatmasligi ta'kidlangan [10]. Nguyen v Barnes & Noble ishida esa "terms of use" havolasining mavjudligi, foydalanuvchida real yoki konstruktiv xabardorlik bo'lmasa, shartnomaviy majburiyatni yuzaga keltirish uchun yetarli emasligi ko'rsatilgan [11]. Shunday qilib, xorijiy tajriba shuni ko'rsatadiki, elektron shartnomaning haqiqiyliigi faqat texnik harakatga emas, balki shartlar haqida yetarli xabardorlik va aniq rozilik mavjudligiga bog'liq.

O'zbekiston amaliyotida ham bunday holatlar, ayniqsa, elektron tijorat va muddatli to'lov munosabatlarida uchrashi mumkin. Masalan, foydalanuvchi marketpleys orqali tovarni muddatli to'lov asosida xarid qilib, shartlarni SMS-kod orqali tasdiqlagan bo'lsa, keyingi nizoda faqat SMS-kod mavjudligi yetarli dalil bo'lib qolmaydi. Bunda shartnoma matnining qaysi tahriri foydalanuvchiga ko'rsatilgani, SMS-kod qaysi raqamga yuborilgani, tasdiqlash vaqti, akkauntga kirish tarixi, IP-manzil, to'lov cheki va platforma loglari aloqadorlik, maqbullik va ishonchlilik mezonlari asosida birgalikda baholanishi lozim [15].

Elektron muhitda rozilikni aniqlash shartnoma haqiqiyligining muhim jihati bo'lsa-da, shartnomaviy munosabatning huquqiy kuchi yozma shaklga tenglik, shartnoma matnini saqlash va uni keyinchalik dalil sifatida taqdim etish imkoniyati bilan ham bog'liq. Agar platforma foydalanuvchi qaysi tahrirdagi shartlarga rozilik bildirganini saqlamagan bo'lsa, nizoda shartnoma mazmunini aniqlash qiyinlashadi.

Elektron shartnomalarda elektron shaklning moddiy-huquqiy ahamiyati uning yozma shakl talabini bajarish qobiliyati bilan belgilanadi. "Elektron hujjat aylanishi to'g'risida"gi Qonunda elektron hujjat qog'oz hujjatga tenglashtirilishi va u bilan bir xil yuridik kuchga ega ekanligi belgilangan [12, 7-moddal]. UNCITRALning Elektron tijorat to'g'risidagi namunaviy qonuni ham elektron xabar faqat elektron shaklda bo'lgani sababli yuridik kuchdan mahrum etilmasligini belgilab, "yozma shakl", "imzo" va "asl nusxa" talablarini funksional ekvivalentlik asosida talqin qiladi [13, 5-8-moddalar]. Shu bilan birga, elektron hujjat mavjudligining o'zi yetarli emas; unda taraflarning haqiqiy roziligi, shartlar bilan oldindan tanishish imkoniyati va hujjat yaxlitligi aniqlanishi kerak [12, 5-7-moddalar]. Elektron raqamli imzo shaxsni identifikatsiya qilish va rozilikni tasdiqlash vositasi bo'lsa-da [14, 3-4-moddalar], zamonaviy elektron shartnomalarda SMS-kod, bir martalik parol, Face-ID, mobil ilovadagi tasdiqlash yoki "roziman" tugmasi ham identifikatsiya, autentifikatsiya va rozilikni isbotlash funksiyasini bajarishi mumkin.

Elektron shartnomada shartnoma matnini saqlash va foydalanuvchiga qayta ko'rsatish imkoniyati muhimdir. Shu sababli platforma yoki elektron tijorat operatori shartnoma matni, rozilik bildirilgan vaqt, identifikatsiya vositasi hamda foydalanuvchiga taqdim etilgan axborotni saqlashi lozim. Ayniqsa, iste'molchi ishtirokidagi munosabatlarda shartnoma predmeti, narx, to'lov, yetkazib berish, qaytarish va shikoyat qilish tartibi tushunarli, ko'rinadigan va saqlab olish mumkin bo'lgan shaklda taqdim etilishi kerak [9, B.459].

Elektron shartnomaning protsessual ahamiyati uning nizoli holatda dalil sifatida baholanishi bilan belgilanadi. Moddiy-huquqiy jihatdan elektron shaklda tuzilgan shartnoma haqiqiy bo'lishi mumkin, biroq sudda uning qachon, kim tomonidan, qanday shartlarda va qaysi raqamli mexanizm orqali tuzilganini isbotlash alohida protsessual masaladir. Fikrimizcha, elektron shartnomalar bo'yicha nizolarda asosiy e'tibor elektron rozilikning autentikligi, shartnoma matnining o'zgarmaganligi va raqamli izlarning ishonchliligini aniqlashga qaratilishi lozim. Fuqarolik protsessual kodeksida fuqarolik ishi elektron shaklda shakllantirilishi mumkinligi belgilangan [15, 5-moddal]. Dalillar esa sud tomonidan aloqadorlik, maqbullik va ishonchlilik nuqtayi nazaridan baholanadi [15, 80-moddal]. Shuningdek, ish uchun ahamiyatga ega bo'lgan elektron ma'lumotlar, jumladan elektron fayllar, audio- va videoyozuvlar, internet tarmog'ida saqlanayotgan ma'lumotlar raqamli dalil sifatida e'tirof etilgan [15, 89²-moddal]. Bu normalar elektron shartnoma, elektron yozishma, SMS-kod, elektron pochta, elektron imzo, IP-manzil, log-fayl, to'lov cheki yoki marketpleys buyurtma tarixini dalil sifatida baholash imkonini beradi. Biroq raqamli dalilning mavjudligi uning avtomatik ishonchli ekanini anglatmaydi; sud ushbu ma'lumotning kelib chiqishi, saqlanish tartibi, yaxlitligi va o'zgartirilmaganligini tekshirishi zarur.

Elektron dalillarni baholashda autentiklik, yaxlitlik va ishonchlilik asosiy mezon bo'lib, bunda faqat ko'rinib turgan matn emas, balki metama'lumotlar, server loglari va saqlanish zanjiri ham inobatga olinishi lozim [16].

Elektron oferta va akseptni isbotlashda "roziman" tugmasi bosilgan vaqt, foydalanuvchi akkaunti, IP-manzil, SMS-kod tasdig'i, to'lov amalga oshirilganligi, platforma tomonidan yuborilgan elektron xabarlar va shartnoma matnining qaysi tahriri qabul qilingani birgalikda baholanishi kerak. Elektron shartnoma tuzilgan vaqt va joy server vaqti, elektron xabar yuborilgan va qabul qilingan vaqt, to'lov tasdiqlangan sana hamda platforma loglari orqali aniqlanishi mumkin [17, 10-moddal]. Shu bois platforma operatorlari shartnoma tuzilishiga oid raqamli izlarni ma'lum muddat saqlashi, ularning yaxlitligini ta'minlashi va sud talabiga ko'ra taqdim etishi lozim [15, 89³-89⁴-moddalar].

Elektron shartnomalar bo'yicha nizolarda isbotlash yuki dalillarga real egalik qilish imkoniyati asosida taqsimlanishi kerak. Server loglari, shartnoma tahriri, foydalanuvchi harakatlari tarixi, tasdiqlash vaqti, IP-manzil va to'lov ma'lumotlari odatda professional subyekt yoki platforma operatori nazoratida bo'ladi. Shu sababli professional subyekt shartlar foydalanuvchiga oldindan taqdim etilganini, foydalanuvchi

ularga ongli ravishda rozilik bildirganini va shartnoma matni o'zgarmaganligini isbotlashi, iste'molchi esa o'z talabining mazmuni, zarar yoki huquqbuzarlik holatini asoslab berishi lozim.

Xalqaro va xorijiy tajriba elektron shartnomalarni tartibga solishda texnologik vositaning nomidan ko'ra uning huquqiy vazifasiga – shartnoma matnini saqlash, tarafni aniqlash va rozilikni tasdiqlash imkoniyatiga e'tibor qaratish zarurligini ko'rsatadi.

UNCITRALning Elektron tijorat to'g'risidagi namunaviy qonuni elektron xabar faqat elektron shaklda bo'lgani sababli huquqiy kuchdan mahrum etilmasligini belgilaydi va elektron shaklni "yozma shakl", "imzo" hamda "asl nusxa" talablariga nisbatan funksional talqin qiladi [13, 5-8-moddalar]. UNCITRALning Elektron imzolar to'g'risidagi namunaviy qonuni elektron imzo imzolovchini aniqlash va uning elektron xabardagi axborotga nisbatan roziligini ko'rsatish funksiyasini bajarsa, huquqiy jihatdan tan olinishi mumkinligini nazarda tutadi [18, 6-7-moddalar]. eIDAS reglamenti esa elektron identifikatsiya va ishonchli xizmatlar infratuzilmasiga tayangan holda oddiy, ilg'or va malakali elektron imzolarni farqlaydi hamda elektron imzoning dalil sifatida rad etilmasligini belgilaydi [19, 3, 25-moddalar].

O'zbekiston uchun ushbu ikki modelni qarama-qarshi qo'yish emas, balki uyg'unlashtirish maqsadga muvofiq. Fuqarolik kodeksida elektron shakldagi bitim va shartnomalarning umumiy huquqiy mezonlari, ya'ni rozilik, yozma shaklga tenglik, matnni saqlash va keyinchalik qayta ko'rsatish imkoniyati belgilanishi mumkin. Maxsus qonunlarda esa elektron identifikatsiya, ishonchli xizmatlar, sertifikatlash, platforma operatorlarining axborotni saqlash majburiyati va elektron dalillarni texnik tasdiqlash mexanizmlari batafsil tartibga solinishi lozim. Bunday ikki pog'onali model fuqarolik-huquqiy barqarorlik va texnologik moslashuvchanlik o'rtasidagi muvozanatni ta'minlaydi.

AQSH tajribasida UETA va E-SIGN Act elektron yozuv yoki elektron imzo faqat elektron shaklda bo'lgani sababli huquqiy kuchdan mahrum etilmasligini belgilaydi [20, 7-bo'lim; 21, § 7001]. Buyuk Britaniya elektron imzoni asosan daliliy vosita sifatida tan olsa [22, 7-bo'lim], Germaniya yozma shaklni elektron shakl bilan almashtirishda malakali elektron imzoga tayanadi [23, 126a-modda], Fransiya esa elektron yozuvning daliliy kuchini shaxsni aniqlash va hujjat yaxlitligi bilan bog'laydi [24, 1366-1367-moddalar]. Ushbu yondashuvlar O'zbekiston uchun elektron shaklni tan olish bilan cheklanmasdan, identifikatsiya, rozilik, hujjat yaxlitligi va raqamli dalillarni baholash mezonlarini tizimlashtirish zarurligini ko'rsatadi.

Milliy qonunchilikda elektron shartnoma, elektron hujjat, elektron xabar va elektron tijorat bitimi tushunchalari o'rtasidagi chegaralarni, shuningdek, elektron imzo, SMS-kod, biometrik tasdiq va platformadagi "roziman" tugmasi kabi rozilik shakllarining huquqiy maqomini aniqlashtirish zarur. Shu maqsadda Fuqarolik kodeksida elektron shaklda tuziladigan bitim va shartnomalar uchun elektron rozilik, identifikatsiya, shartnoma matnini saqlash va keyinchalik qayta ko'rsatish mezonlarini belgilash; "Elektron tijorat to'g'risida"gi Qonunda elektron oferta, elektron aksept, platformaviy shartnoma va avtomatlashtirilgan bitim tushunchalarini aniqlashtirish; FPKda esa elektron shartnomalar bo'yicha raqamli dalillarni autentiklik, yaxlitlik, metama'lumotlar va saqlanish zanjiri asosida baholash mezonlarini mustahkamlash maqsadga muvofiq. Bundan tashqari, SMS-kod, elektron imzo, IP-manzil, log-fayl va platforma yozuvlarini baholashga oid sud amaliyotini umumlashtirish elektron tijorat ishtirokchilari uchun yagona yondashuv shakllanishiga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, elektron shartnomalarning huquqiy kuchi taraflar roziligi, shartnoma shartlarining aniqligi va elektron tasdiqlash vositalarining ishonchliligi bilan belgilanadi. Raqamli muhitda ushbu mezonlarni baholash shartnoma matnining qaysi tahriri qabul qilinganini, shaxs qanday identifikatsiya qilinganini, elektron hujjat o'zgartirilmaganligini va raqamli izlarning ishonchligini alohida tekshirishni talab qiladi. Shu sababli milliy qonunchilikda elektron rozilik, platforma operatorining axborotni saqlash majburiyati va raqamli dalillarni baholash mezonlarini aniq belgilash elektron shartnomaviy munosabatlarda taraflar huquqlarini samarali himoya qilishga xizmat qiladi.

IQTIBOSLAR/CHOCKI/REFERENCES:

1. O'zbekiston Respublikasining "Elektron tijorat to'g'risida"gi O'RQ-792-son Qonuni. 29.09.2022. URL: <https://lex.uz/uz/docs/-6213382>.

2. Mik E. The Unimportance of Being “Electronic” or Popular Misconceptions about “Internet Contracting” // International Journal of Law and Information Technology. 2011. Vol. 19. Issue 4. P. 324-347. DOI: <https://doi.org/10.1093/ijlit/ear011>. URL: <https://academic.oup.com/ijlit/article-abstract/19/4/324/707792> (Murojaat qilingan sana: 01.06.2026).
3. Ghodoosi F. Contracting in the Age of Smart Contracts // Washington Law Review. 2021. Vol. 96. P. 51-92. URL: <https://digitalcommons.law.uw.edu/wlr/vol96/iss1/2/> (Murojaat qilingan sana: 01.06.2026).
4. Mik E. Smart contracts: terminology, technical limitations and real world complexity // Law, Innovation and Technology. 2017. Vol. 9. Issue 2. P. 269-300. DOI: <https://doi.org/10.1080/17579961.2017.1378468>. URL: https://ink.library.smu.edu.sg/sol_research/2341/ (Murojaat qilingan sana: 01.06.2026).
5. O‘zbekiston Respublikasi Istiqbolli loyihalar milliy agentligi. Kripto-aktivlar haqida nimalarni bilish kerak? URL: <https://napp.uz/oz/pages/faq>.
6. O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi. 21.12.1995. URL: <https://lex.uz/docs/-111189>.
7. Zokirov I.B. Fuqarolik huquqi. I qism. – Toshkent: TDYI, 2006. URL: <https://library-tsul.uz/fuqarolik-huquqi-1-qism-zokirov-i-2006/> (Murojaat qilingan sana: 01.06.2026).
8. Rahmonqulov H.R. Majburiyat huquqi. – Toshkent, 2005. URL: <https://library-tsul.uz/category/shartnoma-huquqi/> (Murojaat qilingan sana: 01.06.2026).
9. Lemley M.A. Terms of Use // Minnesota Law Review. 2006. Vol. 91. P. 459-483. URL: <https://scholarship.law.umn.edu/mlr/624/> (Murojaat qilingan sana: 01.06.2026).
10. Specht v. Netscape Communications Corp., 306 F.3d 17. 2d Cir. 2002. URL: <https://opencasebook.org/casebooks/3665-contracts/resources/3.10-the-problem-of-online-click-to-submit-contracting-specht-v-netscape-communications-corp-306-f-3d-17-2002/> (Murojaat qilingan sana: 01.06.2026).
11. Nguyen v. Barnes & Noble Inc., 763 F.3d 1171. 9th Cir. 2014. URL: <https://cdn.ca9.uscourts.gov/datastore/opinions/2014/08/18/12-56628.pdf> (Murojaat qilingan sana: 01.06.2026).
12. O‘zbekiston Respublikasining “Elektron hujjat aylanishi to‘g‘risida”gi 611-II-son Qonuni. 29.04.2004. URL: <https://lex.uz/docs/-165079>.
13. UNCITRAL Model Law on Electronic Commerce with Guide to Enactment. 1996. URL: https://uncitral.un.org/en/texts/ecommerce/modellaw/electronic_commerce (Murojaat qilingan sana: 01.06.2026).
14. O‘zbekiston Respublikasining “Elektron raqamli imzo to‘g‘risida”gi O‘RQ-793-son Qonuni. 12.10.2022. URL: <https://lex.uz/docs/-6234904>.
15. O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik protsessual kodeksi. 22.01.2018. URL: <https://lex.uz/acts/-3517337>.
16. Mason S., Seng D. Electronic Evidence and Electronic Signatures. 5th ed. – London: University of London Press, 2021. URL: <https://humanities-digital-library.org/index.php/hdl/catalog/book/electronic-evidence-and-electronic-signatures> (Murojaat qilingan sana: 01.06.2026).
17. United Nations Convention on the Use of Electronic Communications in International Contracts. New York, 2005. URL: https://uncitral.un.org/en/texts/ecommerce/conventions/electronic_communications (Murojaat qilingan sana: 01.06.2026).
18. UNCITRAL Model Law on Electronic Signatures with Guide to Enactment. 2001. URL: https://uncitral.un.org/en/texts/ecommerce/modellaw/electronic_signatures (Murojaat qilingan sana: 01.06.2026).
19. Regulation (EU) No 910/2014 of the European Parliament and of the Council of 23 July 2014 on electronic identification and trust services for electronic transactions in the internal market. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2014/910/oj> (Murojaat qilingan sana: 01.06.2026).
20. Uniform Electronic Transactions Act. 1999. URL: <https://www.uniformlaws.org/committees/community-home?CommunityKey=2c04b76c-2b7d-4399-977e-d5876ba7e034> (Murojaat qilingan sana: 01.06.2026).
21. Electronic Signatures in Global and National Commerce Act, 15 U.S.C. § 7001. URL: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/15/7001> (Murojaat qilingan sana: 01.06.2026).
22. Electronic Communications Act 2000. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2000/7/section/7> (Murojaat qilingan sana: 01.06.2026).
23. German Civil Code (BGB). Section 126a. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_bgb/englisch_bgb.html (Murojaat qilingan sana: 01.06.2026).
24. French Civil Code. Arts. 1366-1367. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/article_lc/LEGIARTI000032042461; https://www.legifrance.gouv.fr/codes/article_lc/LEGIARTI000032042456 (Murojaat qilingan sana: 01.06.2026).

SALAYEV Nodirbek Saparbayevich

O'zbekiston Respublikasi Odil sudlov akademiyasi
ilmiy, innovatsiyalar va axborot-tahliliy
ishlar bo'yicha prorektori
ORCID: 0000-0002-2147-8762
E-mail: n.salayev@sudacademy.uz

INSONSIZ JINOYAT: SUN'IY INTELLEKT, ALGORITM VA AYB TUSHUNCHASINING JINOYAT HUQUQIDAGI YANGI CHEGARALARI

Iqtibos keltirish uchun (для цитирования, for citation): SALAYEV N.S. Insonsiz jinoyat: sun'iy intellekt, algoritmi va ayb tushunchasining jinoyat huquqidagi yangi chegaralari // Yurist axborotnomasi – Вестник юриста – Lawyer herald. № 4 (2026) B. 101-108.

 4 (2026) DOI <https://doi.org/10.34920/2181-9416/2026/4-011>

ANNOTATSIYA

Maqolada sun'iy intellekt texnologiyalarining jadal rivojlanishi natijasida jinoyat huquqi nazariyasi va amaliyotida yuzaga kelayotgan yangi muammolar ko'rib chiqilgan. Sun'iy intellekt tizimlarini jinoyat huquqining mustaqil subyekti sifatida tan olish imkoniyatlari tahlil qilingan. Aniqlanishicha, amaldagi jinoyat-huquqiy doktrina jinoyat subyektining ongi, iroda erkinligi, aybi hamda o'z qilmishining ijtimoiy va huquqiy oqibatlarini anglash qobiliyatiga asoslanadi. Sun'iy intellekt tizimlarida mazkur xususiyatlarning mavjud emasligi aniqlangan. Sun'iy intellekt ishtirokida sodir etilgan ijtimoiy xavfli qilmishlarda ayb, sababiy bog'liqlik va javobgarlikni belgilash bilan bog'liq muammolar tavsiflangan. Xalqaro-huquqiy hujjatlar, xorijiy ilmiy doktrina hamda qiyosiy-huquqiy yondashuvlar ko'rib chiqilgan. Sun'iy intellektga "elektron shaxs" maqomini berish, uni bevosita jinoiy javobgarlikka tortish va funksional jihatdan inson ongiga tenglashtirish konsepsiyalari tanqidiy baholangan. Ma'lum bo'ldiki, hozirgi texnologik rivojlanish bosqichida sun'iy intellektni mustaqil jinoyat subyekti sifatida e'tirof etish yetarli darajada asoslanmagan. Ishlab chiqaruvchi, dasturchi, integrator, mulkdor, operator va foydalanuvchi o'rtasida javobgarlikni taqsimlash mezonlari aniqlangan. Algoritmik audit, texnik ekspertiza, raqamli dalillar va texnologik xavflarni baholash institutlarini rivojlantirish zarurati asoslangan.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, jinoyat subyekti, ayb, algoritmi, javobgarlik, elektron shaxs, jinoyat, javobgarlik.

САЛАЕВ Нодирбек Сапарбаевич

Проректор по научной, инновационной
и информационно-аналитической работе
Академии правосудия Республики Узбекистан
ORCID: 0000-0002-2147-8762
E-mail: n.salayev@sudacademy.uz

ПРЕСТУПЛЕНИЕ БЕЗ ЧЕЛОВЕКА: ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ, АЛГОРИТМ И НОВЫЕ ГРАНИЦЫ ПОНЯТИЯ ВИНЫ В УГОЛОВНОМ ПРАВЕ

АННОТАЦИЯ

В статье рассмотрены новые теоретические и практические проблемы уголовного права, возникающие в условиях стремительного развития технологий искусственного интеллекта. Проанализирована возможность признания систем искусственного интеллекта самостоятельным

субъектом преступления. Установлено, что современная уголовно-правовая доктрина основывается на наличии у субъекта сознания, свободы воли, вины и способности осознавать социальные и правовые последствия совершённого деяния. Выяснено, что современные системы искусственного интеллекта указанными признаками не обладают. Охарактеризованы проблемы определения вины, причинной связи и уголовной ответственности за общественно опасные деяния, совершённые с применением автономных алгоритмических систем. Рассмотрены международно-правовые акты, зарубежная научная доктрина и сравнительно-правовые подходы к регулированию искусственного интеллекта. Критически оценены концепции наделяния искусственного интеллекта статусом «электронного лица», его непосредственного привлечения к уголовной ответственности и функционального приравнивания алгоритмических процессов к человеческому сознанию. Установлено, что на современном этапе технологического развития признание искусственного интеллекта самостоятельным субъектом преступления не имеет достаточного теоретического и практического обоснования. Определены критерии распределения ответственности между производителем, разработчиком, интегратором, собственником, оператором и пользователем системы. Обоснована необходимость развития алгоритмического аудита, технической экспертизы, цифровых доказательств и механизмов предварительной оценки технологических рисков.

Ключевые слова: искусственный интеллект, субъект преступления, вина, алгоритм, ответственность, электронное лицо, преступление, уголовная ответственность.

NODIRBEK Salaev

Vice-Rector for scientific, innovation
and information-analytical affairs
Academy of Justice of the Republic of Uzbekistan
ORCID: 0000-0002-2147-8762
E-mail: n.salayev@sudacademy.uz

CRIME WITHOUT A HUMAN: ARTIFICIAL INTELLIGENCE, ALGORITHM AND THE NEW BOUNDARIES OF THE CONCEPT OF GUILT IN CRIMINAL LAW

ANNOTATION

The article examines emerging theoretical and practical challenges in criminal law caused by the rapid development of artificial intelligence technologies. The possibility of recognizing artificial intelligence systems as autonomous subjects of crime is analyzed. It is established that contemporary criminal law doctrine is based on the offender's consciousness, free will, guilt and ability to understand the social and legal consequences of their conduct. It is determined that current artificial intelligence systems do not possess these characteristics. The problems of establishing guilt, causation and criminal liability for socially dangerous acts committed through autonomous algorithmic systems are described. International legal instruments, foreign legal scholarship and comparative legal approaches to the regulation of artificial intelligence are considered. The concepts of granting artificial intelligence the status of an "electronic person", imposing direct criminal liability on AI systems and treating algorithmic processes as functionally equivalent to human consciousness are critically assessed. It is established that, at the current stage of technological development, recognizing artificial intelligence as an independent subject of crime lacks sufficient theoretical and practical justification. Criteria for allocating responsibility among manufacturers, developers, integrators, owners, operators and users are identified. The need to develop algorithmic auditing, technical expertise, digital evidence procedures and mechanisms for the preliminary assessment of technological risks is substantiated.

Keywords: artificial intelligence, subject of crime, guilt, algorithm, liability, electronic person, crime, criminal liability.

“Agar bir kun texnologik qirilma o‘zi qasd qilib insonni o‘ldirsa - jazoga kim sazovor bo‘ladi: qurilmami, uni yaratgan muhandismi, yoki uni sotib olgan korxonami?”. Mana shu oddiy, lekin yechimi yo‘q savolning ortida butun bir yangi huquqiy paradigma – “insonsiz jinoyat” muammosi yashiringan.

Sun‘iy intellekt (SI) texnologiyalarining tibbiyot, transport, moliya, harbiy soha va davlat boshqaruvida keng qo‘llanilishi natijasida inson ishtirokisiz yoki minimal ishtirokida qaror qabul qilish imkoniyati vujudga keldi. Avtomatik yoki masofadan boshqariluvchi transport vositalari, algoritmik savdo platformalari, yuzni tanish tizimlari va generativ SI modellari faoliyati doirasida yuzaga keladigan zararli oqibatlar an‘anaviy jinoyat huquqi dogmatikasining asosiy institutlari bo‘lmish subyekt, ayb, sababiy bog‘liqlik tushunchalari oldida jiddiy nazariy muammolarni kun tartibiga qo‘ymoqda.

Xorijiy doktrinada bu muammo birinchilardan bo‘lib professor Gabriel Xalevi (Gabriel Hallevy, Ono akademik kolleji, Isroil) tomonidan kompleks tarzda o‘rganilgan bo‘lib, u o‘zining mashhur *“When Robots Kill: Artificial Intelligence Under Criminal Law”* nomli monografiyasida ishlab chiqaruvchi, dasturchi va foydalanuvchidan tashqari, aynan sun‘iy intellekt tizimining o‘zini jinoiy javobgarlikka tortish modellarini taklif qilgan [1].

Shveysariya olimlari Monika Simmler va Nora Markvalder esa *“Guilty Robots? – Rethinking the Nature of Culpability and Legal Personhood in an Age of Artificial Intelligence”* asarida ayb (culpability) tushunchasining mohiyatini qayta ko‘rib chiqish zaruratini asoslab berganlar [2]. Xuddi shunday, Xitoy olimi Chjuochjen Duan ilmiy asarlarida kiberjinoyatchilikning SI bilan bog‘liq yangi shakllarini tahlil qilib, javobgarlikning subyektiv tomonini qayta talqin qilish zarurligini ko‘rsatgan [3].

Tarixda bunday voqealar allaqachon sodir bo‘lgan. 1980-yillarda Yaponiyada ishchi sanoat roboti tomonidan o‘ldirilgan. Yaponiyadagi mototsikl ishlab chiqaruvchi zavodda ishlayotgan sun‘iy intellekt bilan boshqariladigan robot yaqinida bo‘lgan xodimni xato ravishda o‘z vazifasiga tahdid sifatida baholaydi. Shundan so‘ng robot ushbu tahdidni bartaraf etishning eng samarali usuli sifatida xodimni yonida ishlab turgan sanoat uskunasi itarib yuborishni hisoblab chiqadi. O‘zining kuchli gidravlik manipulyatori yordamida robot xodimni ishlayotgan uskunaga urib yuboradi, natijada u voqea joyida halok bo‘ladi. Shundan keyin robot hech narsa bo‘lmagandek o‘z vazifalarini bajarishda davom etadi. Bu hodisa keyinchalik olimlar tomonidan *“mashina aybdormi?”* degan savolni birinchi marta jiddiy tarzda kun tartibiga qo‘ygan edi [4]. O‘shandan beri, savol hamon javobsiz qolmoqda, faqat endi *“robot”* o‘rnida o‘zini o‘zi o‘rgatuvchi, inson nazoratisiz qaror qabul qiladigan algoritmlar turibdi.

Muammoning miqyosi esa yildan-yilga keskin ortib bormoqda: tadqiqotlarga ko‘ra, 2024-yilda dunyo bo‘yicha tashkilotlarning 87 foizi sun‘iy intellekt yordamida amalga oshirilgan hujumlarga duch kelgan, SI natijasida firibgarlik orqali ko‘rilgan zarar 2027-yilga borib 40 milliard AQSh dollariga yetishi prognoz qilinmoqda, dipfeyk vositalarining *“qora bozor”*dagi muomalasi esa 223 foizga o‘sgan [5].

Demak, gap endi faqat nazariy mulohaza yuritish haqida emas, balki gap har kuni minglab insonlarga daxldor bo‘layotgan amaliy huquqiy bo‘shliq haqida bormoqda.

So‘nggi uch yil ichida (2023–2026) SI ni tartibga solish borasida bir qator muhim xalqaro hujjatlar qabul qilindi. 2024-yil 13-iyunda Yevropa Parlamenti va Kengashi tomonidan *“Sun‘iy intellekt to‘g‘risida”*gi Reglament (Artificial Intelligence Act) yakuniy tasdiqdan o‘tkazilib, u 2024-yil 1-avgustda kuchga kirdi [6]. Mazkur Reglament jinoiy javobgarlik masalalarini bevosita tartibga solmasa-da, yuqori xavfli SI tizimlariga nisbatan risk-asosli yondashuvni joriy etish orqali jinoyat-huquqiy baholash uchun institutsional asos yaratadi.

2024-yil 5-sentabrda Vilnyus shahrida Yevropa Kengashining *“Sun‘iy intellekt, inson huquqlari, demokratiya va qonun ustuvorligi to‘g‘risida”*gi konvensiyasi - bu sohadagi birinchi xalqaro majburiy kuchga ega shartnoma hisoblanadi [7]. Konvensiya davlatlarni SI tizimlari hayot sikli davomida inson huquqlariga, demokratiya va qonun ustuvorligiga muvofiqlikni ta‘minlashi hamda tavakkalchilikka asoslangan baholash va zarur hollarda SI ning ayrim qo‘llanilishiga taqiq (red lines) joriy etish imkoniyatini nazarda tutadi.

Shuningdek, 2017-yilda Yevropa Parlamenti Huquqiy masalalar qo‘mitasi murakkab avtomatik robotlarga *“elektron shaxs”* (electronic personhood) maqomini berish to‘g‘risidagi taklifni muhokama qilgan edi, ammo bu g‘oya ko‘plab olimlar tomonidan keskin tanqid qilinib, amalda rad etildi [8].

Mazkur xalqaro yondashuvlar shuni ko'rsatadiki, zamonaviy huquqiy siyosat sun'iy intellektni mustaqil javobgarlik subyekti sifatida tan olishdan ko'ra, undan foydalanish bilan bog'liq xavflarni oldindan aniqlash, nazorat qilish va boshqarishga ustuvor ahamiyat bermoqda. Bunday yondashuvning markazida texnologiyaning o'zi emas, balki uni yaratish, dasturlash, muayyan faoliyatga joriy etish va nazorat qilish vakolatiga ega bo'lgan shaxslarning majburiyatlari turadi. Shu sababli sun'iy intellekt ishtirokida yuzaga kelgan zararli oqibatlarni jinoyat-huquqiy baholashda algoritmning tashqi harakati bilan cheklanib qolmasdan, uni ishlab chiqish va ekspluatatsiya qilish jarayonidagi inson qarorlari, nazorat imkoniyatlari, xavfni oldindan ko'rish darajasi hamda ehtiyot choralariga rioya etilgan-etilmaganligini aniqlash zarur bo'ladi.

Biroq sun'iy intellekt tizimlarining tobora avtonomlashib borishi an'anaviy javobgarlik modellarining imkoniyatlarini ham cheklamoqda. O'zini o'zi o'rganuvchi algoritm dastlabki dasturiy topshiriqdan tashqariga chiqib, ishlab chiquvchi yoki foydalanuvchi tomonidan bevosita nazarda tutilmagan qarorni qabul qilgan hollarda zararli oqibatni muayyan shaxsning qasdi yoki ehtiyotsizligi bilan bog'lash murakkablashadi. Natijada "kim harakatni sodir etdi?", "kim oqibatni oldindan ko'rishi lozim edi?" va "kimda uni bartaraf etish imkoniyati mavjud bo'lgan?" degan savollar jinoyat-huquqiy tahlilning asosiy mezonlariga aylanadi. Aynan shu holat sun'iy intellektning jinoyat subyekti bo'lishi mumkinligi, algoritmik faoliyatga nisbatan ayb tushunchasini qo'llash chegaralari va javobgarlikni insonlar o'rtasida taqsimlashning yangi modellarini ilmiy jihatdan qayta ko'rib chiqishni talab etadi.

Sun'iy intellekt jinoyat subyekti bo'la oladimi? An'anaviy jinoyat huquqi nazariyasiga ko'ra, jinoyat subyekti bu aqli raso, muayyan yoshga yetgan jismoniy shaxs hisoblanadi. Subyektning bosh xususiyati uning iroda erkinligiga, ongiga va ijtimoiy-huquqiy ma'suliyatni tushunish qobiliyatiga ega bo'lishidir. Sun'iy intellekt tizimi esa na biologik, na ijtimoiy ma'nodagi "shaxs" emas balki u algoritmik tuzilma, dasturiy kod va statistik modellardan iborat.

Xalevi modeli: "innovatsion agent" nazariyasi. Bugungi kunda SIning jinoyat subekti sifatidagi maqomi borasida bir qancha qarashlar mavjud. G. Xalevi tomonidan ilgari surilgan konsepsiyaga ko'ra, SI tizimlarining jinoiy javobgarligini uch xil model orqali tushuntirish mumkin: 1) "vosita orqali sodir etuvchi" (perpetrator-via-another) modeli - bunda SI aqli zaif shaxs, bola yoki hayvon kabi "beayb vosita" sifatida ko'riladi, ayb esa dasturchi yoki foydalanuvchiga yuklanadi; 2) "tabiiy-ehimoliy oqibat" (natural-probable-consequence) modeli - bunda SIning yaxshi maqsadda yaratilgan dasturiy komponenti kutilmagan tarzda zararli harakatni amalga oshiradi; 3) "to'g'ridan-to'g'ri javobgarlik" (direct liability) modeli - bunda murakkab SI tizimi actus reus (harakat)ni ham, mens rea (ayb)ni ham mustaqil ravishda "bajargan" deb tan olinadi [9].

Ushbu uchinchi model aynan "insonsiz jinoyat" muammosining markazida turadi, chunki u murakkab o'z-o'zini o'rgatuvchi va boshqaruvchi tizimlarga nisbatan algoritmning mustaqil "fikrlash"ini tan olishni talab qiladi, bu esa jinoyat huquqida inson markaziy o'rinda turishini ko'rsatuvchi mohiyatga to'g'ridan-to'g'ri zid keladi.

Huquqiy subyektlik va "funktional ekvivalent" g'oyasi. Silviya Voytchak SIga huquqiy subyektlik berish masalasini mulkiy-huquqiy nuqtai nazardan tahlil qilib, bunday subyektlik fakat ma'muriy-texnik vosita sifatida, inson mas'uliyatini "yashirish" uchun emas, balki javobgarlikni aniqlashtirish uchun qo'llanilishi mumkinligini ta'kidlaydi [10]. Simmler va Markvalder esa, aksincha, ayb tushunchasining mohiyatan inson ongiga xos hodisa ekanini ta'kidlab, SIga nisbatan "ayb" emas, balki alohida - "algoritmik xavf" (algorithmic risk) asosidagi yangi javobgarlik toifasini taklif qilishadi [11].

I.R.Begishev va Z.I.Xisamova SIning jinoyat subyekti sifatidagi huquqiy maqomini tan olish masalasini javobgarlikni chegaralashning asosiy muammosi, deb baholaydilar [12]. Ularning xulosasiga ko'ra, hozirgi bosqichda SIni mustaqil jinoyat subyekti sifatida tan olish ilmiy jihatdan asoslanmagan, chunki u na iroda erkinligiga, na jamiyatga nisbatan ijtimoiy-axloqiy mas'uliyatni tushunish qobiliyatiga ega emas [13].

Xulosa qilib aytganda, bugungi xalqaro doktrinadagi ustuvor pozitsiya shundan iboratki, SI hozirgi texnologik darajada mustaqil jinoyat subyekti bo'la olmaydi, lekin kelajakda "kuchli SI" (strong AI, machina sapiens) yuzaga kelgan taqdirda bu masala qayta ko'rib chiqilishi mumkin.

Jinoyat huquqining klassik doktrinasida ayb (mens rea) - subyektning o'z harakati va uning ijtimoiy xavfli oqibatlariga nisbatan psixik munosabati sifatida tushuniladi (qasd yoki ehtiyotsizlik shaklida). Bu tushuncha to'raligicha inson ongingning mavjudligini, idrok etish, anglash va iroda bildirish qobiliyatini taqozo etadi.

Prof. Xalevi ta'kidlashicha, kuchli SI tizimlari funksional jihatdan inson ongiga "ekvivalent" ya'ni teng bo'lgan holatda, boshqacha aytganda, agar tizim ma'lumotlarni qayta ishlash orqali muayyan xulosaga "kelgan" va shu xulosa asosida ijtimoiy xavfli harakatni amalga oshirgan bo'lsa, bu holat subyektiv tomonga funksional jihatdan tenglashtirilishi mumkin.

Biroq shveysariyalik olimlar Gless, Silverman va Vaygend ushbu yondashuvga tanqidiy munosabatda bo'lib, jazoning maqsadlari bo'lmish prevensiya, tarbiyaviy ta'sir, ijtimoiy muvozanatni tiklash va pushaymonlik hissi uyg'otish kabi xususiyatlar faqat insonga xos ekanini, SI bularning hech birini his qila olmasligini ta'kidlaydilar [14]. Demak, hatto SI qilmishning ob'ektiv tomonini "bajargan" taqdirda ham, unga nisbatan an'anaviy mazmundagi ayblovi ya'ni "psixik munosabat"ni tatbiq etish mantiqan mumkin emas, bu esa jazo tizimining maqsadiga putur yetkazadi.

Shu nuqtai nazardan, sun'iy intellektga nisbatan jinoiy javobgarlikni belgilash masalasi faqat uning murakkab axborotni qayta ishlashi, mustaqil qaror chiqarishi yoki inson xatti-harakatlariga o'xshash natijalarni yuzaga keltirishi bilan hal etilishi mumkin emas. Chunki tashqi funksional o'xshashlik ichki psixik jarayonning mavjudligini anglatmaydi. Algoritm muayyan maqsadni tanlayotgandek ko'rinishi mumkin, biroq u ushbu maqsadning axloqiy yoki huquqiy mohiyatini anglamaydi, qilmishning taqiqlanganligini tushunmaydi va sodir etilgan oqibatga nisbatan pushaymonlik yoki mas'uliyat hissini boshdan kechirmaydi. Demak, sun'iy intellekt faoliyatini insonning ongli va irodaviy xulq-atvoriga tenglashtirish ayb prinsipining mazmunini haddan tashqari kengaytirib, shaxsiy javobgarlik va aybsiz javobgarlikka yo'l qo'ymaslik kabi jinoiyat huquqining fundamental qoidalarini zaiflashtirishi mumkin.

Bundan tashqari, sun'iy intellektni mustaqil jinoiyat subyekt sifatida tan olish jazo choralarining mazmuni va amaliy samaradorligi bilan bog'liq yangi savollarni ham keltirib chiqaradi. Xususan, sun'iy intellektga nisbatan ozodlikdan mahrum qilish, axloqan tuzatish, pushaymonlikka undash yoki qayta ijtimoiylashtirish kabi an'anaviy jazo choralarini qo'llash mumkin emas. Uni o'chirish, faoliyatini cheklash, dasturiy ta'minotini bloklash yoki foydalanishdan chiqarish esa jazo emas, balki texnik xavfsizlik va huquqiy himoya chorasi sifatida namoyon bo'ladi. Shu bois, muammoning maqbul yechimi algoritmni "aybdor" deb e'tirof etishda emas, balki sun'iy intellektni yaratish, o'qitish, joriy etish va nazorat qilish jarayonida ishtirok etgan shaxslarning majburiyatlari, xavfni oldindan ko'rish imkoniyati va nazorat darajasini aniq belgilash asosida javobgarlikni taqsimlashdan iborat.

Javobgarlik kimga yuklanadi: ishlab chiqaruvchi, foydalanuvchi, mulkdor yoki sun'iy intellektning o'zi? Javobgarlikni belgilash masalasi amaliy jihatdan eng murakkab muammolardan biridir, chunki zamonaviy SI tizimlari ko'p qatlamli ishtirokchilar (dasturchi, ma'lumotlar provayderi, ishlab chiqaruvchi, integrator, foydalanuvchi, mulkdor) zanjirida faoliyat yuritadi.

Gless va Ligeti fikriga ko'ra, Yevropa Ittifoqi avtomatik harakatlanuvchi transport vositalariga nisbatan jinoiy javobgarlik masalasida o'ta ehtiyotkor yondashuvni namoyish etmoqda, chunki Yevropa kontinental huquq an'alarida jinoiy javobgarlik XIX asrdan beri shaxsiy ayb prinsipiga asoslangan bo'lib, u mohiyatan inson harakatlariga tayanadi [15]. Mualliflar ta'kidlashicha, ayrim davlatlar hatto yuridik shaxslarning jinoiy javobgarligini ham tan olmaydi, bu esa SI javobgarligini tartibga solishni yanada murakkablashtiradi.

Amalda javobgarlikni taqsimlashda quyidagi mezonlar qo'llanilishi mumkin:

1) Ishlab chiqaruvchi - agar zarar tizimning loyihalash xatosi yoki yetarli darajada sinovdan o'tkazilmaganligi sababli yuzaga kelgan bo'lsa;

2) Dasturchi - agar zarar algoritmnining noto'g'ri yozilishi, mezonlarning noto'g'ri belgilanishi yoki xatolarni bartaraf etmaslik oqibatida yuzaga kelgan bo'lsa;

3) Foydalanuvchi - agar zarar tizimdan noto'g'ri foydalanish, uning ko'rsatmalariga rioya qilmaslik yoki tizimni mo'ljallanmagan maqsadda ishlatish natijasida yuzaga kelgan bo'lsa;

4) Mulkdor - tizimni texnik xizmat ko'rsatish, yangilash va nazorat qilish bo'yicha majburiyatlarni bajarmagan taqdirda javobgar bo'lishi mumkin.

Biroq mazkur mezonlarni qo'llashda faqat zararli oqibatning bevosita sababini aniqlash yetarli emas. Har bir ishtirokchining sun'iy intellekt tizimi ustidan amaldagi nazorat darajasi, xavfni oldindan ko'rish imkoniyati, kasbiy majburiyatlari va zararli oqibatning oldini olish uchun zarur choralarni ko'rgan-ko'rmaganligi ham baholanishi lozim. Masalan, ishlab chiqaruvchi tizimning umumiy xavfsizligi uchun javobgar bo'lsa, dasturchi algoritmnining texnik va mantiqiy ishlashiga, ma'lumotlar provayderi esa o'qitish uchun taqdim etilgan ma'lumotlarning sifati va xolisligiga mas'ul bo'lishi mumkin. Integrator sun'iy intellekt tizimini muayyan faoliyatga moslashtirishda yuzaga keladigan xavflarni hisobga olishi, foydalanuvchi va mulkdor esa undan foydalanish qoidalari, texnik nazorat hamda muntazam yangilash talablariga rioya etishi shart. Shu sababli javobgarlikni aniqlash har bir holatda ishtirokchilarning vazifalari va real ta'sir imkoniyatlarini alohida tahlil qilishni talab etadi.

Ayrim hollarda zarar bir shaxsning xatti-harakati natijasida emas, balki bir necha ishtirokchining kamchiliklari o'zaro qo'shilishi oqibatida yuzaga kelishi mumkin. Masalan, algoritmdagi dasturiy nuqson ishlab chiqaruvchining yetarli sinov o'tkazmaganligi, integratorning xavfsizlik talablariga rioya qilmaganligi va foydalanuvchining tizim ogohlantirishlarini e'tiborsiz qoldirishi bilan birgalikda zararli natijaga olib kelishi ehtimoldan xoli emas. Bunday vaziyatlarda jinoiy javobgarlikni faqat bitta shaxs zimmasiga yuklash adolat prinsipiga mos kelmaydi. Shuning uchun sun'iy intellekt ishtirokidagi qilmishlarda differensial javobgarlik modelidan foydalanish, ya'ni har bir ishtirokchining aybi, nazorat darajasi va oqibatga qo'shgan sababiy hissasini inobatga olgan holda javobgarlikni individuallashtirish maqsadga muvofiqdir.

Jinoyat huquqi insonsiz qaror qabul qiluvchi texnologiyalar davriga tayyormi? Umumiy tahlili shuni ko'rsatadiki, zamonaviy jinoyat huquqi tizimlari hozircha SIning mustaqil jinoyat subyekti sifatidagi maqomini tan olishga tayyor emas. Buning sabablari quyidagilardan iborat, birinchidan, jazoning klassik maqsadlari ya'ni umumiy va xususiy prevensiya, tarbiyaviy ta'sir va adolatni tiklash faqat ongli va irodali subyektga nisbatan amalga oshirilishi mumkin; ikkinchidan, SI moddiy mulkka ega emas, shuning uchun unga nisbatan jarima yoki musodara kabi jazo choralari amalda qo'llab bo'lmaydi; uchinchidan, hozirgi SI tizimlari hatto "kuchli" deb ataladiganlari ham inson ongiga xos iroda erkinligi va axloqiy mas'uliyatni his qilish qobiliyatiga ega emas.

Shunday qilib, jinoyat huquqi "tayyor emas" degan xulosa ortidan ham muhim nuans yashiringan ya'ni muammo jinoyat huquqining o'zida emas, balki uning SI texnologiyalari bilan "interfeys" qila oladigan yangi yordamchi institutlar, texnik ekspertiza, algoritmik audit, muassasaviy komplaens va transchegaraviy huquqiy hamkorlik bilan to'ldirilishi zaruratidadir.

Raqamli texnologiyalar taraqqiyoti, ayniqsa sun'iy intellekt tizimlarining tobora avtonomlashib borishi jinoyat huquqi oldiga mutlaqo yangi nazariy va amaliy savollarni qo'ymoqda. Ilgari faqat ilmiy fantastikada uchraydigan "insonsiz jinoyat" haqidagi tasavvurlar bugungi kunda huquqiy voqelikka aylanib, jinoyat huquqining an'anaviy institutlarini qayta ko'rib chiqishni taqozo etmoqda. Biroq o'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, muammoning yechimi sun'iy intellektni mustaqil jinoyat subyekti sifatida e'tirof etishda emas, balki uning ishtirokida sodir etilgan ijtimoiy xavfli qilmishlar uchun insonning huquqiy mas'uliyatini yanada aniq, adolatli va samarali taqsimlashdadir.

Zamonaviy texnologik taraqqiyot bosqichida sun'iy intellekt ong, iroda erkinligi, axloqiy tanlov qilish va o'z qilmishining huquqiy oqibatlarini anglash kabi jinoiy javobgarlikning fundamental shartlariga ega emas. Shu bois, uni jinoyat huquqining mustaqil subyekti sifatida tan olish ham nazariy, ham amaliy jihatdan yetarlicha asoslanmagan. Shu bilan birga, sun'iy intellekt orqali sodir etiladigan huquqbuzarliklar uchun javobgarlikni faqat bevosita ijrochi zimmasiga yuklash ham yetarli emas. Bunday holatlarda ishlab chiqaruvchi, dasturchi, mulkdor, operator va foydalanuvchi o'rtasidagi vazifalar hamda nazorat majburiyatlari doirasi aniq belgilanishi, ayb esa algoritmnining "ichki psixik munosabati" emas, balki inson tomonidan xavflarni oldindan ko'rish, nazorat qilish va oldini olish majburiyatining buzilishi nuqtai nazaridan baholanishi lozim.

Shu munosabat bilan milliy jinoyat qonunchiligida sun'iy intellekt ishtirokida sodir etiladigan ijtimoiy xavfli qilmishlar bo'yicha javobgarlik asoslari, subyektlar doirasi va ularning o'zaro mas'uliyat chegaralarini belgilaydigan maxsus huquqiy mexanizmlarni shakllantirish dolzarb vazifaga aylanmoqda. Bu jarayonda Yevropa Ittifoqi, Yevropa Kengashi va boshqa davlatlarning ilg'or tajribasini milliy huquq tizimiga moslashtirish, shuningdek, sud-ekspertiza, algoritmik audit, raqamli dalillar va texnik ekspertizalar sohasida institutsional imkoniyatlarni kuchaytirish alohida ahamiyat kasb etadi.

Demak, kelajak jinoyat huquqining asosiy vazifasi sun'iy intellektni "aybdor" deb e'lon qilish emas, balki inson tomonidan yaratilgan va boshqariladigan intellektual texnologiyalarning huquqiy oqibatlarini uchun mas'uliyatni adolatli taqsimlaydigan, texnologik taraqqiyotni cheklamaydigan va bir vaqtning o'zida jamiyat xavfsizligini ishonchli ta'minlaydigan huquqiy modelni shakllantirishdan iborat. Zero, sun'iy intellekt huquqning raqibi emas, balki huquq tartibga solishi lozim bo'lgan yangi ijtimoiy voqelikdir. Shu ma'noda, kelajakda jinoyat huquqining samaradorligi texnologiyalarning qanchalik tez rivojlanishi bilan emas, balki qonunning ularga qanchalik tez, aniq va adolatli moslasha olishi bilan belgilanadi.

Bunda jinoyat qonunchiligiga shoshilinch ravishda sun'iy intellektni alohida jinoyat subyekti sifatida kiritishdan ko'ra, avvalo, undan foydalanish bilan bog'liq xavfli faoliyat turlarini, ishtirokchilarning maxsus majburiyatlarini va ushbu majburiyatlarni buzish oqibatlarini aniq belgilash maqsadga muvofiqdir. Xususan, yuqori xavfli sun'iy intellekt tizimlarini ishlab chiqish va qo'llashda majburiy sinovdan o'tkazish, xavflarni hujjatlashtirish, inson nazoratini saqlab qolish, tizim faoliyati haqidagi ma'lumotlarni qayd etish hamda favqulodda vaziyatlarda uni to'xtatish imkoniyatini ta'minlash kabi talablar belgilanishi zarur. Ushbu majburiyatlarga rioya qilmaslik natijasida ijtimoiy xavfli oqibat yuzaga kelgan hollarda jinoiy javobgarlikning asosi algoritmning mustaqil qarori emas, balki mas'ul shaxsning xavfsizlik va nazorat majburiyatlarini aybli ravishda bajarmaganligi bilan bog'lanishi lozim.

Shuningdek, sun'iy intellekt ishtirokidagi qilmishlarni tergov qilish va sudga ko'rib chiqish an'anaviy huquqiy bilimlar bilan bir qatorda maxsus texnik kompetensiyalarni ham talab etadi. Algoritmning qanday ma'lumotlar asosida o'qitilgani, qaror qabul qilish jarayonida qaysi omillar ustuvor bo'lgani, tizim faoliyatiga inson aralashuvi imkoniyati mavjud bo'lgan-bo'lmagani va zararli oqibatni oldindan aniqlash mumkinligi ekspertiza orqali aniqlanishi kerak. Shu bois, kelajakda algoritmik sud ekspertizasi, sun'iy intellekt tizimlari faoliyatining raqamli izlarini saqlash va ularni protsessual dalil sifatida baholashning maxsus qoidalarini ishlab chiqish zarur. Mazkur choralar jinoiy javobgarlikning muqarrarligini ta'minlash bilan birga, texnologik tizimdagi nosozlik uchun aybsiz shaxsning javobgarlikka tortilishining oldini olishga ham xizmat qiladi.

IQTIBOSLAR/CHOCKI/REFERENCES:

1. Hallevy, Gabriel. *When Robots Kill: Artificial Intelligence Under Criminal Law*. Boston: Northeastern University Press, 2013. ISBN 9781555538019. // URL: https://repo.darmajaya.ac.id/4876/1/When%20Robots%20Kill_%20Artificial%20Intelligence%20under%20Criminal%20Law%20%28%20PDFDrive%20%29.pdf.
2. Simmler, Monika; Markwalder, Nora. *Guilty Robots? – Rethinking the Nature of Culpability and Legal Personhood in an Age of Artificial Intelligence*. *Criminal Law Forum*, Vol. 30, 2019, pp. 1–39. DOI: [10.1007/s10609-018-9360-0](https://doi.org/10.1007/s10609-018-9360-0).
3. Duan, Zhuozhen. *Artificial Intelligence and the Law: Cybercrime and Criminal Liability*. *The British Journal of Criminology*, Vol. 62, 2022, p. 257. URL: <https://academic.oup.com/bjc/article-abstract/62/1/257/6284070>
4. Kingston J. **Artificial Intelligence and Legal Liability** // *Innovative Techniques and Applications of Artificial Intelligence: Proceedings of the International Conference on Innovative Techniques and Applications of Artificial Intelligence*. – Cham: Springer, 2016. – P. 269–279. DOI: [10.1007/978-3-319-47175-4_20](https://doi.org/10.1007/978-3-319-47175-4_20)
5. *Criminal Liability For AI-Based Cybercrime: Comparative Analysis Of Common Law And Civil Law Approaches*. *Journal of Law, Politic and Humanities*, 2025. pp. 1064-1065. URL: <https://dinastires.org/JLPH/article/view/2683>.
6. Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council laying down harmonised rules on artificial intelligence (Artificial Intelligence Act), adopted 13 June 2024, entered into force 1 August 2024. Ref.: EUR-Lex 52024PC0264, <https://eurlex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52024PC0264>.

7. Council of Europe Framework Convention on Artificial Intelligence and Human Rights, Democracy and the Rule of Law, CETS No. 225, adopted by the Committee of Ministers 17 May 2024, opened for signature in Vilnius 5 September 2024. <https://www.coe.int/en/web/artificial-intelligence/the-framework-convention-on-artificial-intelligenceyu>
8. European Parliament, Committee on Legal Affairs, Civil Law Rules on Robotics, 2017; Open Letter to the European Commission on Artificial Intelligence and Robotics, signed by AI and robotics experts, <http://www.robotics-openletter.eu/> (2018).
9. Hallevy, Prof. Gabriel, The Basic Models of Criminal Liability of AI Systems and Outer Circles (June 11, 2019). Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3402527> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3402527>.
10. Wojtczak S. *Endowing Artificial Intelligence with Legal Subjectivity* // **AI & Society**. – 2022. – Vol. 37, No. 1. – P. 1–9. DOI: 10.1007/s00146-021-01147-7. pp. 205 – 213.
11. Simmler M., Markwalder N. *Guilty Robots? – Rethinking the Nature of Culpability and Legal Personhood in an Age of Artificial Intelligence* // **Criminal Law Forum**. – 2019. – Vol. 30, No. 1. DOI: 10.1007/s10609-018-9360-0.
12. Бегишев И.Р., & Хисамова З.И. (2022). ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ И УГОЛОВНЫЙ ЗАКОН : МОНОГРАФИЯ. МОСКВА: ПРОСПЕКТ, 2021. 192 С. Виктимология, 9 (1), 127-129. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/iskusstvennyy-intellekt-i-ugolovnyy-zakon-monografiya-moskva-prospekt-2021-192-s>.
13. Хисамова Зарина Илдузовна, & Бегишев Ильдар Рустамович (2019). УГОЛОВНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ И ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРИКЛАДНЫЕ АСПЕКТЫ. Всероссийский криминологический журнал, 13 (4), 564-574. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ugolovnaya-otvetstvennost-i-iskusstvennyy-intellekt-teoreticheskie-i-prikladnye-aspekty>.
14. Gless, Sabine; Silverman, Emily; Weigend, Thomas. If Robots Cause Harm, Who Is to Blame? Self-Driving Cars and Criminal Liability. *New Criminal Law Review*, Vol. 19, No. 3, 2016, pp. 412-436. URL: <https://www.jstor.org/stable/26417695>
15. Gless, Sabine; Ligeti, Katalin. Regulating driving automation in the European Union – criminal liability on the road ahead? *New Journal of European Criminal Law*, 2024. DOI: 10.1177/20322844231213336.

JUMANAZAROVA Marjona Botir qizi

Toshkent davlat yuridik universiteti

Jinoiy odil sudlov fakulteti

Tadqiqot markazi katta ilmiy xodimi,

yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD)

E-mail: botirqizi@gmail.com

KIBERJINOYATCHILIKKA QARSHI KURASHISH BO'YICHA XALQARO-HUQUQIY HUJJATLAR VA XORIJIY DAVLATLAR TAJRIBASI

Iqtibos keltirish uchun (для цитирования, for citation): JUMANAZAROVA M.B. Kiberjinoiyatchilikka qarshi kurashish bo'yicha xalqaro-huquqiy hujjatlar va xorijiy davlatlar tajribasi // Yurist axborotnomasi – Вестник юриста – Lawyer herald. № 4 (2026) B. 109-116.

 4 (2026) DOI <https://doi.org/10.34920/2181-9416/2026/4-012>

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada kiberjinoiyatchilikka qarshi kurashishning xalqaro-huquqiy asoslari va xorijiy davlatlarning ilg'or tajribasi kompleks tahlil qilinadi. Muallif dastlab yuridik adabiyotlarda "kiberjinoiyat" tushunchasiga nisbatan mavjud turlicha ilmiy yondashuvlarni tanqidiy ko'rib chiqadi (D.N.Karpova, I.G.Chekunov, N.Shevko) va ularni umumlashtirgan holda o'z ta'rifini taklif etadi. Maqolada Yevropa Kengashining 1989-yildagi Tavsiyalaridan tortib, 2001-yilgi Budapesht konvensiyasi, uning qo'shimcha protokollari, hamda Birlashgan Millatlar Tashkilotining 2024-yilda qabul qilingan Kiberjinoiyatchilikka qarshi Konvensiyasigacha bo'lgan asosiy xalqaro-huquqiy hujjatlar xronologik tartibda tahlil qilinadi. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasining Belarus, Kipr, Tojikiston, Quvayt, Turkmaniston va Turkiya bilan tuzgan ikki tomonlama shartnomalari ham tadqiqot doirasiga kiritilgan. Maqolaning markaziy qismida Shvetsiya, Yaponiya, Germaniya, Xitoy, AQSh, Buyuk Britaniya va Estoniyaning kiberjinoiyatchilikka qarshi kurashish borasidagi institutsional va normativ-huquqiy tajribasi so'nggi statistik ma'lumotlar asosida qiyosiy tahlil qilinadi. Shuningdek, xorijiy davlatlarning rasmiy statistik manbalariga murojaat etish orqali kiberjinoiyatchilikning rivojlanish tendensiyasi va ularga qarshi kurashish natijalari ilmiy tahlil etilgan. Maqola natijasida muallif kiberjinoiyatlar bo'yicha yagona milliy xabar berish tizimini joriy etish, davlat organlari, banklar va aloqa operatorlari o'rtasida majburiy va tezkor axborot almashinuvini ta'minlash, kiberjinoiyat sodir etilgan har bir hodisaga tezkor javob taqdim etish salohiyatini kuchaytirish, aholiga yo'naltirilgan profilaktik xabardor etish choralarini tizimli yo'lga qo'yish kabi amaliy tavsiyalarni ishlab chiqadi va ularni asoslaydi.

Kalit so'zlar: kiberjinoiyatchilik, kompyuter jinoyatlari, xalqaro-huquqiy hamkorlik, elektron dalillar, kiberxavfsizlik, onlayn firibgarlik, fishing, kiberhodisa, axborot, iqtisodiy zarar.

ЖУМАНАЗАРОВА Маржона

Старший научный сотрудник
Исследовательского центра факультета
Уголовного правосудия Ташкентского
Государственного юридического университета,
доктор философии по юридическим наукам (PhD)
E-mail: botirqizi@gmail.com

МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫЕ ДОКУМЕНТЫ И ОПЫТ ЗАРУБЕЖНЫХ ГОСУДАРСТВ ПО ПРОТИВОДЕЙСТВИЮ КИБЕРПРЕСТУПНОСТИ

АННОТАЦИЯ

В статье осуществлён комплексный анализ международно-правовых основ противодействия киберпреступности и передового опыта зарубежных государств в этой сфере. Автор рассматривает существующие в юридической литературе разнообразные научные подходы к понятию «киберпреступность» (Д.Н.Карпова, И.Г.Чекунов, Н.Шевко) и на их основе формулирует обобщённое авторское определение. В работе в хронологическом порядке анализируются ключевые международно-правовые документы — от Рекомендаций Совета Европы 1989 года до Будапештской конвенции о киберпреступности 2001 года, дополнительных протоколов к ней, а также принятой Генеральной Ассамблеей ООН в 2024 году Конвенции против киберпреступности. Отдельное внимание уделено двусторонним международным договорам Республики Узбекистан с Беларусью, Кипром, Таджикистаном, Кувейтом, Туркменистаном и Турцией. Центральное место в статье занимает сравнительно-правовой анализ институционального и нормативно-правового опыта Швеции, Японии, Германии, Китая, США, Великобритании и Эстонии в области противодействия киберпреступности, подкреплённый актуальными статистическими данными. Кроме того, на основе официальных статистических данных зарубежных государств осуществлён научный анализ тенденций развития киберпреступности и результатов противодействия ей. В статье автором разработаны и обоснованы практические рекомендации, направленные на внедрение единой национальной системы сообщений о киберпреступлениях, обеспечение обязательного и оперативного обмена информацией между государственными органами, банковскими учреждениями и операторами связи, повышение эффективности оперативного реагирования на каждый случай совершения киберпреступления, а также системное осуществление профилактического информирования населения.

Ключевые слова: киберпреступность, компьютерные преступления, международно-правовое сотрудничество, электронные доказательства, кибербезопасность, онлайн-мошенничество, фишинг, кибер-инцидент, информация, экономический ущерб.

MARJONA Jumanazarova

Senior Research Fellow

Research Center of the Faculty of Criminal Justice

Tashkent State University of Law,

Doctor of Philosophy in Law (PhD)

E-mail: botirqizi@gmail.com

INTERNATIONAL LEGAL INSTRUMENTS AND FOREIGN COUNTRIES' EXPERIENCE IN COMBATING CYBERCRIME

ANNOTATION

This article provides a comprehensive analysis of the international legal framework for combating cybercrime and the advanced experience of foreign states in this field. The author first critically examines the diverse scholarly approaches to the concept of "cybercrime" found in legal literature (D.N.Karpova, I.G.Chekunov, N.Shevko) and, on this basis, proposes a generalized definition. The article chronologically analyzes key international legal instruments, ranging from the 1989 Council of Europe Recommendation to the 2001 Budapest Convention on Cybercrime and its additional protocols, as well as the United Nations Convention against Cybercrime adopted by the UN General Assembly in 2024. Particular attention is given to bilateral treaties concluded by the Republic of Uzbekistan with Belarus, Cyprus, Tajikistan, Kuwait, Turkmenistan, and Turkey. The central part of the article presents a comparative legal analysis of the institutional and regulatory experience of Sweden, Japan, Germany, China, the United States, the United Kingdom and Estonia in countering cybercrime, supported by current statistical data. Furthermore, the development trends of cybercrime and the effectiveness of measures to combat it were scientifically analyzed using official statistical data from foreign countries. Based on the findings of the study, the author formulates and substantiates practical recommendations aimed at introducing a unified national cybercrime reporting system, ensuring mandatory and timely information exchange among government agencies, banks, and telecommunications operators, enhancing the capacity for rapid response to every cybercrime incident, and systematically implementing public awareness and prevention measures.

Key words: cybercrime, computer crimes, international legal cooperation, electronic evidence, cybersecurity, online fraud, phishing, cyber incident, information, economic damage.

Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi bilan bir qatorda kiberjinoyatchilik ham global miqyosda tobora kengayib bormoqda. Kiberjinoyatlarning transchegaraviy xususiyati ularga qarshi kurashishni aynan bir yagona davlat doirasida emas, balki xalqaro-huquqiy hamkorlik va unifikatsiyalashgan yondashuv orqaligina samarali amalga oshirish mumkinligini ko'rsatadi. Ushbu yo'nalishda Yevropa Kengashining Budapesht Konvensiyasidan tortib, Birlashgan Millatlar Tashkilotining 2024-yilda qabul qilingan Kiberjinoyatchilikka qarshi Konvensiyasigacha bo'lgan xalqaro-huquqiy baza shakllanib, rivojlanib bormoqda. Shu bilan birga, Shvetsiya, Yaponiya, Germaniya kabi rivojlangan davlatlarning institutsional va normativ-huquqiy tajribasini o'rganish milliy qonunchilikni takomillashtirish uchun muhim amaliy ahamiyat kasb etadi. Aynan shu jihatdan, mazkur maqolada kiberjinoyatchilikka qarshi kurashishning xalqaro-huquqiy asoslari va xorijiy davlatlar tajribasini kompleks qiyosiy-huquqiy, statistik tahlil qilish, ularning natijalari asosida O'zbekiston Respublikasi uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqish bugungi kunda dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Yuqorida qayd etilgan dolzarblikdan kelib chiqib, dastlab "kiberjinoyatchilik" tushunchasining mohiyatini qisqacha tahlil etish maqsadga muvofiqdir, zero, ushbu tushunchaning aniq va yagona ta'rifini aniqlamaslik xalqaro hamkorlik doirasida atamalarni unifikatsiya qilishda hamda milliy qonunchilikni takomillashtirishda bir qator metodologik qiyinchiliklarni keltirib chiqarishi mumkin.

Yuridik adabiyotlarda kiberjinoyatchilik tushunchasiga bir qator o'ziga xos yondashuvlar mavjud. Masalan, D.N.Karpova internetga kirish imkoniga ega bo'lgan istalgan texnik vosita orqali jinoyat

obyektiga zarar yetkazish maqsadida amalga oshiriladigan ijtimoiy xavfli qilmish ekanini ta'kidlaydi [1]. I.G.Chekunov fikricha, kiberjinoyatchilikka kengroq yondashish lozim, chunki kiberjinoyatlarni sodir etishda nafaqat kompyuterlar, balki mobil (uyali) kommunikatsion texnik qurilmalar va aloqa tizimlaridan ham foydalanish imkoniyati mavjud [2]. Bu ta'rifga yanada kengroq ma'no berishga urinib N.Shevko kiberjinoyat umumiy tushuncha ekanligi, axborot texnologiyalaridan jinoyat qonunida mavjud an'anaviy jinoyatlarni sodir etish uchun foydalanilgan hollarning barchasi uchun qo'llanilishi mumkinligi, shuning uchun ham bu kabi jinoyatlar uchun Jinoyat kodeksining turli boblarida javobgarlik belgilanganligi haqida fikr yuritgan [3]. Demak, xulosa qiladigan bo'lsak, kiberjinoyatlar deganda, shunday ijtimoiy xavfli qilmishlar tushunilishi lozimki, ular internetda qayta ishlanadigan va foydalaniladigan axborotga nisbatan kompyuter texnikasi va har qanday zamonaviy axborot texnologiyalari vositalarini qo'llangan holda sodir etilishi bilan ajralib turadi.

Xalqaro tajribada "kiberjinoyat" deganda ko'pincha eng avvalo iqtisodiy zarar yetkazuvchi xatti-harakatlar nazarda tutiladi. Boshqa bir qator jinoyatlarda bo'lgani kabi kiberjinoyatlarga e'tibor faqat ular rivojlana borgan va oldini olmaslik davlatga ulkan iqtisodiy zarar yetkazishi aniq bo'lgan davrda osha boshladi. Xalqaro darajada ushbu toifadagi jinoyatlarni tartibga solish zarurat aslida 1970-1980-yillar davomida yuzaga kelgan edi. Aynan mazkur davrda bir qator xorijiy davlatlar jinoyat kodekslarida kompyuter jinoyatlari uchun javobgarlik kiritilgan edi.

Ushbu normalarni xalqaro doirada unifikatsiya qilish zarurati dastlab Yevropa Kengashi tomonidan 1989-yil 13-sentabrda kompyuter jinoyatlarning minimal tarkibini o'zida aks ettirgan Tavsiyalar (№(89)9) ishlab chiqilgan. Ushbu tavsiyalar bilan kiberjinoyatlarning majburiy hamda fakultativ ro'yxati shakllantirilgan edi. Majburiy jinoyatlar tarkibi ro'yxati o'z ichiga quyidagilarni qamrab olgan edi:

- a) kompyuter firibgarligi;
- b) kompyuter soxtakorligi;
- c) kompyuter axboroti va kompyuter dasturlariga zarar yetkazish;
- d) kompyuter sabotaji;
- e) kompyuter tarmoqlariga qonunga xilof kirish;
- f) ma'lumotlarni qonunga xilof ushlab qolish;
- g) himoyalangan kompyuter dasturini ruxsatsiz ko'paytirish;
- m) mikrosxema topologiyasini ruxsatsiz ko'paytirish [4].

Kiberjinoyatlarga qarshi kurashning xalqaro-huquqiy poydevori avvalo xalqaro normativ-huquqiy hujjatlar bilan mustahkamlanadi.

2003-yil 10-12-dekabrda Jenevada o'tkazilgan "Axborot jamiyati bo'yicha Butunjahon sammiti" doirasida qabul qilingan deklaratsiya (WSIS Declaration of Principles and Plan of Action) axborot jamiyatini qurish jarayonida xalqaro hamkorlik, umumiy mas'uliyat va rivojlanish maqsadlari uyg'unligini ilgari suradi [5].

Yevropa Kengashi tomonidan 2001-yil 23-noyabrda qabul qilingan "Kiberjinoyatlar to'g'risida"gi Konvensiya (Budapesht konvensiyasi) kiberjinoyatlarni tergov qilish va ta'qib etishning moddiy-huquqiy hamda protsessual asoslarini qamrab oladi, kiberjinoyatlarga qarshi kurashda xalqaro hamkorlikning umumiy tamoyillarini belgilaydi, milliy darajada unifikatsiyalashgan jinoiy javobgarlik normalarini qabul qilish zaruratidan kelib chiqadi, kriminallashtirilishi lozim bo'lgan qilmishlar doirasini belgilaydi, shuningdek, ekstraditsiya dalillarni o'zaro taqdim etish va tergovda o'zaro yordam masalalarini tartibga soladi [6]. Konvensiya 2004-yilda kuchga kirgan bo'lib, uni Yevropa Kengashiga a'zo davlatlar bilan bir qatorda, a'zo bo'lmagan AQSh, Kanada, Yaponiya, Janubiy Afrika Respublikasi kabi davlatlar ham imzolagan.

Ushbu Konvensiya a'zo davlatlar uchun quyidagi 4 toifadagi kiberjinoyatlarni milliy jinoyat qonunchiligida mustahkamlash majburiyatini yuklaydi (Konvensiyaning 2-10-moddalari):

1. Kompyuter ma'lumotlari va tizimlarining maxfiyligi, yaxlitligi hamda mavjudligiga qarshi qaratilgan jinoyatlar (kompyuter ma'lumotlariga g'ayriqonuniy aralashuv (data interference), qurilmalardan g'ayriqonuniy foydalanish (misuse of devices).

2. Kompyuter vositasida sodir etiladigan jinoyatlar (kompyuter soxtakorligi (computer-related forgery), kompyuter fribgarligi (computer-related fraud).

3. Axborot kontenti (mazmuni)ga oid jinoyatlar (bolalar pornografiyasi bilan bog'liq jinoyatlar).

4. Mualliflik huquqi va turdosh huquqlarni buzish bilan bog'liq jinoyatlar.

Mazkur Konvensiyaga 2003-yil kompyuter tizimlari orqali sodir etiladigan irqchilik va ksenofobiya mazmunidagi qilmishlar uchun javobgarlik belgilashni nazarda tutuvchi qo'shimcha protokol imzolandi (2006-yil kuchga kirdi). 2022-yilda Budapesht konvensiyasiga Ikkinchi qo'shimcha protokol qabul qilingan bo'lib, unda hamkorlikni kuchaytirish va elektron dalillarni oshkor qilishga oid normalar kiritilgan.

Global doirada kiberjinoyatchilikka qarshi kurash yo'nalishida yangi qadam Birlashgan Millatlar Tashkilotining Kiberjinoyatchilikka qarshi Konvensiyasi BMT Bosh Assambleyasi tomonidan 2024-yil 24-dekabrda Nyu-Yorkda 79/243-rezolyutsiya bilan qabul qilinishi bilan bog'liq [7]. Ushbu Konvensiya "AKT tizimi", "elektron ma'lumotlar", "trafik ma'lumotlari", "kontent ma'lumotlari", "xizmat ko'rsatuvchi", "abonent ma'lumotlari", "shaxsga doir ma'lumotlar" kabi asosiy tushunchalarga aniq ta'rif beradi (2-modda), bir qator kiberjinoyat turlari (7-16-moddalar) uchun javobgarlikni kuchaytirish yuzasidan rahbariy ko'rsatmalarni belgilaydi. Ushbu Konvensiya kiberjinoyatlar uchun javobgarlik belgilash bilan cheklanmay, protsessual qismda elektron dalillarni yig'ish, olish, saqlashni ham qamrab oladigan qo'llanish doirasini belgilaydi. Konvensiya nafaqat jinoyatlarni fosh etish, balki jabrlanuvchi va guvohlarni himoya qilish qoidalarini ham alohida normalar bilan mustahkamlaydi.

Aynan kiberjinoyatchilikka qarshi kurashda ikki tomonlama xalqaro shartnomalarning ham ahamiyatli. Masalan, O'zbekiston Respublikasi hukumati bilan Belarus Respublikasi hukumati o'rtasidagi "Jinoyatchilikka qarshi kurash sohasida hamkorlik to'g'risida"gi bitimda aynan axborot texnologiyalari, shu jumladan, kompyuter-axboroti sohasidagi jinoyatlar yuzasidan o'zaro hamkorlik belgilangan [8]. Ushbu toifa jinoyatlarga qarshi kurashda hamkorlik masalalari O'zbekiston Respublikasi hukumati bilan Kipr Respublikasi hukumati o'rtasidagi "Jinoyatchilikka qarshi kurashda hamkorlik qilish to'g'risida"gi Bitimda ham belgilangan (2-modda) [9]. O'zbekiston Respublikasi bilan Tojikiston Respublikasi o'rtasida "Xavfsizlik va jinoyatchilikka qarshi kurashish sohasida hamkorlik to'g'risida"gi bitimda ham axborot texnologiyalaridan foydalanishga oid jinoyatlar va kiberjinoyatchilikning oldini olish va ularga qarshi kurashish, shuningdek, tomonlarning milliy manfaatlariga qarshi axborot tarqatadigan internet-saytlar faoliyatini aniqlash va taqiqlash yo'nalishida hamkorlik aloqalari o'rnatilgan [10]. Shuningdek, bu kabi bitimlar yana bir qator davlatlar (Quvayt [11], Turkmaniston [12], Turkiya [13] v.b.) bilan ham tuzilganligi aynan mazkur jinoyatlarga qarshi kurashish yuzasidan mamlakatimiz tomonidan jiddiy choralar ko'rilayotganidan dalolat beradi.

Milliy jinoyat qonunchiligimizda kiberjinoyatchilikka qarshi kurashish muammolarini hal etishning eng maqbul yo'li xalqaro tajribadan unumli foydalanish sanaladi. Quyida aynan mazkur xalqaro tajribalar tahlilini amalga oshiramiz.

Shvetsiyada kiberjinoyatchilik jiddiy ijtimoiy xavf sifatida qaraladi. Swedish Crime Survey (2024) natijalarida aholining internetda fribgarlikka uchrashdan xavotiri 2022-yildagi 32% dan 2024-yilda 38% ga ko'tarilgani ko'rsatiladi [14]. Shvetsiya tajribasi kiberjinoyatchilikka qarshi kurashishda (ayniqsa onlayn fribgarlik va elektron dalillar bilan ishlashda) quyidagi asosiy chora-tadbirlarni yo'lga qo'ygani bilan e'tiborga loyiq:

Shvetsiyada Kiberjinoyatchilikka ixtisoslashgan huquqni muhofaza qiluvchi organ tashkil etilgan. Kiberjinoyatlar bo'yicha ishlar *Swedish Police Authority* tarkibidagi Milliy operatsiyalar departamenti (NOA) kabi markazlashgan tizim orqali muvofiqlashtiriladi [15]. Shvetsiya amaliyoti shuni ko'rsatadiki, banklar, politsiya hamda telekommunikatsiya operatorlari o'rtasida kuchaytirilgan axborot almashinuvi hamda spoofing (soxta raqam ko'rsatish)ni cheklovchi texnik yechimlar joriy etilgan. Shuningdek, ushbu davlatda kiberjinoyatchilikka oid zamonaviy usullar haqida aholini xabardor qilish kompaniyalari (onlayn fribgarlik, phishing, "romance scam" kabi sxemalarga qarshi ogohlantirish) joriy etilgan. Ushu mamlakat telefon orqali fribgarlikka qarshi yaxshi natijaga erishgan. Shvetsiya bank sektori "telefon fribgarligi" bo'yicha amaliy dastur natijasida 2024-yilda jinoyat daromadlari 2023-yilga nisbatan

40% kamaygani haqidagi hisoboti fikrimizni tasdiqlaydi [16]. Yana bir e'tiborli holat shundaki, barcha darajadagi davlat organlari raqamli bank xizmatlari, raqamli ijtimoiy xizmatlar va raqamli tijorat kabi raqamli xizmatlardan foydalanishda yordamga muhtoj shaxslarni qo'llab-quvvatlab boradilar. Bu esa, aholining yordamga muhtoj qismi kiberjinoyat qurboniga aylanib qolishining oldini olishga qaratilgan. Shvetsiya Budapesht konvensiyasi doirasida kiberjinoyatlar bo'yicha hamkorlik ham amalga oshiruvchi davlatlar qatoriga kiradi.

Yaponiyaning kiberfiribgarlik, axborot tizimiga noqonuniy kirish, phishing kabi jinoyatlarga qarshi kurashga oid "Noqonuniy kompyuter tizimiga kirishni taqiqlash to'g'risida"gi Qonun [17] (14 moddani o'z ichiga oladi) bunday qilmish uchun javobgarlik belgilab, tegishli jazo hamda profilaktika choralari o'rnatgani bilan ahamiyatlidir.

Japan National Police Agency (NPA) 2023-yil davomida "computer fraud" jinoyatiga oid 950 ta ish (31,6%) kuzatilganligi hamda yuqorida nomi keltirilgan Qonun buzilishi bilan bog'liq 521 ta (17,3%) holat qayd etilganligi bo'yicha statistik ma'lumotlar e'lon qiladi [18]. Ushbu holatlarga qarshi kurash bo'yicha HMQO organlarini va aholini o'qitish choralari doimiy ravishda olib boriladi. Ushbu davlat tajribasida eng muhim jihat shundaki, sog'liqni saqlash sohasida yuzaga keluvchi kiberjinoyatchilikni oldini olishga oid choralar doirasi normativ hujjatlar bilan mustahkamlanganligidir. Masalan, Japan National Police Agency (NPA) 2023-yil aprelida Japan Medical Association bilan memorandum imzolab, tibbiyot muassasalarida ransomware kabi kiberhodisalarni oldini olish va hodisa yuz bersa tezkor xabar berish va maslahatlashuv mexanizmini kuchaytirish choralari ishlab chiqqan va amaliyotga tatbiq etilgan. NPA xalqaro qo'shma tergovlarni kuchaytirib, Yevropol va boshqalar bilan hamkorlik doirasida 2024-yil fevralida LockBit bilan bog'liq jinoyatlarni aniqlash va serverlarga reydlar o'tkazish bo'yicha doimiy faoliyat yuritib keladi.

Yaponiya JKda kompyuterga zarar yetkazish orqali biznesga to'sqinlik qilish (Art. 234-2), Kompyuter firibgarligi (Art. 246-2), Elektromagnit yozuvlarni ruxsatsiz yaratish (Art. 161-2), To'lov kartalari bo'yicha elektron yozuvlarni qalbakilashtirish (Art. 163-2–163-5) va boshqa ijtimoiy xavfli qilmishlar uchun jinoiy javobgarlik belgilangan. Shu bilan birga e'tibor berish kerakki, Yaponiyada axborot tizimiga ruxsatsiz kirish kabi ayrim kiberjinoyatlar alohida maxsus qonunlar bilan ham tartibga solinadi.

Germaniyada ham so'nggi yillarda kiberjinoyatchilik darajasiga oid rasmiy statistik ma'lumotlarga qaraganda 2024-yilda Germaniyada Politsiya jinoyat statistikasida 131391 ta kiberjinoyat qayd etilgan; bundan tashqari, 201877 ta kiberjinoyatlarni sodir etgan shaxslar chet el hududida bo'lgani holda jinoyatni Germaniyada sodir etgani ta'kidlanadi [19]. Shuningdek, 2023-yilda kiberjinoyatlarni fosh etish darajasi 32,2% ekani ham qayd etilgan [20]. 2024-yil bo'yicha Bundeslagebild (Federal jinoiy politsiya idorasi)ning taqdimotida ransomware tahdidi ham dolzarbligi saqlanib, masalan 950 ta ransomware hujumi ro'yxatga olingani tilga olinadi.

Germaniya kiberjinoyatchilikka qarshi kurashni, avvalo, jinoyat-huquqiy normalar orqali "kiber-muhitdagi tajovuzlar"ni kriminallashtirish orqali kompleks yo'lga qo'yadi. Germaniya JKda (StGB) kiberjinoyatlar sifatida: ma'lumotlarni ruxsatsiz qo'lga kiritish (Data espionage §202a), Phishing (§202b), (§202a va §202b jinoyatlarga tayyorgarlik harakatlari (§202c), kompyuter ma'lumotlarini yo'q qilish, o'zgartirish, buzish (Data manipulation §303a), kompyuter sabotaji (§303b), kompyuter firibgarligi (§263a), shuningdek isbotlashga oid ma'lumotlarni qalbakilashtirishga doir normalar (§269-§270) belgilangan.

Axborot texnologiyalari xavfsizligi bo'yicha Federal idora (Bundesamt für Sicherheit in der Informationstechnik)ga kiberhodisalar ro'y bergan har bir holat haqida kritik infratuzilmalarni, ya'ni jamiyat uchun juda muhim bo'lgan tashkilotlar va obyektlarni xabardor etish majburiyati yuklatilgan [21]. Aynan mazkur idora tashkilotlar uchun axborot, tavsiyalar, tajriba almashish va amaliy yo'riqnomalarni platformasini yuritadi.

Xitoy Xalq Respublikasi Jamoat xavfsizligi vazirligi ma'lumotiga ko'ra, 2023-yil yanvar-noyabr oralig'ida kiberfiribgarlik bo'yicha 391 000 ta jinoyat ishi fosh etilgan. 2024-yilda kiberfiribgarlik jinoyatlari bo'yicha 78 000 kishi prokuratura tomonidan ta'qib qilingan (kiberfiribgarlik 2023-yilga qaraganda 53.9% ortgan) [22].

XXRda kiberjinoatchilik JKning bir qator moddalari (285, 286, 287, 287¹-moddalar) bilan birgalikda 2017-yil 1-iyundagi “Kiberxavfsizlik to’g’risidagi qonun” (Cybersecurity Law), 2021-yilda qabul qilingan “Ma’lumotlar xavfsizligi to’g’risidagi qonun” (Data Security Law), “Shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish to’g’risidagi qonun” (Personal Information Protection Law), 2022-yildagi (“Telekommunikatsiya va onlayn firibgarlikka qarshi kurash to’g’risidagi qonun” (Anti-Telecom and Online Fraud Law) kabi normativ-huquqiy hujjatlar bilan ham tartibga solinadi. Masalan, “Kiberxavfsizlik to’g’risida”gi Qonun mamlakatda umumiy kiberxavfsizlik rejimini belgilab bersa, “Ma’lumotlar xavfsizligi to’g’risidagi qonun” ma’lumotlarni qayta ishlash umumiy tartibi va davlat xavfsizligi bilan bog’liq yo’nalishda mazkur turdagi jinoyatlarga qarshi hujjat sanaladi. “Telekommunikatsiya va onlayn firibgarlikka qarshi kurash to’g’risida”gi qonun internet platformalari, moliya institutlari va boshqa subyektlar zimmasiga firibgarlik xavflarini kamaytirish, nazorat mexanizmlarini joriy etish, shubhali operatsiyalarni cheklash va hamkorlik qilish kabi majburiyatlarni yuklaydi.

AQShda FBI Internet Crime Complaint Center (IC3) 2024-yilda kiberjinoatchilar yuz berganligiga oid 859 532 ta shikoyat va \$16,6 mlrd zarar qayd etilganini e’lon qiladi [23]. **Buyuk Britaniya** rasmiy statistikasida ham aynan ushbu turdagi jinoyatlar yuqori ko’rsatkichni qayd etganligi qayd etiladi. Bu holatga qarshi kurashishda “kiber gigiyena” (zararli dasturlardan himoya (antimalware), bir necha bosqichli parol siyosati, bulutli xazina (cloud back-ups), administrator huquqlarini cheklash) va xatarni muntazam o’lchash va ularni aholini ogohlantirish orqali kamaytirish yondashuvi ilgari surilmoqda [24]. **Estoniya** kiberxavflarni boshqarishning institutsional modelini joriy eta olgan, deyish mumkin. NATO Cooperative Cyber Defence Centre of Excellence (Tallinn) ilmiy-amaliy markazi [25] tomonidan trening, seminar va huquqiy-tahliliy yo’nalishlarda aholi va davlat organlari xodimlarining kiberxavfsizlikka oid bilimlarini oshirish choralari doimiy ravishda ko’rilib kelishi bilan ahamiyatli.

Yuqorida tahlil etilgan kiberxavfsizlik yo’nalishida yutuqlarga erishgan mamlakatlar tajribasini o’rganish orqali bir qator taklif va tavsiyalar shakllantirildi. Quyida xulosa sifatida ularni keltirib o’tamiz:

Birinchidan, **kiberjinoatchilik bo’yicha yagona milliy xabar berish portali va muntazam yillik statistika e’lon qilish amaliyotini joriy etish.** Statistika bu holatda hisobot vositasi emas, balki tahliliy resurs sifatida namoyon bo’lishi lozim. U, avvalo, jinoyatlarni erta aniqlash, resurslarni maqsadli taqsimlash va bu yo’nalishdagi davlat siyosati samaradorligini obyektiv o’lchash imkonini beradi. Mamlakatimizda bunday yagona yondashuv shakllantirilmasa, latent kiberjinoatchilik darajasi oshishining oldini olish imkoni cheklanadi.

Ikkinchidan, **davlat organlari, bank, mobil operatorlar o’rtasida majburiy va tezkor axborot almashinuvi ta’minlash.** Shvetsiya tajribasi bu taklifning samaradorligini tasdiqlaydi, ya’ni banklar, politsiya va telekommunikatsiya operatorlari o’rtasidagi kuchaytirilgan axborot almashinuvi natijasida kiberfiribgarlikdan olingan jinoiy daromadlarning kamayganligi bunga misol bo’la oladi. Xitoyda esa, bunday hamkorlikni ixtiyoriy emas, balki internet platformalari va moliya institutlari zimmasiga yuklatilgan majburiyat sifatida belgilanganligi ham e’tiborga loyiq. Kiberfiribgarlikda mablag’ daqiqalar ichida o’tkazilishini hisobga olib, shubhali operatsiyalarni vaqtincha to’xtatib turish va xabar berish choralari barcha banklarda joriy etilishi maqsadga muvofiq. Ayni paytda bunday ma’lumot almashinuvi shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish talablari bilan aniq chegaralanishi shart.

Uchinchidan, **kiberjinoatchilik sodir etilgan har bir hodisaga tezkor javob taqdim etish salohiyatini kuchaytirish.** Bu esa, ikki holatga e’tibor berishni talab qiladi: birinchisi, kiberxavfsizlikka ixtisoslashgan markazlashgan tuzilma yaratish bo’lsa, ikkinchi holat kiberjinoatchilarga qarshi transchegaraviy hamkorlik kanallarini kengaytirishdir.

To’rtinchidan, **aholiga yo’naltirilgan profilaktik xabardor etish (phishing, firibgarlik, identifikatsiya imkoniyatining cheklanganligi) choralari tizimli yo’lga qo’yish.** Kiberjinoatchilarning aksariyati texnik bilimlarning zaifligidan emas, balki inson omilidan foydalanish orqali sodir etiladi. Shu bois, ma’rifiy ish mustaqil profilaktika yo’nalishi maqomiga ega bo’lishi kerak. Buyuk Britaniyaning “kiber gigiyena” (antimalware, ko’p bosqichli parol siyosati, administrator huquqlarini cheklash) yondashuvi va Estoniyaning NATO CCDCOE bazasidagi muntazam trening modeli bunga misol bo’la oladi.

IQTIBOSLAR/СНОСКИ/REFERENCES:

1. Карпова Д. Н. Киберпреступность: глобальная проблема и ее решение // Власть. 2014. № 8. С. 46–50.
2. Чекунов И. Г. Понятие и отличительные особенности киберпреступности // Российский следователь. 2014. № 18. С. 53.
3. Шевко Н. Р. Особенности раскрытия и расследования киберпреступлений: проблемы и пути их решения // Ученые записки Казанского юрид. ин-та МВД России. 2016. Т. 1, № 1 (1). С. 13–16.
4. Computer-related crime, Recommendation № R (89) 9 on computer-related crime and final report of the European Committee on crime problems, Strasbourg, 1990 // <https://www.oas.org>. (Murojaat etilgan sana: 14.07.2026).
5. World Summit on the Information Society, First Phase: 10-12 December 2003 // <https://www.itu.int/net/wsis/geneva/index.html>.
6. Convention on Cybercrime, Budapest, 23.XI.2001 // rm.coe.int/1680081561
7. United Nations Convention against Cybercrime // <https://www.unodc.org/unodc/en/cybercrime/convention>.
8. O'zbekiston Respublikasi hukumati bilan Belarus Respublikasi hukumati o'rtasidagi 2008-yil 24-dekabrda "Jinoyatchilikka qarshi kurash sohasida hamkorlik to'g'risida"gi bitim // O'zbekiston Respublikasi xalqaro shartnomalari to'plami, 2008-y., 3-4-son (<https://lex.uz/docs/-1469438>).
9. O'zbekiston Respublikasi hukumati bilan Kipr Respublikasi hukumati o'rtasidagi "Jinoyatchilikka qarshi kurashda hamkorlik qilish to'g'risida"gi Bitim // O'zbekiston Respublikasi xalqaro shartnomalari to'plami, 2015-y., 1-son. (<https://lex.uz/docs/-2685713?otherlang=1>).
10. O'zbekiston Respublikasi bilan Tojikiston Respublikasi o'rtasida "Xavfsizlik va jinoyatchilikka qarshi kurashish sohasida hamkorlik to'g'risida"gi bitim // <https://lex.uz/docs/-3801311>.
11. O'zbekiston Respublikasi hukumati bilan Quvayt davlati hukumati o'rtasidagi "Jinoyatchilikka qarshi kurashish sohasida hamkorlik to'g'risida"gi Bitim // O'zbekiston Respublikasi xalqaro shartnomalari to'plami, 2007-y., 2-3-son. <https://lex.uz/docs/-1333995>.
12. O'zbekiston Respublikasi hukumati bilan Turkmaniston Hukumati o'rtasidagi "Jinoyatchilikka qarshi kurashda hamkorlik qilish to'g'risida"gi Bitim // lex.uz/docs/-2067308.
13. O'zbekiston Respublikasi hukumati bilan Turkiya Respublikasi Hukumati o'rtasida "Jinoyatchilikka qarshi kurashda hamkorlik qilish to'g'risida"gi Bitim // <https://lex.uz/uz/docs/-5847512>.
14. Statistics from the judicial system of Sweden // <https://bra.se/download/18.1e21615019329787e39813b2024> (Murojaat etilgan sana: 09.07.2026).
15. The Swedish Police Authority // <https://polisen.se/en/the-swedish-police/the-swedish-police-authority> (Murojaat etilgan sana: 09.07.2026).
16. Threat assessment for Sweden's banks. Published May 2025 // <https://www.financesweden.se/media>.
17. Act on Prohibition of Unauthorized Computer Access (Act No. 128 of 1999) // <https://www.japaneselawtranslation.go.jp>.
18. Threats in Cyberspace in 2023 // <https://www.npa.go.jp/english/bureau/cyber/document>.
19. 2024 National Situation Report on Cyber Crime: Numerous successful investigations, but the threat level remains high // <https://www.bmi.bund.de/SharedDocs/pressemitteilungen/EN/2025/06/pm-lb-cybercrime>.
20. Geographische Grenzen für Cyberkriminelle unerheblich // <https://www.bmi.bund.de>.
21. Statistics from The Federal Office for Information Security (BSI) of the Germany (Bundesamt für Sicherheit in der Informationstechnik) // <https://www.bsi.bund.de/DE/Themen/Regulierte-Wirtschaft/Kritische> (Murojaat etilgan sana: 09.07.2026).
22. Statistics from The Supreme People's Procuratorate (SPP) of the People's Republic of China // https://en.spp.gov.cn/2025-03/08/c_1076764 (Murojaat etilgan sana: 10.07.2026).
23. Federal Bureau of Investigation Internet crime report // <https://www.ic3.gov/AnnualReport/Reports/2024>. (Murojaat etilgan sana: 10.02.2026).
24. Cyber security breaches survey 2025/2026: technical report // <https://www.gov.uk/government/statistics> (Murojaat etilgan sana: 10.07.2026).
25. Cyber security in Estonia 2025 // <https://ria.ee/sites/default/files/documents>. (Murojaat etilgan sana: 10.07.2026).

МИРЗАЕВА Азиза Асатовна

Председатель Томдинского районного
суда по уголовным делам,
Независимый соискатель Академии
правосудия Республики Узбекистан
E-mail: mirzayevaaziza111@gmail.com

КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРОФИЛАКТИКИ МОШЕННИЧЕСТВА, СОВЕРШАЕМОГО ЖЕНЩИНАМИ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН

Для цитирования (iqtibos keltirish uchun, for citation): МИРЗАЕВА А.А. Криминологические основы совершенствования профилактики мошенничества, совершаемого женщинами в Республике Узбекистан // Yurist axborotnomasi – Вестник юриста – Lawyer herald. № 4 (2026) С. 117-125.

4 (2026) DOI <https://doi.org/10.34920/2181-9416/2026/4-013>

АННОТАЦИЯ

В статье исследуются криминологические основы совершенствования профилактики мошенничества, совершаемого женщинами в Республике Узбекистан, с учетом современных тенденций развития преступности, цифровизации общественных отношений и трансформации способов совершения имущественных преступлений. Проведен комплексный анализ криминологических особенностей женского мошенничества, раскрыты социально-экономические, психологические, поведенческие и организационные факторы, оказывающие влияние на формирование преступного поведения, а также исследованы особенности механизма совершения мошеннических деяний, основанных на злоупотреблении доверием, использовании социальных связей и современных информационно-коммуникационных технологий.

Особое внимание уделено исследованию нормативно-правовых основ предупреждения мошенничества в Республике Узбекистан. Проанализированы положения уголовного законодательства, законодательства о профилактике правонарушений и иных нормативных правовых актов, регулирующих деятельность субъектов профилактики. На основе сравнительно-правового анализа законодательства и практики зарубежных государств, включая Соединённые Штаты Америки, Великобританию и Сингапур, определены наиболее эффективные подходы к предупреждению мошенничества, основанные на использовании цифровых технологий, риск-ориентированного управления, аналитического мониторинга преступности, взаимодействия государственных органов с финансовыми учреждениями и повышения уровня правовой и цифровой грамотности населения.

Разработаны предложения по совершенствованию национальной системы профилактики, предусматривающие развитие криминологического мониторинга, внедрение специализированных программ индивидуальной профилактики и ресоциализации женщин, совершивших мошенничество, укрепление межведомственного информационного взаимодействия, расширение виктимологической профилактики, а также использование современных цифровых механизмов предупреждения преступлений.

Ключевые слова: мошенничество, женская преступность, профилактика преступлений, специальная профилактика, индивидуальная профилактика, криминология, предупреждение преступности, цифровое мошенничество, виктимологическая профилактика.

MIRZAYEVA Aziza Asatovna

Jinoyat ishlari bo'yicha Tomdi tuman sudining raisi,
O'zbekiston Respublikasi Odil sudlov
akademiyasi mustaqil izlanuvchisi
E-mail: mirzayevaaziza111@gmail.com

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA AYOLLAR TOMONIDAN SODIR ETILAYOTGAN FIRIBGARLIK JINOYATLARI PROFILAKTIKASINI TAKOMILLASHTIRISHNING KRIMINOLOGIK ASOSLARI

ANNOTATSIYA

Maqolada O'zbekiston Respublikasida ayollar tomonidan sodir etiladigan firibgarlik jinoyatlari profilaktikasini takomillashtirishning kriminologik asoslari, jinoyatchilik rivojlanishining zamonaviy tendensiyalari, ijtimoiy munosabatlarning raqamlashuvi hamda mulkiy jinoyatlarni sodir etish usullarining transformatsiyasi nuqtayi nazaridan tadqiq etilgan. Tadqiqot doirasida ayollar tomonidan sodir etiladigan firibgarlikning kriminologik xususiyatlari kompleks tahlil qilinib, jinoiy xulq-atvorning shakllanishiga ta'sir etuvchi ijtimoiy-iqtisodiy, psixologik, xulqiy va tashkiliy omillar ochib berilgan. Shuningdek, ishonchni suliste'mol qilish, ijtimoiy aloqalardan hamda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishga asoslangan firibgarlik jinoyatlarini sodir etish mexanizmining o'ziga xos xususiyatlari o'rganilgan.

Maqolada O'zbekiston Respublikasida firibgarlikning oldini olishning normativ-huquqiy asoslarini tadqiq etishga alohida e'tibor qaratilgan. Jinoyat qonunchiligi, huquqbuzarliklar profilaktikasi to'g'risidagi qonunchilik hamda profilaktika subyektlari faoliyatini tartibga soluvchi boshqa normativ-huquqiy hujjatlar tahlil qilingan. Amerika Qo'shma Shtatlari, Buyuk Britaniya va Singapur qonunchiligi hamda huquqni qo'llash amaliyotining qiyosiy-huquqiy tahlili asosida raqamli texnologiyalardan foydalanish, xavf-xatarlarga yo'naltirilgan boshqaruv, jinoyatchilikning analitik monitoringi, davlat organlari bilan moliyaviy muassasalar o'rtasidagi hamkorlikni rivojlantirish, shuningdek aholining huquqiy va raqamli savodxonligini oshirishga asoslangan firibgarlik profilaktikasining eng samarali yondashuvlari aniqlangan.

Tadqiqot natijalari asosida milliy profilaktika tizimini takomillashtirishga qaratilgan takliflar ishlab chiqilgan bo'lib, ular kriminologik monitoringni rivojlantirish, ayollar tomonidan sodir etilgan firibgarlik jinoyatlarining individual profilaktikasi va resotsializatsiyasiga qaratilgan ixtisoslashtirilgan dasturlarni joriy etish, idoralararo axborot almashinuvini mustahkamlash, viktimologik profilaktikani kengaytirish hamda jinoyatlarning oldini olishning zamonaviy raqamli mexanizmlarini amaliyotga tatbiq etishni nazarda tutadi.

Kalit so'zlar: firibgarlik, ayollar jinoyatchiligi, jinoyatchilik profilaktikasi, maxsus profilaktika, individual profilaktika, kriminologiya, jinoyatchilikning oldini olish, raqamli firibgarlik, viktimologik profilaktika.

AZIZA Mirzaeva

Independent Researcher at the Academy
of Justice of the Republic of Uzbekistan
Chairperson of the Tomdi District Criminal Court
E-mail: mirzayevaaziza111@gmail.com

CRIMINOLOGICAL FOUNDATIONS FOR IMPROVING THE PREVENTION OF FRAUD COMMITTED BY WOMEN IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

ANNOTATION

The article examines the criminological foundations for improving the prevention of fraud committed by women in the Republic of Uzbekistan, taking into account contemporary trends in crime development,

the digitalization of social relations, and the transformation of methods used to commit property crimes. A comprehensive analysis is conducted of the criminological characteristics of female fraud, revealing the socio-economic, psychological, behavioral, and organizational factors that contribute to the formation of criminal behavior. The study also explores the specific features of the mechanisms through which fraudulent offenses are committed, including the abuse of trust, the exploitation of social relationships, and the use of modern information and communication technologies.

Particular attention is devoted to the examination of the legal framework governing fraud prevention in the Republic of Uzbekistan. The provisions of criminal legislation, legislation on the prevention of offenses, and other regulatory legal acts governing the activities of crime prevention authorities are analyzed. Based on a comparative legal analysis of the legislation and law enforcement practices of the United States, the United Kingdom, and Singapore, the study identifies the most effective approaches to fraud prevention, including the application of digital technologies, risk-based management, analytical crime monitoring, enhanced cooperation between public authorities and financial institutions, as well as measures aimed at improving the legal and digital literacy of the population.

Based on the findings of the study, proposals are developed for improving the national crime prevention system. These include the advancement of criminological monitoring, the introduction of specialized programs for the individual prevention and resocialization of women who have committed fraud, the strengthening of interagency information exchange, the expansion of victimological prevention measures, and the implementation of modern digital mechanisms for preventing crime.

Keywords: fraud, female crime, crime prevention, special prevention, individual prevention, criminology, crime prevention policy, digital fraud, victimological prevention.

В условиях современных социально-экономических преобразований, развития цифровой экономики и расширения сферы электронных услуг преступность против собственности приобретает новые формы и способы реализации. Одним из наиболее распространённых и динамично изменяющихся видов имущественных преступлений является мошенничество, которое отличается высокой степенью латентности, использованием психологических механизмов воздействия и постоянной адаптацией к изменениям общественных отношений.

Особую актуальность приобретает исследование мошенничества, совершаемого женщинами, поскольку изменение социально-экономической роли женщин в обществе сопровождается не только расширением их участия в различных сферах деятельности, но и появлением новых форм криминального поведения. При этом женская преступность традиционно рассматривалась преимущественно через призму преступлений, связанных с семейно-бытовой сферой, однако современные криминологические исследования свидетельствуют о росте участия женщин в корыстных преступлениях, включая мошеннические посягательства.

Согласно статье 168 Уголовного кодекса Республики Узбекистан, мошенничество представляет собой хищение чужого имущества или приобретение права на чужое имущество путём обмана или злоупотребления доверием [1]. Данная норма закрепляет уголовно-правовую характеристику преступления, однако для эффективного предупреждения необходим также криминологический анализ личности преступника, причин и условий совершения данного деяния. Следует отметить, что специфика мошенничества заключается в особом механизме преступного поведения. В отличие от многих иных преступлений против собственности, при мошенничестве лицо, совершающее преступление, зачастую использует не физическое воздействие, а доверительные отношения, социальные связи, психологические особенности потерпевшего либо информационные технологии.

Актуальность исследования обусловлена также тем, что действующая система профилактики правонарушений в Республике Узбекистан, несмотря на наличие развитого нормативного регулирования, требует дальнейшего совершенствования с учётом особенностей отдельных категорий преступности. Закон Республики Узбекистан «О профилактике правонарушений»

предусматривает общую, специальную и индивидуальную профилактику, однако современные криминологические тенденции требуют разработки более адресных механизмов предупреждения мошенничества, совершаемого женщинами [2]. Целью настоящего исследования является разработка научно обоснованных предложений по совершенствованию специальной и индивидуальной профилактики мошенничества, совершаемого женщинами, на основе анализа законодательства Республики Узбекистан, криминологических подходов и зарубежного опыта.

Методологическую основу исследования составили общенаучные и частнонаучные методы – это анализ, синтез, сравнительно-правовой метод, статистический метод и системный подход.

Мошенничество относится к числу преступлений, которые обладают высокой способностью к трансформации в зависимости от изменений экономической и социальной среды. Если ранее основными способами совершения мошенничества являлись традиционные формы обмана при непосредственном взаимодействии с потерпевшим, то в настоящее время значительная часть таких преступлений связана с использованием цифровых технологий, электронных платежных систем и социальных сетей. В соответствии с уголовным законодательством Республики Узбекистан общественная опасность мошенничества заключается не только в причинении имущественного ущерба, но и в нарушении доверительных отношений между участниками гражданского оборота. Именно элемент доверия является одним из ключевых факторов, отличающих мошенничество от других форм хищения.

Криминологическое изучение мошенничества, совершаемого женщинами, требует комплексного анализа, поскольку причины такого поведения имеют многоуровневый характер [3]. Нельзя объяснять участие женщин в совершении мошеннических преступлений исключительно материальными трудностями или социальным положением. Экономические факторы могут выступать предпосылкой, однако окончательное формирование преступного поведения зависит от совокупности индивидуальных, социальных и психологических обстоятельств.

Известный криминолог Ю.М.Антонян указывает, что личность преступника формируется под влиянием взаимодействия социальных условий и индивидуально-психологических характеристик [4]. Следовательно, при изучении женской преступности необходимо учитывать не только внешние обстоятельства, но и особенности мотивации конкретного лица. В свою очередь, Г.А. Аванесов отмечает, что предупреждение преступности должно основываться на выявлении причинного комплекса преступного поведения, поскольку устранение только отдельных факторов не обеспечивает устойчивого профилактического результата [5]. Применительно к мошенничеству, совершаемому женщинами, можно выделить несколько групп факторов, оказывающих влияние на формирование преступного поведения.

Во-первых, одним из распространённых факторов является стремление получить незаконную материальную выгоду в условиях финансовой нестабильности. Однако важно подчеркнуть, что экономические трудности сами по себе не являются прямой причиной преступления. Большинство лиц, находящихся в сложной жизненной ситуации, не совершают противоправных действий. Криминогенное значение приобретает сочетание материальных проблем с низким уровнем правовой культуры, отсутствием устойчивых социальных связей и формированием установки на получение дохода незаконным способом.

Во-вторых, особенность мошенничества заключается в необходимости активного воздействия на сознание потерпевшего. Женщины, совершающие мошеннические преступления, нередко используют эмоциональные механизмы убеждения, доверительные отношения и социальную коммуникацию.

В рамках теории «треугольника мошенничества», разработанной американским криминологом Дональдом Кресси (Donald Cressey), совершение мошеннического деяния становится возможным при наличии трёх элементов - наличие определённого давления или мотива, возможность совершения преступления, способность лица оправдать своё противоправное поведение [6]. Данная теория позволяет объяснить, почему наличие возможности и определённой мотивации не

всегда приводит к преступлению, решающим фактором становится внутреннее принятие лицом противоправного поведения.

В-третьих, одной из характерных особенностей женского мошенничества является использование социальных контактов. В силу особенностей коммуникации женщины могут чаще использовать семейные, профессиональные и межличностные связи для реализации преступного умысла.

В-четвертых, современный этап развития технологий существенно изменил структуру мошеннической преступности. Использование цифровых платформ позволяет преступникам воздействовать на большое количество потенциальных потерпевших при минимальных затратах. Женщины также становятся участниками таких преступлений, включая незаконное получение денежных средств через интернет, создание ложных аккаунтов, участие в схемах дистанционного мошенничества, использование персональных данных третьих лиц. Таким образом, современное женское мошенничество представляет собой сложное криминологическое явление, которое сочетает традиционные формы обмана и новые цифровые способы совершения преступления.

Эффективное предупреждение преступлений против собственности невозможно без формирования устойчивой нормативно-правовой базы, которая определяет не только основания уголовной ответственности, но и систему профилактических мер. В современных условиях борьба с мошенничеством должна рассматриваться не исключительно как деятельность правоохранительных органов по раскрытию и расследованию преступлений, а как комплексная государственная политика, направленная на устранение причин и условий, способствующих их совершению. В Республике Узбекистан правовой механизм противодействия мошенничеству включает нормы уголовного законодательства, законодательства о профилактике правонарушений, а также положения нормативно-правовых актов, регулирующих защиту имущественных прав граждан, развитие цифровой безопасности и предупреждение преступности. Основополагающее значение имеет Конституция Республики Узбекистан, закрепляющая гарантии защиты собственности и прав личности. Согласно конституционным принципам, государство обеспечивает равную защиту различных форм собственности и создаёт условия для реализации имущественных прав граждан. Данное положение имеет важное значение в контексте противодействия мошенничеству, поскольку основной объект посягательства при совершении данного преступления связан именно с имущественными интересами личности. Центральное место в системе уголовно-правового регулирования занимает статья 168 Уголовного кодекса Республики Узбекистан, устанавливающая ответственность за мошенничество. Содержание данной нормы позволяет выделить следующие обязательные признаки данного преступления то есть, наличие корыстной цели, противоправное завладение чужим имуществом либо получение права на имущество, использование обмана либо злоупотребление доверием как способ совершения преступления.

Особенность мошенничества заключается в том, что потерпевший зачастую добровольно передаёт имущество преступнику, однако такая добровольность является результатом введения лица в заблуждение. Именно данный элемент значительно усложняет процесс выявления и предупреждения таких преступлений. В юридической литературе обращается внимание на то, что мошенничество отличается от других форм хищения особым механизмом формирования преступного результата. Так, М.Х. Рустамбаев отмечает, что при мошенничестве преступник воздействует прежде всего на сознание потерпевшего, формируя у него ошибочное представление о действительности [7]. Следовательно, профилактика данного преступления должна учитывать не только материальные факторы, но и психологические механизмы совершения преступления. Вместе с тем уголовно-правовая норма выполняет преимущественно охранительную функцию, устанавливая ответственность за уже совершённое деяние. Для предупреждения преступности особое значение имеет профилактическое направление.

В действующей системе статистического учёта преимущественно отражаются общие показатели совершения мошенничества, однако недостаточно анализируются социально-демографические, психологические и поведенческие особенности лиц женского пола, совершивших данные преступления. Между тем именно изучение личности преступника, её социального окружения, причин формирования противоправной мотивации и условий совершения преступления позволяет определить наиболее эффективные меры индивидуального и специального предупреждения [8]. Следует учитывать, что женщины, совершающие мошенничество, не представляют собой однородную категорию лиц. В одних случаях преступное поведение может быть связано с неблагоприятными социально-экономическими обстоятельствами, отсутствием стабильного дохода, семейными проблемами либо воздействием внешних факторов. В других случаях мошенничество является результатом сформированной корыстной установки, стремления к незаконному обогащению и использования доверительных отношений в личных или профессиональных целях. Однако существующая практика профилактики зачастую применяет единый подход без учёта различий в мотивации и степени криминогенной опасности конкретного лица.

Кроме того, недостаточно развит механизм индивидуальной профилактики в отношении женщин, совершивших мошеннические преступления. Хотя законодательство Республики Узбекистан предусматривает проведение индивидуальной профилактической работы с лицами, склонными к совершению правонарушений, на практике такие меры чаще направлены на предупреждение повторного преступления в общем порядке, без применения специальных программ, учитывающих особенности женской преступности. Представляется необходимым внедрение более целенаправленного подхода, включающего социальную адаптацию, психологическое сопровождение, профессиональную ориентацию и устранение факторов, способствующих возвращению лица к противоправному поведению.

Отдельной проблемой является недостаточная эффективность межведомственного взаимодействия субъектов профилактики [9]. Предупреждение мошенничества требует координации деятельности органов внутренних дел, органов прокуратуры, органов самоуправления граждан, финансовых организаций и иных государственных и негосударственных структур. Особенно это актуально в условиях цифровизации, когда мошеннические схемы становятся более сложными и могут реализовываться посредством информационных технологий. Отсутствие единого механизма обмена информацией между различными субъектами профилактики снижает эффективность своевременного выявления причин и условий совершения таких преступлений. Также необходимо отметить недостаточное внимание к виктимологическому направлению профилактики. Особенность мошенничества заключается в том, что преступный результат достигается посредством введения потерпевшего в заблуждение, поэтому уровень правовой, финансовой и цифровой грамотности граждан непосредственно влияет на распространённость данного вида преступности. В этой связи профилактическая деятельность должна быть направлена не только на лиц, совершивших или склонных к совершению мошенничества, но и на снижение уязвимости потенциальных потерпевших.

Изучение зарубежного опыта предупреждения мошенничества имеет важное значение для совершенствования национальной системы профилактики преступности, поскольку многие государства уже перешли от преимущественно карательного подхода к комплексной модели противодействия, основанной на раннем выявлении криминогенных факторов, использовании цифровых технологий и повышении уровня правовой культуры населения. Современные зарубежные модели борьбы с мошенничеством характеризуются сочетанием уголовно-правовых мер, профилактических программ, межведомственного взаимодействия и активного участия финансового сектора.

Одним из наиболее развитых направлений является практика Соединённых Штатов Америки, где предупреждение мошенничества основывается на использовании аналитических

инструментов, цифрового мониторинга и взаимодействия различных государственных и частных субъектов. Значительная роль в данной сфере принадлежит Федеральному бюро расследований США (FBI), которое осуществляет сбор и анализ информации о различных видах мошенничества, включая преступления, совершаемые с использованием информационных технологий [10].

Особое значение имеет деятельность специализированных организаций, занимающихся исследованием мошенничества, в частности Association of Certified Fraud Examiners (ACFE) [11]. Согласно подходам, разработанным данной организацией, эффективное предупреждение мошенничества должно основываться на оценке рисков, совершенствовании внутреннего контроля и формировании культуры неприятия противоправного поведения. Такой подход представляет интерес для Республики Узбекистан, поскольку позволяет рассматривать мошенничество не только как результат индивидуального преступного умысла, но и как следствие недостатков организационного и социального характера. Американская практика также показывает важность развития профилактики на уровне финансовых организаций. Банки и платёжные системы активно используют автоматизированные системы выявления подозрительных операций, анализируют нетипичное финансовое поведение и взаимодействуют с правоохранительными органами. Данный механизм особенно актуален в условиях роста цифрового мошенничества, поскольку позволяет предотвратить причинение ущерба ещё до завершения преступной схемы.

Значительный интерес представляет опыт Великобритании, где предупреждение мошенничества осуществляется на основе стратегического подхода, предполагающего объединение усилий государства, правоохранительных органов, финансовых учреждений и общественных организаций. В рамках национальных программ особое внимание уделяется защите наиболее уязвимых категорий населения, повышению финансовой грамотности граждан и предупреждению цифровых преступлений. Особенностью британской модели является переход от традиционного реагирования на уже совершённое преступление к управлению рисками. Это означает, что профилактическая деятельность направляется на выявление потенциальных угроз и устранение условий, которые могут способствовать совершению мошенничества.

Положительный опыт также демонстрирует Сингапур, где противодействие мошенничеству основано на тесном взаимодействии правоохранительных органов, финансовых учреждений и образовательных структур [12]. Государственная политика направлена не только на расследование преступлений, но и на формирование у граждан устойчивых навыков безопасного поведения в цифровой среде.

Анализ зарубежного опыта позволяет сделать вывод о том, что наиболее эффективные модели предупреждения мошенничества имеют несколько общих характеристик: наличие единой системы мониторинга преступных тенденций, активное использование цифровых технологий, тесное взаимодействие государственных органов и частного сектора, а также развитие профилактической культуры среди населения. В частности, представляется целесообразным развитие механизмов обмена информацией между правоохранительными органами и финансовыми организациями, создание аналитической системы оценки рисков мошенничества, а также внедрение специализированных профилактических программ с учётом особенностей отдельных категорий преступников, включая женщин, совершающих мошеннические преступления.

При этом зарубежный опыт показывает, что профилактика не должна ограничиваться только усилением уголовной ответственности. Более эффективным является комплексный подход, при котором государство воздействует на причины преступности, снижает возможности совершения преступлений и формирует условия для правомерного поведения граждан. Таким образом, адаптация отдельных элементов зарубежных моделей может способствовать совершенствованию отечественной системы предупреждения мошенничества. Вместе с тем их применение должно осуществляться не посредством механического переноса зарубежных практик, а с учётом положений законодательства Республики Узбекистан, особенностей института махалли, уровня цифрового развития и социально-экономических условий общества.

В настоящее время статистический учёт преступлений в основном направлен на фиксацию количественных показателей преступности, однако для разработки эффективных профилактических программ необходимо более глубокое изучение качественных характеристик данного явления.

Такой мониторинг должен включать анализ социально-демографических характеристик лиц, совершивших мошенничество, включая возраст, уровень образования, сферу занятости, семейное положение, наличие предыдущих правонарушений, а также способы и обстоятельства совершения преступления [13]. Получение таких данных позволит определить наиболее распространённые модели преступного поведения и разработать адресные профилактические меры. Особое значение имеет совершенствование индивидуальной профилактики в отношении женщин, совершивших мошеннические преступления. В соответствии с законодательством Республики Узбекистан индивидуальная профилактика направлена на предупреждение совершения правонарушений конкретными лицами посредством изучения их личности, выявления причин противоправного поведения и проведения соответствующих профилактических мероприятий.

Особенно важно учитывать, что повторное преступное поведение зачастую связано не только с отсутствием страха перед уголовной ответственностью, но и с сохранением условий, которые первоначально способствовали совершению преступления. Поэтому профилактическая деятельность должна быть направлена на устранение именно этих факторов.

Перспективным направлением является создание специализированных программ ресоциализации женщин, освобождённых от уголовной ответственности или наказания за совершение мошенничества. Такие программы могут включать профессиональное обучение, консультационную поддержку, помощь в трудоустройстве и социальную адаптацию.

Следующим важным направлением является совершенствование взаимодействия между субъектами профилактики. В настоящее время предупреждение мошенничества требует участия не только правоохранительных органов, но и иных государственных и негосударственных структур.

Особую роль в данном процессе могут играть органы самоуправления граждан (махалли), которые обладают возможностью выявлять социальные проблемы на ранних стадиях и осуществлять профилактическую работу с населением. При этом деятельность махалли должна быть направлена не на формальный контроль, а на выявление социальных факторов риска, которые могут способствовать формированию противоправного поведения. Представляется целесообразным развитие механизма взаимодействия органов внутренних дел, органов прокуратуры, органов самоуправления граждан, образовательных учреждений, банковских организаций и органов занятости населения. Такое взаимодействие позволит обеспечить комплексный подход к предупреждению мошенничества и повысить эффективность профилактических мероприятий.

В целях снижения распространённости мошенничества необходимо разработать постоянные информационно-просветительские программы, направленные на различные категории населения. Особое внимание следует уделять лицам, которые в силу возраста, недостаточного опыта использования цифровых технологий или социального положения являются наиболее уязвимыми перед мошенническими схемами.

Проведённое исследование позволяет сделать вывод о том, что мошенничество, совершаемое женщинами, представляет собой сложное криминологическое явление, которое требует комплексного изучения и применения специальных профилактических механизмов. Современные изменения в социально-экономической сфере, развитие цифровых технологий и трансформация способов совершения преступлений обуславливают необходимость пересмотра традиционных подходов к предупреждению данной категории преступлений.

Мошенничество, совершаемое женщинами не следует рассматривать исключительно как частный случай имущественной преступности. Данное явление обладает определёнными криминологическими особенностями, связанными с механизмом совершения преступления,

использованием доверительных отношений, психологическим воздействием на потерпевших и возможностью применения современных цифровых технологий. В связи с этим разработка профилактических мер должна учитывать особенности личности женщины, совершившей преступление, её социальное окружение, мотивацию и условия формирования противоправного поведения.

Исследование показало, что действующая система профилактики правонарушений в Республике Узбекистан имеет необходимую правовую основу, однако нуждается в дальнейшем развитии с учётом современных тенденций преступности. Особого внимания требует совершенствование индивидуальной профилактики, поскольку формальный контроль за поведением лица не всегда позволяет устранить причины, которые способствовали совершению преступления. Таким образом, совершенствование профилактики мошенничества, совершаемого женщинами, требует формирования многоуровневой системы, объединяющей уголовно-правовые, криминологические, социальные и технологические инструменты. Только комплексное воздействие на причины и условия преступности позволит обеспечить более эффективную защиту имущественных прав граждан и повысить результативность государственной политики в сфере предупреждения правонарушений.

CHOCKI/IQTIBOSLAR/REFERENCES:

1. Уголовный кодекс Республики Узбекистан <https://lex.uz/docs/111457#155827>
2. Закон Республики Узбекистан «О профилактике правонарушений» <https://lex.uz/ru/docs/2387359?ONDATE=16.01.2026>
3. Абдуримов А. Анализ преступления мошенничества и меры по борьбе с ним // Наука и инновации в системе образования. – 2024. – Т. 3. – № 11. – С. 8–22. <https://inlibrary.uz/index.php/sies/article/view/51157>
4. Антонян Ю., Кудрявцев В., Эминов В. Личность преступника. – Litres, 2022. <https://www.litres.ru/book/uriy-antonyan/lichnost-prestupnika-11252205/>
5. Kriminologiya: Darslik / Z.S. Zaripov, Yu.S. Pulatov, G.A. Avanesov va boshq.; prof. Z.S. Zaripov tahriri ostida. - T.: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2006. - 474 b. <https://yurkitob.uz/ru/books/reader/710>
6. Cressey D. R. Other people's money; a study of the social psychology of embezzlement. – 1953. – P-30 https://books.google.co.uz/books?id=XIOAAAAIAAJ&redir_esc=y
7. Q.R.Abdurasulova. Kriminologiya. Darslik. Mas'ul muharrir: yu.f.d., prof. M.H. Rustamboyev. –T.: TDYUI nashriyoti, 2008. 62-bet. <https://library.tsul.uz/uz/books/4089>
8. Медведев Е.В. Социально-психологический портрет личности мошенника // Юридическая психология. – 2022. – № 4. – С. 16–18. <https://lawinfo.ru/articles/3629/socialno-psixologiceskii-portret-licnosti-mosennika>
9. Алтиев Р.С. Уголовно-правовые и криминологические аспекты мошенничества: автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора философии по юридическим наукам. – Ташкент, 2020. – С. 17.
10. <https://www.ftc.gov/news-events/news/press-releases/2025/03/new-ftc-data-show-big-jump-reported-losses-fraud-125-billion-2024>
11. Association of Certified Fraud Examiners(ACFE). Occupational Fraud 2024: A Report to the Nations [Elektron resurs]. — Austin, TX: ACFE, 2024. — 88 b. — URL: <https://legacy.acfe.com/report-to-the-nations/2024/>
12. Гафурова Д. Криминалистическая характеристика преступлений, совершаемых женщинами // Scientific progress. – 2021. – № 6 <https://www.tadqiqot.uz/index.php/law/article/view/4582>
13. Bar Lev E., Maha L. G., Topliceanu S. C. Financial frauds' victim profiles in developing countries //Frontiers in Psychology. – 2022. – Т. 13. <https://www.frontiersin.org/journals/psychology/articles/10.3389/fpsyg.2022.999053/full>

ИБАДУЛЛАЕВ Бобур Камильжанович

Начальник отдела комплаенса Министерства инвестиций,
промышленности и торговли Республики Узбекистан,
Независимый соискатель Ташкентского
государственного юридического университета
E-mail: bobur_law@mail.ru

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПРОЦЕССУАЛЬНОГО МЕХАНИЗМА ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРАВА ПОТЕРПЕВШЕГО НА ВОЗМЕЩЕНИЕ ИМУЩЕСТВЕННОГО ВРЕДА В УГОЛОВНОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ

Для цитирования (iqtibos keltirish uchun, for citation): ИБАДУЛЛАЕВ Б.К. Совершенствование процессуального механизма обеспечения права потерпевшего на возмещение имущественного вреда в уголовном судопроизводстве // Yurist axborotnomasi – Вестник юриста – Lawyer herald. № 4 (2026) С. 126-136.

4 (2026) DOI <https://doi.org/10.34920/2181-9416/2026/4-014>

АННОТАЦИЯ

В статье исследуются теоретические и практические вопросы совершенствования процессуального механизма обеспечения права потерпевшего на возмещение имущественного вреда, причиненного преступлением, в уголовном судопроизводстве Республики Узбекистан. Обосновывается, что обеспечение восстановления имущественных прав потерпевшего является одной из ключевых задач современного уголовного процесса наряду с установлением обстоятельств преступления, привлечением виновного лица к уголовной ответственности и назначением справедливого наказания.

На основе анализа норм уголовно-процессуального законодательства Республики Узбекистан, научных подходов и правоприменительной практики исследованы содержание и соотношение категорий «имущественный вред», «взыскание», «реституция» и «государственная компенсация», раскрыты особенности процессуального статуса потерпевшего, гражданского истца и гражданского ответчика, а также определено значение института гражданского иска как основного процессуального средства защиты имущественных интересов потерпевшего в уголовном процессе.

В статье процессуальный механизм обеспечения имущественных требований потерпевшего детально анализируется в рамках всех стадий уголовного процесса: от установления факта причинения имущественного вреда и предъявления гражданского иска до исполнения судебного решения. Выявлены недостатки, существующие в правоприменительной практике и связанные с трудностями в своевременном установлении имущества подозреваемого или обвиняемого, недостаточной эффективностью мер по обеспечению имущественных требований, проблемами, возникающими при исполнении судебных решений, а также с отсутствием комплексного процессуального механизма, гарантирующего реальное возмещение имущественного вреда, причиненного в результате преступления.

Разработанные в статье предложения направлены на повышение эффективности уголовно-процессуального механизма обеспечения права на возмещение имущественного вреда, причиненного в результате преступления, укрепление процессуальных гарантий судебной защиты, дальнейшее совершенствование правоприменительной практики, а также на последовательное развитие уголовно-процессуального законодательства Республики Узбекистан.

Ключевые слова: уголовный процесс, имущественный вред, потерпевший, гражданский иск, возмещение ущерба, компенсация вреда, процессуальные гарантии, судебная защита, восстановительное правосудие.

IBADULLAYEV Bobur Kamiljanovich

O'zbekiston Respublikasi Investitsiyalar,
sanoat va savdo vazirligi Komplayens bo'limi boshlig'i,
Toshkent davlat yuridik universiteti mustaqil izlanuvchisi
E-mail: bobur_law@mail.ru

JINOYAT PROTSESSIDA JABRLANUVCHINING MULKIY ZIYONNI QOPLASH HUQUQINI TA'MINLASHNING PROTSESSUAL MEXANIZMINI TAKOMILLASHTIRISH

ANNOTATSIYA

Maqolada O'zbekiston Respublikasi jinoyat protsessida jinoyat natijasida yetkazilgan mulkiy zararni qoplashga bo'lgan jabrlanuvchining huquqini ta'minlashning protsessual mexanizmini takomillashtirishning nazariy va amaliy masalalari tadqiq etilgan. Jabrlanuvchining mulkiy huquqlarini tiklashni ta'minlash jinoyatning holatlarini aniqlash, aybdor shaxsni jinoiy javobgarlikka tortish hamda adolatli jazo tayinlash bilan bir qatorda zamonaviy jinoyat protsessining ustuvor vazifalaridan biri ekanligi asoslab berilgan.

O'zbekiston Respublikasi jinoyat-protsessual qonunchiligi normalari, ilmiy yondashuvlar hamda huquqni qo'llash amaliyoti tahlili asosida "mulkiy zarar", "undirish", "restitutsiya" va "davlat kompensatsiyasi" tushunchalarining mazmuni hamda o'zaro nisbatlari o'rganilgan. Shuningdek, jabrlanuvchi, fuqaroviy da'vogar va fuqaroviy javobgarining protsessual maqomiga xos xususiyatlar ochib berilgan hamda fuqaroviy da'vo institutining jinoyat protsessida jabrlanuvchining mulkiy manfaatlarini himoya qilishning asosiy protsessual vositasi sifatidagi ahamiyati yoritilgan.

Maqolada jabrlanuvchining mulkiy talablarini ta'minlashning protsessual mexanizmi jinoyat protsessining barcha bosqichlarida mulkiy zarar yetkazilganligini aniqlash va fuqaroviy da'voni qo'zg'atishdan tortib, sud qarorini ijro etishgacha bo'lgan jarayonlar doirasida atroflicha tahlil qilingan. Huquqni qo'llash amaliyotida mavjud bo'lgan, gumon qilinuvchi yoki ayblanuvchining mol-mulkini o'z vaqtida aniqlashdagi qiyinchiliklar, mulkiy talablarni ta'minlash choralarining yetarli darajada samarali emasligi, sud qarorlarini ijro etishda uchraydigan muammolar, shuningdek, jinoyat natijasida yetkazilgan mulkiy zararining haqiqiy qoplanishini kafolatlaydigan kompleks protsessual mexanizmning mavjud emasligi bilan bog'liq kamchiliklar aniqlangan.

Maqolada ishlab chiqilgan takliflar jinoyat natijasida yetkazilgan mulkiy zararni qoplashga bo'lgan huquqni ta'minlashning jinoyat-protsessual mexanizmi samaradorligini oshirishga, sud himoyasining protsessual kafolatlarini mustahkamlashga, huquqni qo'llash amaliyotini yanada takomillashtirishga hamda O'zbekiston Respublikasi jinoyat-protsessual qonunchiligini izchil rivojlantirishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: jinoyat protsessi, mulkiy ziyon, jabrlanuvchi, fuqaroviy da'vo, zararni qoplash, zarar kompensatsiyasi, protsessual kafolatlar, sud orqali himoya qilish, tiklovchi adolat.

BOBUR Ibadullaev

Independent Researcher at Tashkent State University of Law
Head of the Compliance Department of the Ministry of Investment,
Industry and Trade of the Republic of Uzbekistan
E-mail: bobur_law@mail.ru

IMPROVING THE PROCEDURAL MECHANISM FOR ENSURING THE VICTIM'S RIGHT TO COMPENSATION FOR PROPERTY DAMAGE IN CRIMINAL PROCEEDINGS

ANNOTATION

The article examines the theoretical and practical issues of improving the procedural mechanism for ensuring the victim's right to compensation for property damage caused by a criminal offense in the

criminal proceedings of the Republic of Uzbekistan. It substantiates that ensuring the restoration of the victim's property rights constitutes one of the fundamental objectives of modern criminal justice, alongside establishing the circumstances of the offense, bringing the offender to criminal liability, and imposing a fair punishment.

Based on an analysis of the criminal procedure legislation of the Republic of Uzbekistan, scholarly approaches, and law enforcement practice, the study explores the content and correlation of the concepts of property damage, recovery, restitution, and state compensation. It also examines the procedural status of the victim, the civil claimant, and the civil defendant, while highlighting the significance of the civil claim as the principal procedural instrument for protecting the victim's property interests within criminal proceedings.

The article analyzes in detail the procedural mechanism for securing a victim's property claims throughout all stages of the criminal process: from establishing the fact of property damage and filing a civil action to the enforcement of the court's judgment. It identifies shortcomings in law enforcement practice, including difficulties in the timely identification of a suspect's or accused's assets, the insufficient effectiveness of measures to secure property claims, problems arising during the enforcement of court judgments, and the lack of a comprehensive procedural mechanism that guarantees the actual recovery of property damage resulting from a crime.

The proposals formulated in the article are aimed at enhancing the effectiveness of the criminal procedural mechanism for ensuring the victim's right to compensation for property damage, strengthening procedural guarantees of judicial protection, improving law enforcement practice, and further developing the criminal procedure legislation of the Republic of Uzbekistan.

Keywords: criminal proceedings, property damage, victim, civil claim, compensation for damage, restitution of harm, procedural guarantees, judicial protection, restorative justice.

В условиях развития правового государства и укрепления гарантий защиты прав человека особое значение приобретает вопрос обеспечения эффективного восстановления нарушенных прав лиц, пострадавших от преступных деяний. Уголовное судопроизводство традиционно рассматривается как механизм реализации государственной функции по борьбе с преступностью и привлечению виновных лиц к ответственности. Однако современное понимание назначения уголовного процесса значительно шире и включает не только наказание виновного лица, но и восстановление нарушенных прав потерпевшего.

Совершение преступления в большинстве случаев приводит к возникновению негативных последствий для конкретного лица, общества и государства. Одним из наиболее распространённых последствий является причинение имущественного вреда, выражающегося в утрате имущества, уменьшении имущественной массы потерпевшего, возникновении дополнительных расходов либо лишении возможности получения определённых материальных выгод. В связи с этим обеспечение права лица на возмещение такого вреда является важной составляющей права на судебную защиту.

В юридической науке вопрос возмещения вреда, причинённого преступлением, рассматривается как один из элементов восстановительной функции уголовного судопроизводства. Если уголовное наказание направлено преимущественно на восстановление социальной справедливости посредством воздействия на виновное лицо, то компенсация имущественного вреда обеспечивает восстановление интересов непосредственно потерпевшего. Таким образом, эффективный механизм взыскания ущерба является необходимым условием достижения целей уголовного процесса.

Несмотря на наличие нормативно закреплённых механизмов защиты имущественных прав потерпевших, практика показывает, что реализация права на возмещение вреда сталкивается с рядом проблем. В частности, возникают сложности при определении фактического размера ущерба, установлении имущества обвиняемого, принятии своевременных обеспечительных мер, а также при исполнении судебных решений в части взыскания денежных средств.

Особое значение в данном вопросе имеет институт гражданского иска в уголовном процессе. Данный механизм позволяет потерпевшему одновременно с рассмотрением уголовного дела заявить требования о возмещении причинённого имущественного вреда [1]. Его преимущество заключается в процессуальной экономии, поскольку потерпевший освобождается от необходимости инициировать отдельное гражданское производство. Вместе с тем эффективность данного института напрямую зависит от полноты расследования обстоятельств преступления, качества доказывания размера причинённого ущерба и способности государства обеспечить исполнение принятого судебного решения.

Анализ практики применения уголовно-процессуальных норм свидетельствует о том, что формальное наличие права потерпевшего на предъявление требований о возмещении вреда ещё не гарантирует его фактической реализации. В отдельных случаях потерпевшие сталкиваются с ситуациями, когда судебное решение о взыскании ущерба вынесено, однако его исполнение затягивается вследствие отсутствия у должника имущества либо недостаточного выявления его имущественного положения на стадии предварительного расследования.

В связи с этим возникает необходимость совершенствования деятельности органов дознания, следователя, прокурора и суда в части выявления имущества лица, причинившего вред, а также принятия эффективных мер процессуального обеспечения, направленных на гарантирование последующего исполнения судебного решения в части возмещения имущественного ущерба. Одним из перспективных направлений является расширение использования цифровых информационных систем, позволяющих оперативно получать сведения об имущественном положении подозреваемого или обвиняемого, наличии у него объектов собственности, банковских счетов и иных активов.

Следует отметить, что международные стандарты защиты прав потерпевших также исходят из необходимости обеспечения эффективного возмещения вреда, причинённого преступлением. Современная концепция правосудия ориентируется не только на карательный подход, но и на восстановление нарушенного баланса между потерпевшим, виновным лицом и обществом [2]. Именно поэтому в зарубежных правовых системах получили развитие различные модели компенсации вреда, включая государственные компенсационные программы, механизмы медиации и процедуры восстановительного правосудия.

Для Республики Узбекистан вопросы совершенствования механизма возмещения имущественного вреда имеют особую актуальность в связи с продолжающимися реформами судебно-правовой системы. Основной задачей данных преобразований является повышение уровня защиты прав и свобод личности, обеспечение доступности правосудия и формирование эффективных механизмов восстановления нарушенных прав.

Целью настоящего исследования является комплексный анализ правовых и организационных проблем обеспечения права лица на взыскание имущественного вреда в уголовном процессе, а также разработка предложений по совершенствованию действующего механизма его реализации.

Методологическую основу исследования составили общенаучные и специально-юридические методы познания. В частности, использованы формально-юридический метод при анализе положений уголовно-процессуального законодательства, сравнительно-правовой метод при изучении зарубежного опыта, системный анализ при рассмотрении института возмещения вреда как комплексного процессуального механизма, а также аналитический метод для выявления проблем правоприменительной практики.

Одним из существенных условий правильного применения уголовно-процессуального законодательства является единообразное понимание основных правовых категорий, используемых при регулировании отношений, связанных с возмещением имущественного вреда, причинённого преступлением. Вместе с тем анализ научной литературы показывает, что до настоящего времени отсутствует единый подход к определению содержания таких понятий, как «имущественный вред», «взыскание», «реституция» и «государственная компенсация». В

научных исследованиях указанные категории нередко используются как равнозначные, хотя они различаются по своему юридическому содержанию, целям применения и процессуальному значению.

Прежде всего, исходной категорией рассматриваемого института является имущественный вред, поскольку именно факт его причинения является основанием возникновения уголовно-процессуальных правоотношений, связанных с предъявлением гражданского иска и применением мер по обеспечению имущественных требований потерпевшего.

Имущественный вред в уголовном процессе представляет собой причиненные преступлением отрицательные имущественные последствия, выражающиеся в утрате, уничтожении, повреждении имущества, возникновении дополнительных имущественных расходов либо ином уменьшении имущественной сферы потерпевшего, которые подлежат установлению и возмещению в порядке, предусмотренном уголовно-процессуальным законодательством Республики Узбекистан.

Особое место в рассматриваемой системе занимает взыскание. Взыскание представляет собой установленную законом процедуру принудительного исполнения вступившего в законную силу судебного решения о возмещении имущественного вреда, осуществляемую уполномоченными государственными органами путем обращения взыскания на имущество, денежные средства или иные имущественные права должника. Следовательно, взыскание является не самостоятельной формой защиты имущественных прав, а заключительным этапом реализации права потерпевшего на возмещение причиненного преступлением имущественного вреда.

Самостоятельным способом восстановления имущественных прав выступает реституция. Реституция представляет собой восстановление имущественного положения потерпевшего посредством возврата ему имущества, непосредственно утраченного в результате совершения преступления, либо имущества, индивидуально определенного судебным решением, без замены его денежной компенсацией. В отличие от взыскания денежных средств реституция обеспечивает восстановление первоначального имущественного положения потерпевшего путем возврата именно того имущества, которое было утрачено вследствие преступления.

В последние годы особое значение в международной практике приобретает институт государственной компенсации. Государственная компенсация представляет собой предусмотренную законом форму публично-правовой защиты имущественных интересов потерпевшего, выражающуюся в выплате государством полной или частичной компенсации причиненного преступлением имущественного вреда в случаях невозможности его возмещения виновным лицом с последующим возникновением у государства права регрессного требования к лицу, обязанному возместить причиненный ущерб.

Данный механизм не освобождает виновное лицо от гражданско-правовой ответственности, а обеспечивает дополнительные гарантии реализации права потерпевшего на эффективную судебную защиту. Таким образом, имущественный вред, взыскание, реституция и государственная компенсация образуют взаимосвязанную систему уголовно-процессуальных и гражданско-правовых категорий. Их четкое разграничение имеет не только теоретическое значение, но и важное практическое значение для правильного применения норм Уголовно-процессуального кодекса Республики Узбекистан, определения процессуального статуса участников уголовного судопроизводства, выбора соответствующего способа защиты имущественных прав потерпевшего и повышения эффективности исполнения судебных решений.

В соответствии с положениями Уголовно-процессуального кодекса Республики Узбекистан потерпевшим признается физическое или юридическое лицо, которому преступлением причинен моральный, физический либо имущественный вред [3]. Процессуальный статус потерпевшего возникает на основании соответствующего постановления дознавателя, следователя, прокурора либо определения суда. Потерпевший является самостоятельным участником уголовного судопроизводства, обладающим личной процессуальной заинтересованностью в установлении обстоятельств совершенного преступления, привлечении виновного лица к уголовной

ответственности и восстановлении нарушенных преступлением прав.

В отличие от потерпевшего гражданский истец участвует в уголовном процессе исключительно в целях защиты имущественных интересов. Основанием приобретения статуса гражданского истца является предъявление гражданского иска о возмещении имущественного вреда, причиненного преступлением, и признание лица гражданским истцом в установленном уголовно-процессуальным законодательством порядке.

Следует обратить внимание, что гражданским истцом может быть не только потерпевший, но и иное лицо, которому преступлением причинен имущественный вред и которое в силу закона обладает правом требовать его возмещения [4]. Следовательно, понятия «потерпевший» и «гражданский истец» не являются тождественными. Основной процессуальной целью участия гражданского истца в уголовном процессе является удовлетворение имущественного требования посредством рассмотрения гражданского иска одновременно с разрешением вопроса об уголовной ответственности обвиняемого.

Особое место в системе участников уголовного судопроизводства занимает гражданский ответчик. Гражданским ответчиком признается физическое или юридическое лицо, которое в соответствии с законом несет имущественную ответственность за вред, причиненный преступлением, и привлекается к участию в уголовном процессе для разрешения предъявленного гражданского иска. Следует отметить, что гражданский ответчик не всегда совпадает с обвиняемым. В случаях, предусмотренных законодательством, обязанность по возмещению имущественного вреда может быть возложена и на иных лиц, несущих гражданско-правовую ответственность за действия обвиняемого.

С.В.Супрун также обосновывает, что вопросы определения места и роли норм уголовно-процессуального права в механизме восстановления имущественного положения граждан, которым причинён вред в результате совершения преступления, остаются недостаточно разработанными в научной доктрине [5]. По мнению учёного, существующие подходы требуют дальнейшего теоретического осмысления с целью формирования более эффективного процессуального механизма защиты имущественных прав потерпевших.

Процессуалист Нгуен Ван Тиен отмечает необходимость комплексного подхода к обеспечению возмещения вреда, причинённого потерпевшему преступлением, уже на стадии досудебного производства [6]. По его мнению, эффективность восстановления нарушенных имущественных прав во многом зависит от повышения ответственности должностных лиц органов уголовной юстиции, их активного участия в установлении размера ущерба, выявлении имущества лица, обязанного его возместить, и принятии необходимых процессуальных мер для обеспечения реального взыскания причинённого вреда.

На стадии возбуждения уголовного дела органы дознания, следователь или прокурор обязаны установить наличие признаков преступления, а также определить, причинен ли потерпевшему имущественный вред. Одновременно выясняется характер причиненного ущерба, его предварительный размер и круг лиц, имущественные права которых были нарушены. От полноты первоначальной проверки зависит своевременность принятия последующих процессуальных решений.

После установления факта причинения вреда соответствующее лицо признается потерпевшим в порядке, установленном Уголовно-процессуальным кодексом Республики Узбекистан. С этого момента оно приобретает процессуальные права, включая право на предъявление гражданского иска, представление доказательств, заявление ходатайств и участие в рассмотрении вопросов, связанных с возмещением имущественного вреда. Надлежащее разъяснение указанных прав является одной из важнейших процессуальных гарантий реализации права потерпевшего на судебную защиту.

Следующим элементом механизма является предъявление гражданского иска в уголовном процессе. Гражданский иск представляет собой предусмотренное уголовно-процессуальным

законодательством средство защиты имущественных интересов потерпевшего, позволяющее одновременно с разрешением вопроса об уголовной ответственности обвиняемого решить вопрос о возмещении причиненного преступлением имущественного вреда. На данном этапе определяется предмет и размер имущественных требований, представляются доказательства, подтверждающие размер причиненного ущерба, а также устанавливаются лица, обязанные возместить причиненный вред.

На данной стадии дознаватель, следователь и прокурор обязаны своевременно установить имущество подозреваемого, обвиняемого либо иных лиц, несущих имущественную ответственность, принять меры по его выявлению и инициировать применение предусмотренных законом обеспечительных мер. Эффективность данного этапа непосредственно влияет на возможность реального возмещения имущественного вреда.

При рассмотрении уголовного дела суд наряду с разрешением вопроса о виновности обвиняемого исследует доказательства, относящиеся к гражданскому иску, устанавливает размер причиненного имущественного вреда, проверяет наличие причинной связи между преступлением и наступившими имущественными последствиями, а также определяет субъектов гражданско-правовой ответственности. Именно судебная стадия завершает процесс установления юридических оснований для возмещения имущественного вреда и определяет содержание обязанностей лица, признанного ответственным за причиненный ущерб.

Заключительным элементом рассматриваемого процессуального механизма является исполнение судебного решения о возмещении имущественного вреда. На данной стадии реализуется основная цель всего уголовно-процессуального механизма - фактическое восстановление имущественных прав потерпевшего.

Одним из важнейших условий обеспечения права потерпевшего на возмещение имущественного вреда является своевременное выявление имущества, за счет которого может быть исполнено судебное решение. Анализ уголовно-процессуального законодательства Республики Узбекистан показывает, что нормы, регулирующие выявление имущества, принятие обеспечительных мер и его сохранность, не образуют единого последовательного механизма, что отрицательно влияет на эффективность исполнения судебных решений.

На практике несвоевременное применение обеспечительных мер нередко приводит к сокрытию, отчуждению или утрате имущества подозреваемого (обвиняемого), вследствие чего даже удовлетворение гражданского иска не гарантирует реального возмещения причиненного преступлением имущественного вреда. В целях совершенствования правового механизма обеспечения гражданского иска представляется целесообразным разработать единый процессуальный алгоритм действий органов предварительного расследования и суда, включающий следующие этапы.

Во-первых, необходимо установить факт причинения имущественного вреда, определить его предварительный размер и круг лиц, имеющих право требовать его возмещения.

Во-вторых, следует своевременно выявить имущество подозреваемого, обвиняемого либо иных лиц, несущих имущественную ответственность, с использованием предусмотренных законом процессуальных средств получения информации.

В-третьих, необходимо проверить принадлежность имущества, его правовой режим и возможность обращения на него взыскания, исключив необоснованное ограничение прав третьих лиц.

В-четвертых, при наличии риска сокрытия, отчуждения либо уничтожения имущества следует принять меры по обеспечению гражданского иска путем наложения ареста на имущество в порядке, установленном уголовно-процессуальным законодательством.

В-пятых, после применения обеспечительных мер необходимо обеспечить сохранность арестованного имущества до окончания уголовного судопроизводства и исполнения судебного решения. Заключительным этапом является использование арестованного имущества при

исполнении вступившего в законную силу судебного решения о возмещении имущественного вреда, что обеспечивает реальное восстановление нарушенных имущественных прав потерпевшего. Таким образом, обеспечение имущественных требований потерпевшего должно осуществляться на основе единого процессуального алгоритма, объединяющего выявление имущества, применение обеспечительных мер, обеспечение его сохранности и последующее исполнение судебного решения.

Официальные данные органов прокуратуры Республики Узбекистан свидетельствуют о том, что вопросы возмещения причиненного преступлением ущерба остаются одним из приоритетных направлений их деятельности. Так, по итогам 2024 года в ходе прокурорского надзора и предварительного расследования обеспечено возмещение ущерба, причиненного гражданам и государственным интересам, на сумму почти 3 трлн сумов [7]. Кроме того, в результате принятых мер были восстановлены нарушенные права более 360 тыс. граждан, а по фактам нарушений законодательства внесено около 160 тыс. актов прокурорского реагирования. Эти показатели свидетельствуют о возрастающей роли органов прокуратуры в обеспечении имущественных прав граждан и государства.

Вместе с тем анализ действующего законодательства и судебной практики позволяет сделать вывод, что достижение положительных количественных показателей не исключает наличия отдельных системных проблем. Еще в Постановлении Пленума Верховного суда Республики Узбекистан «О судебной практике по применению законодательства о возмещении имущественного вреда, причиненного преступлением» обращалось внимание на случаи несвоевременного наложения ареста на имущество, недостаточного исследования обстоятельств, связанных с размером причиненного ущерба, необоснованного оставления гражданских исков без рассмотрения, а также недостаточного использования судами предоставленных законом полномочий по обеспечению возмещения имущественного вреда [8]. Указанные проблемы сохраняют практическую актуальность и в настоящее время. Таким образом, официальные статистические данные свидетельствуют о повышении эффективности деятельности государственных органов по обеспечению возмещения имущественного вреда.

Анализ законодательства Германии показывает, что одним из наиболее эффективных способов защиты имущественных интересов потерпевшего является институт (адгезионное производство), регулируемый §§ 403–406 Уголовно-процессуального кодекса Германии [9]. Данный институт предоставляет потерпевшему возможность заявить гражданско-правовые требования непосредственно в рамках уголовного судопроизводства без необходимости обращения в самостоятельный гражданский процесс. При этом суд одновременно разрешает вопросы уголовной ответственности обвиняемого и возмещения причиненного преступлением имущественного вреда, что способствует сокращению сроков восстановления нарушенных прав и снижению процессуальных издержек.

Во Франции защита имущественных интересов потерпевшего осуществляется посредством института *constitution de partie civile*, предусмотренного Кодексом уголовного судопроизводства Франции (*Code de procédure pénale*). Потерпевший вправе выступать в качестве гражданской стороны, активно участвовать в доказывании обстоятельств, связанных с причиненным вредом, представлять доказательства и поддерживать гражданские требования на всех стадиях уголовного процесса [10]. Такой подход обеспечивает более активное участие потерпевшего в защите своих имущественных интересов.

В уголовном процессе США применяется иная модель защиты имущественных прав потерпевших. Согласно *Mandatory Victims Restitution Act 1996 (MVRA)*, по определенной категории уголовных дел суд обязан решить вопрос о реституции независимо от заявления потерпевшего [11]. При определении размера реституции учитывается фактически причиненный имущественный ущерб, а исполнение судебного решения находится под контролем федеральных органов исполнения. Такая модель значительно усиливает гарантии восстановления имущественных

прав потерпевших и возлагает на государство активную обязанность по обеспечению исполнения судебного решения.

Представляется, что для Республики Узбекистан наибольший практический интерес представляет германский опыт, предусматривающий комплексное рассмотрение уголовно-правовых и гражданско-правовых требований в рамках единого судебного производства, а также американский подход, направленный на усиление роли государства в обеспечении исполнения решений о возмещении имущественного вреда. Одновременно французская модель заслуживает внимания в части расширения процессуальных возможностей потерпевшего при защите своих имущественных интересов.

На основании проведенного исследования можно сделать вывод, что совершенствование уголовно-процессуального законодательства Республики Узбекистан должно осуществляться путем дальнейшего развития института обеспечения гражданского иска, расширения процессуальных гарантий участия потерпевшего в разрешении имущественных требований, совершенствования механизмов выявления и ареста имущества, а также усиления взаимодействия дознавателя, следователя, прокурора, суда и органов принудительного исполнения. Использование отдельных элементов зарубежного опыта должно осуществляться с учетом национальных особенностей уголовного судопроизводства и принципов, закрепленных в Конституции и Уголовно-процессуальном кодексе Республики Узбекистан.

Одной из наиболее сложных проблем обеспечения права потерпевшего на возмещение имущественного вреда является невозможность исполнения судебного решения в случаях отсутствия у осужденного имущества либо иных имущественных активов, достаточных для возмещения причиненного преступлением ущерба. В подобных ситуациях даже вступившее в законную силу судебное решение не обеспечивает фактического восстановления нарушенных имущественных прав потерпевшего.

Уголовно-процессуальное законодательство Республики Узбекистан предусматривает возможность предъявления гражданского иска в рамках уголовного судопроизводства, а также применение мер по его обеспечению. Однако действующее законодательство не содержит специального механизма государственной компенсации имущественного вреда в случаях объективной невозможности его взыскания с виновного лица.

Вместе с тем международные стандарты предусматривают обязанность государства создавать дополнительные гарантии защиты потерпевших. Так, Декларация основных принципов правосудия для жертв преступлений и злоупотребления властью, принятая резолюцией Генеральной Ассамблеи ООН № 40/34 от 29 ноября 1985 года, рекомендует государствам обеспечивать выплату государственной компенсации потерпевшим, если причиненный преступлением вред не может быть возмещен правонарушителем либо из иных источников. Аналогичный подход закреплен в Директиве 2012/29/ЕС Европейского парламента и Совета, устанавливающей минимальные стандарты в области прав, поддержки и защиты потерпевших от преступлений [12].

В этой связи представляется целесообразным рассмотреть возможность создания в Республике Узбекистан государственного компенсационного фонда, который выступал бы дополнительной гарантией реализации права потерпевшего на возмещение имущественного вреда.

Основу деятельности государственного компенсационного фонда должны составлять принципы законности, социальной справедливости, адресности предоставления компенсации, своевременности выплат и последующего регрессного взыскания выплаченных средств с виновного лица. Источниками формирования фонда могут выступать средства Государственного бюджета, суммы штрафов, взысканных по приговорам судов, денежные средства, полученные от реализации конфискованного имущества в случаях, предусмотренных законодательством, а также иные источники, не запрещенные законом.

Компенсация должна предоставляться в исключительных случаях, когда исполнение судебного решения о возмещении имущественного вреда невозможно вследствие отсутствия у

виновного лица имущества либо иных обстоятельств, препятствующих фактическому взысканию причиненного ущерба. При этом выплата государственной компенсации не должна освобождать виновное лицо от обязанности полного возмещения причиненного вреда. После выплаты компенсации государство должно приобрести право регрессного требования к осужденному в размере выплаченных денежных средств.

Совершенствование уголовного судопроизводства невозможно без внедрения современных цифровых технологий. Одним из перспективных направлений является создание единой электронной информационной системы, обеспечивающей взаимодействие органов дознания, предварительного следствия, прокуратуры, суда, Бюро принудительного исполнения и иных государственных органов при решении вопросов, связанных с обеспечением возмещения имущественного вреда, причиненного преступлением. Вместе с тем цифровизация уголовного судопроизводства неизбежно связана с обработкой значительного объема сведений, содержащих персональные данные участников уголовного процесса, информацию об имущественном положении физических и юридических лиц, банковские сведения, а также материалы уголовного дела. В этой связи эффективное функционирование такой системы возможно только при условии обеспечения надлежащей защиты информации и соблюдения требований законодательства Республики Узбекистан.

Правовую основу защиты информации составляют положения Закона Республики Узбекистан «О персональных данных», устанавливающего требования к обработке, хранению и использованию персональных данных, а также Закона Республики Узбекистан «Об информатизации», регулирующего вопросы создания и эксплуатации государственных информационных систем [13]. Кроме того, при использовании цифровых технологий в уголовном судопроизводстве должны соблюдаться требования Уголовно-процессуального кодекса Республики Узбекистан, направленные на обеспечение тайны предварительного расследования и защиту законных прав участников процесса. Доступ к единой электронной системе должен предоставляться исключительно уполномоченным должностным лицам в пределах их процессуальных полномочий. При этом каждое обращение к информационной системе должно автоматически фиксироваться, что обеспечит контроль за использованием содержащихся в ней сведений и позволит исключить случаи несанкционированного доступа.

Проведенное исследование позволило комплексно проанализировать уголовно-процессуальный механизм обеспечения права на возмещение имущественного вреда, причиненного преступлением, определить существующие проблемы его правового регулирования и сформулировать предложения по совершенствованию законодательства Республики Узбекистан. На основании проведенного исследования можно сформулировать следующие научные выводы.

Во-первых, обеспечение права на возмещение имущественного вреда следует рассматривать как самостоятельный комплексный уголовно-процессуальный институт, включающий совокупность взаимосвязанных процессуальных средств, направленных на восстановление имущественных прав потерпевшего. Эффективность данного института определяется согласованным функционированием всех его элементов предъявлением гражданского иска, применением обеспечительных мер, рассмотрением имущественных требований судом и исполнением судебного решения.

Во-вторых, анализ действующего уголовно-процессуального законодательства Республики Узбекистан свидетельствует о необходимости дальнейшего совершенствования процессуальных механизмов выявления имущества, обеспечения гражданского иска и исполнения судебных решений. На практике именно несвоевременное применение обеспечительных мер является одной из основных причин невозможности полного возмещения имущественного вреда.

В-третьих, цифровизация уголовного судопроизводства и внедрение современных информационных технологий должны сопровождаться созданием надежных правовых механизмов защиты персональных данных, конфиденциальной информации и сведений, составляющих тайну

предварительного расследования. Только комплексное сочетание процессуальных гарантий и цифровых технологий позволит обеспечить эффективную защиту имущественных прав участников уголовного судопроизводства.

В целях совершенствования уголовно-процессуального законодательства Республики Узбекистан представляется целесообразным совершенствовать нормы Уголовно-процессуального кодекса Республики Узбекистан, регулирующие применение мер по обеспечению гражданского иска, путем более детального определения порядка выявления имущества, наложения на него ареста и обеспечения его сохранности до исполнения судебного решения.

Рассмотреть возможность создания государственного компенсационного фонда, предназначенного для выплаты компенсации потерпевшим в случаях невозможности исполнения судебного решения вследствие отсутствия у виновного лица имущества с последующим предъявлением к нему регрессного требования.

Продолжить цифровизацию уголовного судопроизводства посредством создания единой электронной системы учета и сопровождения имущественных требований потерпевших при обязательном соблюдении требований законодательства Республики Узбекистан в сфере защиты персональных данных и информационной безопасности. Таким образом, реализация предложенных мер будет способствовать повышению эффективности уголовно-процессуального механизма обеспечения права на возмещение имущественного вреда, укреплению гарантий судебной защиты потерпевших и дальнейшему совершенствованию уголовно-процессуального законодательства Республики Узбекистан.

CHOCKI/IQTIBOSLAR/REFERENCES:

1. Уголовно-процессуальное право: учебник / под редакцией доктора юридических наук, профессора М.А. Ражабовой. – 3-е изд., доп. и перераб. – Ташкент: Академия МВД Республики Узбекистан, 2019. – 732 с. – URL: <https://yurkitob.uz/ru/books/reader/88>
2. Azimov M.A. Jinoyat-protsessual huquqda kompensatsiya mexanizmlari. - Toshkent: Adolat, 2019. – В. 45 s. <https://inlibrary.uz/>
3. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Узбекистан <https://lex.uz/docs/111463>
4. Таджиев А.А. Правовой статус потерпевшего в уголовном процессе. <https://library.tsul.uz>
5. Супрун, С. В. Возмещение материального ущерба, причиненного гражданам при раскрытии и расследовании преступлений: уголовно-процессуальный и оперативно-розыскной аспекты: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. / Супрун Сергей Владимирович. – Омск, 2001. – 182 с. <https://www.dissercat.com/content/vozmeshchenie-materialnogo-ushcherba-prichinennogo-grazhdanam-pri-raskrytii-i-rassledovanii->
6. Нгуен Ван Тиен. Возмещение вреда, причиненного преступлением, в досудебном производстве: сравнительно-правовое исследование по материалам Российской Федерации и Социалистической Республики Вьетнам: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.09. – Москва, 2018. – 28 с. <https://www.dissercat.com/content/vozmeshchenie-vreda-prichinennogo-prestupleniem-v-dosudebnom-proizvodstve-sravnitelno-pravov>
7. Обеспечение интересов населения – главный приоритет органов прокуратуры https://uza.uz/ru/posts/obespechenie-interesov-naseleniya-glavnyy-prioritet-organov-prokuratury_675749
8. Постановление Пленума Верховного суда Республики Узбекистан «О судебной практике по применению законодательства о возмещении имущественного вреда, причиненного преступлением» <https://lex.uz/ru/docs/3115392>
9. Уголовно-процессуальный кодекс Федеративной Республики Германия <https://publishup.unipotsdam.de/opus4ubp/frontdoor/deliver/index/docId/6039/file/sdrs02.pdf>
10. Dommages et intérêts : obtention, personnes éligibles, recouvrement // Cabinet ACI <https://www.cabinetaci.com/dommages-et-interets-obtention-recouvrement/>
11. Catharine M. Goodwin. Federal Criminal Restitution, 2025 ed. – URL: <https://store.legal.thomsonreuters.com/en-us/products/federal-criminal-restitution-2025-ed-30920591>
12. Декларация основных принципов правосудия для жертв преступлений и злоупотребления властью https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/power.shtml
13. Закон Республики Узбекистан «О персональных данных» <https://lex.uz/docs/4396428>

DIYORA Shukurova

Teacher at International Law and Public Law Department,
University of World Economy and Diplomacy, PhD Researcher
E-mail: diyora.shukurova10@gmail.com

GREEN SUBSIDIES AND FOSSIL FUEL SUPPORT UNDER WTO LAW: THE DUAL REGULATORY ASYMMETRY OF THE SCM FRAMEWORK

For citation (iqtibos keltirish uchun, для цитирования): SHUKUROVA D.A. Green subsidies and fossil fuel support under WTO law: the dual regulatory asymmetry of the SCM framework // Yurist axborotnomasi – Вестник юриста – Lawyer herald. № 4 (2026) P. 137-146.

4 (2026) DOI <https://doi.org/10.34920/2181-9416/2026/4-015>

ANNOTATION

Green subsidies have become an important instrument of contemporary climate, energy and industrial policy, yet the Agreement on Subsidies and Countervailing Measures (SCM Agreement) does not contain a comprehensive legal category for such measures. This article develops the concept of dual regulatory asymmetry to assess how WTO subsidy disciplines treat environmentally beneficial and harmful state support. On the one hand, legitimate green subsidies pursuing environmental objectives may remain exposed to challenge under existing rules. On the other hand, many environmentally harmful subsidies, particularly fossil fuel support measures, remain difficult to discipline through the SCM Agreement's requirements of financial contribution, benefit and specificity. The article analyses this problem through the legal structure of the SCM Agreement, the expired non-actionable subsidy category under Article 8, WTO renewable energy disputes, the fossil fuel disciplinary gap, and partial models found in the Agreement on Agriculture and the Agreement on Fisheries Subsidies. The analysis shows that this asymmetry does not result merely from isolated gaps in the rules, but reflects a deeper structural feature of the SCM Agreement: its environmentally neutral design. The article argues for a more coherent approach to WTO subsidy disciplines, one that creates disciplined legal space for genuine green subsidies, preserves core disciplines against protectionist subsidy design, and improves the transparency and treatment of environmentally harmful fossil fuel support.

Keywords: WTO; SCM Agreement; green subsidies; fossil fuel subsidies; Article 8; renewable energy; environmental subsidies; regulatory asymmetry; subsidy disciplines; trade and environment.

SHUKUROVA Diyora Anvarovna

Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti
Xalqaro huquq va ommaviy huquq fanlari
kafedrası o'qituvchisi, doktorant
E-mail: diyora.shukurova10@gmail.com

JST HUQUQIDA YASHIL SUBSIDIYALAR VA QAZILMA YOQILG'INI QO'LLAB-QUVVATLASH CHORALARI: SCM TIZIMIDAGI IKKI TOMONLAMA TARTIBGA SOLISH ASIMMETRIYASI

ANNOTATSIYA

Yashil subsidiyalar zamonaviy iqlim, energetika va sanoat siyosatining muhim vositasiga aylangan. Subsidiyalar va kompensatsiya choralari to'g'risidagi bitimda (SCM bitimi) esa bunday choralar uchun

kompleks huquqiy kategoriya mavjud emas. Mazkur maqolada JSTning subsidiyalarga oid qoidalari atrof-muhit uchun foydali va zararli bo'lgan davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash shakllarini qanday tartibga solishini baholash uchun ikki tomonlama tartibga solish assimetriyasi konsepsiyasi ishlab chiqiladi. Bir tomondan, ekologik maqsadlarga qaratilgan qonuniy yashil subsidiyalari ham amaldagi qoidalar doirasida huquqiy bahsga tortilishi mumkin. Boshqa tomondan, ekologik zararli subsidiyalari, xususan, qazilma yoqilg'ini qo'llab-quvvatlash choralari, SCM bitimining moliyaviy hissa, foyda va xoslik mezonlari doirasida tartibga solish uchun murakkab bo'lib qolmoqda. Maqolada ushbu muammo SCM bitimining huquqiy tuzilmasi, 8-modda bo'yicha amal qilish muddati tugagan da'vo qilinmaydigan subsidiyalari kategoriyasi, qayta tiklanuvchi energiya bo'yicha JST nizolari, qazilma yoqilg'i subsidiyalarini tartibga solishdagi bo'shliq hamda Qishloq xo'jaligi to'g'risidagi bitim va Baliqchilik subsidiyalari to'g'risidagi bitimdagi qisman modellar asosida ko'rib chiqiladi. Tahlil shuni ko'rsatadiki, ushbu asimmetriya alohida normalardagi mavjud bo'shliqlar bilan emas, balki SCM bitimining ekologik jihatdan neytral tuzilmasi bilan bog'liq. Maqolada JST subsidiyalari intizomi uchun yanada izchil yondashuv zarurligi asoslanadi: bunday yondashuv qonuniy yashil subsidiyalari uchun tartibli huquqiy maydon yaratishi, proteksionistik subsidiyalashga qarshi asosiy intizomlarni saqlab qolishi va ekologik zararli qazilma yoqilg'i subsidiyalarining shaffofligi hamda tartibga solinishini kuchaytirishi lozim.

Kalit so'zlar: JST, SCM bitimi, yashil subsidiyalari, qazilma yoqilg'i subsidiyalari, 8-modda, qayta tiklanuvchi energiya, ekologik subsidiyalari, tartibga solish assimetriyasi, subsidiya intizomi, savdo va atrof-muhit.

ШУКУРОВА Диёра Анваровна

Преподаватель кафедры международного права и
публичного права Университета мировой
экономики и дипломатии, докторант
E-mail: diyora.shukurova10@gmail.com

ЗЕЛЁНЫЕ СУБСИДИИ И МЕРЫ ПОДДЕРЖКИ ИСКОПАЕМОГО ТОПЛИВА В ПРАВЕ ВТО: ДВОЙНАЯ РЕГУЛЯТОРНАЯ АСИММЕТРИЯ СИСТЕМЫ СКМ

АННОТАЦИЯ

Зелёные субсидии стали важным инструментом современной климатической, энергетической и промышленной политики, однако Соглашение о субсидиях и компенсационных мерах (Соглашение СКМ) не содержит комплексной правовой категории для таких мер. В статье разрабатывается концепция двойной регуляторной асимметрии для оценки того, как нормы ВТО о субсидиях регулируют экологически благоприятные и вредные формы государственной поддержки. С одной стороны, правомерные зелёные субсидии, направленные на достижение экологических целей, могут оставаться уязвимыми для оспаривания в рамках действующих правил. С другой стороны, многие экологически вредные субсидии, особенно меры поддержки ископаемого топлива, остаются сложными для регулирования через критерии финансового содействия, выгоды и специфичности, предусмотренные Соглашением СКМ. Данная проблема рассматривается через правовую структуру Соглашения СКМ, утратившую силу категорию неоспариваемых субсидий по статье 8, практику разрешения споров ВТО в сфере возобновляемой энергетики, пробел в регулировании субсидий на ископаемое топливо, а также частичные модели, предусмотренные Соглашением по сельскому хозяйству и Соглашением о субсидиях в рыболовстве. Анализ показывает, что данная асимметрия обусловлена не столько отдельными пробелами в нормативном регулировании, сколько системной особенностью Соглашения СКМ – его экологически нейтральным характером.

В статье обосновывается необходимость более согласованного подхода к дисциплинам ВТО в сфере субсидий: такой подход должен создавать упорядоченное правовое пространство для добросовестных зелёных субсидий, сохранять основные дисциплины против протекционистского субсидирования и усиливать прозрачность и регулирование экологически вредных мер поддержки ископаемого топлива.

Ключевые слова: ВТО; Соглашение СКМ; зелёные субсидии; субсидии на ископаемое топливо; статья 8; возобновляемая энергетика; экологические субсидии; регуляторная асимметрия; дисциплины субсидирования; торговля и окружающая среда.

The relationship between subsidies and environmental policy has become one of the most consequential questions in WTO law [1]. WTO subsidy disciplines were originally framed around trade distortion, competitive injury and the preservation of negotiated market access concessions. The SCM Agreement [2] reflects this trade-centred structure by defining subsidies through financial contribution and benefit, limiting discipline through specificity, and regulating prohibited or actionable subsidies primarily by reference to their trade effects rather than their environmental character [3].

This article focuses on subsidies affecting trade in goods. It therefore does not examine services-related subsidies or the possible treatment of environmental support measures under the General Agreement on Trade in Services [4]. The focus on goods is justified because the main WTO disciplines relevant to green subsidies are located in the SCM Agreement, GATT 1994 [5], the Agreement on Agriculture [6] and the Agreement on Fisheries Subsidies [7]. Taken together, these instruments reveal that WTO subsidy law operates through a fragmented and complex legal structure that does not coherently address environmental concerns [8].

This legal structure produces what this article terms a “dual regulatory asymmetry”. On the one hand, WTO subsidy law may be over-inclusive: green subsidies can be exposed to challenge where they include prohibited conditions or cause adverse effects, even if they pursue legitimate environmental objectives [9]. On the other hand, it may be under-inclusive: many fossil fuel support measures remain difficult to discipline, despite the IMF’s estimate that global fossil fuel subsidies reached USD 7 trillion in 2022, the majority reflecting implicit subsidies for underpriced environmental costs and foregone consumption taxes [10]. This unevenness is legally unsatisfactory because the current framework may discipline certain environmentally beneficial measures more readily than some environmentally harmful forms of state support [11].

The concept of “dual regulatory asymmetry” is developed in this article as an analytical framework for explaining two tendencies that existing scholarship has largely examined separately. The first concerns the exposure of legitimate green subsidies to challenge under the SCM Agreement, particularly in the context of renewable energy and the “green space” left by the expiry of Article 8 [9]. The second concerns the difficulty of disciplining environmentally harmful support, especially fossil fuel support, under the same Agreement [8; 47]. Although these tendencies have been addressed separately in the literature, this article argues that they are two manifestations of a single structural feature of the SCM framework: its environmentally neutral design. The article’s contribution therefore lies not in claiming that either tendency is newly identified, but in demonstrating that they should be analysed together as part of one regulatory asymmetry and in developing the resulting reform implications.

Methodologically, the article combines doctrinal legal analysis with comparative-legal and case-analysis methods. Doctrinal analysis is used to interpret the constituent elements of the SCM Agreement, namely financial contribution, benefit and specificity, and to assess how those elements apply, or fail to apply, to environmental support measures. Case analysis is applied to WTO dispute settlement practice, particularly *Canada – Renewable Energy* and *India – Solar Cells*, in order to examine how adjudicating bodies have treated green subsidies in practice. The comparative-legal method is used to assess partial models found in other WTO instruments, especially the Green Box of the Agreement on Agriculture and the Agreement on Fisheries Subsidies, and to identify what they suggest for a more coherent treatment

of environmental subsidies under the SCM framework. The analysis draws on primary legal materials, including the covered agreements and dispute settlement reports, as well as secondary scholarly literature, and is normative in orientation insofar as it moves from diagnosis to concrete reform proposals.

The issue should not be framed as a conflict between trade and environmental values. The Marrakesh Agreement Establishing the WTO affirms that trade and production should be conducted in accordance with the objective of sustainable development, while the Doha Ministerial Declaration recognises that an open multilateral trading system and environmental protection can be mutually supportive [12]. WTO law also contains treaty flexibilities that may accommodate environmental objectives, most notably GATT Article XX [13]. However, the relevance of Article XX to subsidy disputes remains legally complex, because the SCM Agreement does not itself contain a general environmental exceptions clause [14].

The difficulty lies in the design of WTO subsidy disciplines. The SCM Agreement does not give structured legal weight to environmental justification and does not provide a mechanism for systematically distinguishing genuine green subsidies from protectionist subsidies framed in environmental language [15]. At the same time, the Agreement on Agriculture's Green Box accommodates certain environmental payments, and the Agreement on Fisheries Subsidies demonstrates that WTO Members can discipline subsidies by reference to environmental harm rather than trade distortion alone [16]. The article therefore examines the SCM Agreement's environmental neutrality, the expiry of the non-actionable subsidy category, renewable energy jurisprudence, the fossil fuel subsidy gap, and partial WTO models that may support a more coherent approach to environmental subsidy discipline.

The SCM Agreement defines a subsidy as a financial contribution by a government or public body, including direct transfers, guarantees, revenue foregone, the provision of goods or services other than general infrastructure, or the purchase of goods, where such contribution confers a benefit on the recipient [17]. A benefit exists where the recipient obtains the contribution on terms more favourable than those available in the market [18], while specificity requires that the measure be limited to particular enterprises or industries before the Agreement's main disciplines apply [19].

The doctrinal precision of this structure is also its central environmental limitation. The threshold legal analysis does not turn on whether a subsidy supports climate mitigation, renewable energy or sustainable production, but on whether the legal elements of financial contribution, benefit and specificity are satisfied [20]. As a result, a subsidy for solar technology and a subsidy for carbon-intensive manufacturing may both fall within the SCM Agreement where they satisfy the same legal elements, despite their fundamentally different environmental implications. The framework provides no mechanism for giving legal weight to that difference.

The Agreement distinguishes between prohibited and actionable subsidies. Prohibited subsidies include export-contingent subsidies and import-substitution subsidies contingent upon the use of domestic over imported goods [21], while actionable subsidies may be challenged where they cause adverse effects, including injury, nullification or impairment, or serious prejudice [22]. Green subsidies may fall within either category: a renewable energy support programme may become prohibited if it is conditional upon the use of domestic inputs, while a clean technology production subsidy may become actionable if it causes adverse effects in another Member's market [23].

WTO law therefore does not prohibit green subsidies as such. It leaves considerable room for non-discriminatory environmental support, but it does so without providing a structured environmental defence. The absence of a green subsidy category creates legal uncertainty because the current framework offers no express legal method for distinguishing subsidies that support environmental transition from those that entrench environmentally harmful production.

The original SCM Agreement contained a temporary category of non-actionable subsidies in Article 8, which protected certain measures from both the multilateral adverse-effects track and countervailing duty proceedings [24]. The provision covered specified research subsidies, regional development subsidies and assistance for adaptation of existing facilities to new environmental requirements [25].

Article 8.2(c) was significant because it provided an express example of how the SCM Agreement could accommodate certain public policy subsidies where they were clearly defined, limited in duration and linked to environmental compliance. It sheltered government assistance for adaptation of existing facilities to new environmental requirements imposed by law or regulation, provided the assistance was one-time and non-recurring, limited to 20 per cent of adaptation costs, directly linked to planned reductions of nuisances and pollution, and did not cover replacement or operating costs [26]. Its expiry at the end of 1999 removed the only express safe harbour available for environmental subsidies, even though WTO jurisprudence has recognised that the expired provisions may remain instructive for understanding the Agreement's overall framework [27].

In the climate context, the disappearance of Article 8 matters because public financial support may be necessary to overcome market failures, reduce emissions and accelerate deployment of low-carbon technologies [28]. The absence of any equivalent provision leaves the SCM Agreement with no express structural accommodation for the environmental policy needs that have grown significantly since 1999. This absence forms one of the two principal elements of the dual regulatory asymmetry identified in this article.

The leading WTO dispute on green subsidies is *Canada – Renewable Energy / Feed-in Tariff* [29], which concerned Ontario's feed-in tariff programme guaranteeing long-term purchase prices for electricity generated from renewable sources and imposing domestic content requirements for certain renewable energy projects [30]. Japan and the European Union challenged the measures under the SCM Agreement, GATT 1994 and the TRIMs Agreement.

The Appellate Body's central reasoning on benefit was that, where a government creates a market for renewable electricity that would not otherwise exist, the relevant benchmark for benefit analysis must be drawn from conditions within that government-created market rather than from the broader wholesale electricity market [31]. It further stated that a government's definition of a particular electricity supply mix cannot, in itself, be treated as conferring a benefit [32].

This reasoning provides meaningful policy space by confirming that WTO law does not prohibit a Member from creating a regulated market for wind or solar electricity. The space remains limited, however, because the created-market approach concerns only the benefit benchmark and does not shield measures that are export-contingent, local-content-contingent or cause adverse effects.

The domestic content component of the Ontario programme nevertheless remained legally vulnerable. Where eligibility for support is contingent upon the use of domestic over imported goods, the subsidy is vulnerable under SCM Article 3.1(b) and may also raise issues under GATT Article III:4 and Article 2.1 of the TRIMs Agreement [33]. This illustrates a persistent tension in green industrial policy: the instruments most directly aimed at combining environmental transition with domestic manufacturing are precisely those most vulnerable under WTO law.

India – Solar Cells presented a similar tension in the context of India's National Solar Mission, which included domestic content requirements for solar cells and modules used in certain solar power projects [34]. The Appellate Body upheld findings that these requirements were inconsistent with GATT 1994 Article III:4 and TRIMs Agreement Article 2.1 [35]. Although India invoked GATT Article XX(j), the defence failed on the facts.

The case should not be read as resolving the broader and more controversial question whether GATT Article XX can justify violations of the SCM Agreement. The Appellate Body expressly declined to decide that issue, and the question remains legally contested: the SCM Agreement contains no general exceptions clause equivalent to GATT Article XX, and scholarly opinion is divided on whether recourse to Article XX as a free-standing SCM defence is available at all [36]. Although India relied on Article XX(j), the broader relevance of GATT Article XX for environmental subsidy disputes is more commonly associated with Article XX(b) and Article XX(g), which preserve policy space for certain health and conservation measures, subject to the requirements of the chapeau [37].

Together, Canada — Renewable Energy and India — Solar Cells confirm that WTO law allows Members to pursue renewable energy policy but disciplines discriminatory design. A green subsidy is most legally defensible where structured around environmental performance rather than domestic sourcing. Environmental objectives therefore do not excuse local content requirements, and GATT Article XX cannot presently be treated as a secure fall-back for green support measures that otherwise violate SCM disciplines.

The under-inclusion problem is most visible in the treatment of fossil fuel subsidies. Although fossil fuel support may delay decarbonisation, encourage carbon-intensive consumption and undermine climate policy, many such measures remain difficult to discipline under the SCM Agreement for at least three structural reasons.

First, some consumer energy price controls are administered through state-owned enterprises or regulated pricing systems rather than direct government transfers, making it difficult to identify a financial contribution under SCM Article 1.1. Where the relevant entity is state-owned but does not clearly satisfy the WTO standard for a “public body”, which requires more than mere government ownership, the financial contribution element may not be satisfied [38]. Secondly, broad energy pricing policies applicable to all consumers or producers may fail the specificity requirement where they are framed as generally available rather than limited to particular enterprises or industries [39]. Thirdly, a substantial share of fossil fuel subsidisation consists of implicit subsidies linked to underpriced environmental costs and foregone consumption taxes, which are difficult to characterise as an identifiable financial contribution by a government or public body under the SCM Agreement [10].

This does not mean that fossil fuel subsidies are categorically outside WTO law. Targeted grants, preferential loans, tax exemptions for specific extraction companies, debt forgiveness and below-market provision of goods or services may fall within the SCM Agreement where they involve a financial contribution, confer a benefit and are specific. The absence of formal WTO disputes directly challenging fossil fuel subsidies may reflect political economy constraints, rather than legal impossibility [40]. The problem is therefore that the current framework captures fossil fuel support unevenly and depends heavily on whether a Member is willing to bring a dispute, creating a structural gap between the economic significance of fossil fuel subsidisation and the legal reach of WTO disciplines.

The current WTO framework is not entirely indifferent to environmental considerations. Two WTO instruments are particularly relevant. The first is the Agreement on Agriculture’s Green Box, which exempts from reduction commitments certain domestic support measures with no, or at most minimal, trade-distorting effects or effects on production. Its environmental categories cover research connected with environmental programmes and payments under environmental or conservation programmes, provided such payments are linked to fulfilment of specific requirements and limited to extra costs or income losses associated with compliance [41].

The Green Box model is instructive because it links legal flexibility to design conditions rather than granting open-ended immunity. It demonstrates that WTO law can accommodate certain environmental payments where they are clearly defined, limited and connected to public policy objectives. However, it applies to agriculture rather than industrial subsidies and is organised around the absence of trade distortion rather than a positive assessment of environmental performance.

The second model is the Agreement on Fisheries Subsidies, adopted at MC12 and in force since 15 September 2025 [42]. The Agreement prohibits certain subsidies by reference to environmental harm rather than trade distortion alone, including subsidies linked to illegal, unreported and unregulated fishing, overfished stocks and fishing in certain unregulated high seas areas [43]. It demonstrates that WTO Members can structure subsidy disciplines around sustainability criteria and incorporate differentiated treatment for developing and least-developed country Members [44].

In November 2020, WTO Members launched the Trade and Environmental Sustainability Structured Discussions (TESSD) as a voluntary initiative open to all Members, aimed at intensifying work on trade and environmental sustainability within the WTO framework [45]. The TESSD subsidies work stream

examines the positive and negative environmental effects of subsidies, their trade impacts, questions of subsidy design, transparency and data availability. At MC13, TESSD Members presented an outcome document identifying design considerations for subsidies related to the low-carbon transition, including non-discrimination, avoidance of local content requirements, time limitation, linkage to greenhouse gas reduction, and attention to the effects of market distortions on developing and least-developed countries [46]. TESSD does not create binding WTO obligations, but it confirms that Members are already considering subsidy design through both trade and environmental lenses [47].

These instruments show that the dual regulatory asymmetry identified in this article is not inherent to WTO law as such. They remain limited in scope, but they demonstrate that WTO subsidy disciplines can differentiate between forms of support by reference to design, purpose and environmental impact. They therefore provide doctrinal support for a more coherent approach that preserves the core disciplines of the multilateral trading system while giving clearer legal significance to environmental considerations.

The preceding analysis demonstrates that the dual regulatory asymmetry of WTO subsidy law reflects a fundamental feature of the SCM Agreement's design. The framework is over-inclusive in its treatment of legitimate green industrial policy because environmental merit does not alter the SCM Agreement's ordinary legal tests. It is also under-inclusive because many forms of fossil fuel support remain difficult to capture within the SCM Agreement's requirements of financial contribution, benefit and specificity [11].

The jurisprudence confirms the problem. Canada — Renewable Energy provides some space for non-discriminatory renewable energy support through the Appellate Body's benchmark reasoning, but does not protect programmes that include local content requirements or cause adverse effects. India — Solar Cells confirms that domestic content conditions in renewable energy programmes are legally vulnerable and that GATT Article XX cannot be safely treated as a free-standing defence to SCM violations. Meanwhile, the expiry of Article 8 removed the only express non-actionable category that could have accommodated environmental subsidies, and no equivalent has been developed. The Agreement on Agriculture's Green Box and the Agreement on Fisheries Subsidies offer partial models, but neither provides a comprehensive solution for green industrial policy across the economy.

On the basis of this analysis, a set of concrete and mutually reinforcing directions for reform may be proposed. They concern the design of WTO subsidy disciplines and build on models already present within the system.

The core definitions in Articles 1 and 2, together with the prohibitions in Article 3, should be retained because they remain necessary to discipline export-contingent and import-substitution subsidies. The principal reform should instead consist of restoring a revised non-actionable category, through a negotiated amendment to the SCM Agreement or a subsequent multilateral instrument incorporated into Annex 1A of the Marrakesh Agreement [48].

A successor to former Article 8.2(c) should not simply reproduce its narrow focus on adaptation of existing facilities. It should establish a conditional safe harbour for a defined class of green subsidies supporting renewable energy deployment, industrial decarbonisation, climate adaptation, pollution abatement and environmentally sustainable research. Eligibility should depend on cumulative conditions: a clearly specified and verifiable environmental objective; a demonstrable link between the subsidy and measurable environmental performance; origin-neutral eligibility criteria; the absence of export contingency and local-content requirements; time limitation and periodic review; proportionality between the amount of support and the environmental benefit pursued; and prior notification under Article 25 of the SCM Agreement [49].

Article 25 should also be strengthened so that Members claiming the safe harbour identify the environmental purpose, legal basis, duration, beneficiary criteria, value and expected environmental effects of the measure. Such notifications could classify subsidies as environmentally beneficial, environmentally harmful or environmentally neutral for transparency purposes, without making that classification alone determinative of legality [50]. The adverse-effects disciplines in Articles 5–7 should

continue to apply to measures outside the safe harbour, whereas qualifying measures would receive protection only so long as the cumulative legal conditions remain satisfied.

Reform should also incorporate development-sensitive differentiation. Developing Members should receive longer implementation periods, flexibility for subsidies linked to energy access and climate adaptation, and technical assistance for notification, environmental measurement and subsidy design. The Agreement on Fisheries Subsidies is relevant as an illustrative model because it shows that Members can link subsidy disciplines to defined environmental harm and combine them with differentiated treatment, although its sector-specific structure cannot be transferred mechanically to industrial subsidies [44].

The dual regulatory asymmetry cannot be addressed through creative treaty interpretation alone, nor can it be left entirely to dispute settlement. WTO subsidy law requires a more coherent approach capable of distinguishing subsidies that accelerate environmental transition from those that entrench environmentally harmful production. Such an approach would preserve the core disciplines of the multilateral trading system while giving clearer legal significance to the environmental effects of subsidies.

REFERENCES/IQTIBOSLAR/CHOCKKI:

1. Marrakesh Agreement Establishing the World Trade Organization (adopted 15 April 1994, entered into force 1 January 1995) 1867 UNTS 154, preamble; Appellate Body Report, United States – Import Prohibition of Certain Shrimp and Shrimp Products WT/DS58/AB/R, adopted 6 November 1998, para 129. URL: https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/cases_e/ds58_e.htm (accessed: 12.04.2026).
2. Agreement on Subsidies and Countervailing Measures, Annex 1A to the Marrakesh Agreement Establishing the World Trade Organization (adopted 15 April 1994, entered into force 1 January 1995) 1869 UNTS 14 (SCM Agreement). URL: https://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/analytic_index_e/subsidies_01_e.htm (accessed: 9.03.2026).
3. SCM Agreement, arts 1, 2, 5–7; Appellate Body Report, Canada – Measures Affecting the Export of Civilian Aircraft WT/DS70/AB/R, adopted 20 August 1999, para 157. URL: https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/cases_e/ds70_e.htm (accessed: 02.04.2026).
4. General Agreement on Trade in Services, Annex 1B to the Marrakesh Agreement (adopted 15 April 1994, entered into force 1 January 1995) 1869 UNTS 183, art XV. URL: https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/26-gats.pdf (accessed: 05.04.2026).
5. General Agreement on Tariffs and Trade 1994, Annex 1A to the Marrakesh Agreement (adopted 15 April 1994, entered into force 1 January 1995) 1867 UNTS 187 (GATT 1994). URL: https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/06-gatt.pdf (accessed: 02.03.2026).
6. Agreement on Agriculture, Annex 1A to the Marrakesh Agreement (adopted 15 April 1994, entered into force 1 January 1995) 1867 UNTS 410. URL: https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/14-ag.pdf (accessed: 03.03.2026).
7. Agreement on Fisheries Subsidies, WTO Ministerial Conference, Twelfth Session, WT/MIN(22)/33 and WT/L/1144 (adopted 17 June 2022, entered into force 15 September 2025). URL: https://www.wto.org/english/tratop_e/rulesneg_e/fish_e/fish_e.htm (accessed: 10.04.2026).
8. Matsushita M, Schoenbaum TJ and Mavroidis PC. The World Trade Organization: Law, Practice, and Policy. 3rd edn. OUP, 2015, p. 435; Hoekman B, Nelson D. Rethinking International Subsidies Disciplines // Journal of World Trade. 2020. Vol. 54. Pp. 681, 687–691. URL: https://www.researchgate.net/publication/344166564_Rethinking_international_subsidy_rules (accessed: 11.03.2026).
9. SCM Agreement, arts 3 and 5–7; Rubini L. Ain't Wastin' Time No More: Subsidies for Renewable Energy, the SCM Agreement, Policy Space, and Reform // Journal of International Economic Law. 2012. Vol. 15. Pp. 525, 554–555; Bigdeli SZ. Resurrecting the Dead? The Expired Non-Actionable Subsidies and the Lingering Question of “Green Space” // Manchester Journal of International Economic Law. 2011. Vol. 8. P. 2. URL: https://www.wti.org/media/filer_public/95/fe/95fe7812-471d-46ca-b1b2-523b3dbae005/2011-32_lr.pdf (accessed: 08.04.2026).
10. Black S, Liu AA and Parry IWH. IMF Fossil Fuel Subsidies Data: 2023 Update. IMF Working Paper WP/23/169, August 2023. Pp. 4–6. URL: <https://www.imf.org/-/media/files/publications/wp/2023/english/wpia2023169-print.pdf> (accessed: 11.04.2026).

11. SCM Agreement, arts 1.1 and 2.1; Hoekman B., Nelson D. Rethinking International Subsidies Disciplines // Journal of World Trade. 2020. Vol. 54. Pp. 687–691. URL: https://www.researchgate.net/publication/344166564_Rethinking_international_subsidy_rules (accessed: 15.05.2026).
12. WTO. Doha Ministerial Declaration WTO Doc WT/MIN(01)/DEC/1 (20 November 2001), para 6. URL: https://www.wto.org/english/thewto_e/minist_e/min01_e/mindecl_e.htm (accessed: 15.05.2026).
13. GATT 1994, art XX(b), (g); Appellate Body Report, United States – Import Prohibition of Certain Shrimp and Shrimp Products, paras 141–142.
14. Appellate Body Report, India – Certain Measures Relating to Solar Cells and Solar Modules WT/DS456/AB/R, adopted 14 October 2016, para 5.35; Rubini L. Ain't Wastin' Time No More: Subsidies for Renewable Energy, the SCM Agreement, Policy Space, and Reform. URL: https://www.researchgate.net/publication/275282848_Ain%27t_Wastin%27_Time_No_More_Subsidies_for_Renewable_Energy_The_SCM_Agreement_Policy_Space_and_Law_Reform // Journal of International Economic Law. 2012. Vol. 15. Pp. 557–560; Matsushita M., Schoenbaum T.J., Mavroidis P.C. The World Trade Organization: Law, Practice, and Policy. 3rd edn. OUP, 2015. P. 435. URL: https://www.researchgate.net/publication/227468164_The_World_Trade_Organization_Law_Practice_and_Policy (accessed: 15.03.2026).
15. SCM Agreement, arts 1–3 and 5–7; Bigdeli S.Z. Resurrecting the Dead? The Expired Non-Actionable Subsidies and the Lingering Question of “Green Space” // Manchester Journal of International Economic Law. 2011. Vol. 8. P. 2. URL: https://www.researchgate.net/publication/308902477_Subsidies_Issues_in_Renewable_Energy_Trade (accessed: 15.03.2026).
16. Agreement on Agriculture, Annex 2, paras 2(a) and 12; Agreement on Fisheries Subsidies, arts 3–5.
17. SCM Agreement, art 1.1(a)(1); Charnovitz S. The WTO's Environmental Progress // Journal of International Economic Law. 2007. Vol. 10. Pp. 685, 698.
18. Appellate Body Report, Canada – Measures Affecting the Export of Civilian Aircraft, para 157; SCM Agreement, art 14.
19. SCM Agreement, art 2.1.
20. Rubini L. Ain't Wastin' Time No More: Subsidies for Renewable Energy, the SCM Agreement, Policy Space, and Reform // Journal of International Economic Law. 2012. Vol. 15. Pp. 529–536. URL: https://www.researchgate.net/publication/275282848_Ain%27t_Wastin%27_Time_No_More_Subsidies_for_Renewable_Energy_The_SCM_Agreement_Policy_Space_and_Law_Reform; Matsushita M., Schoenbaum T.J., Mavroidis P.C. The World Trade Organization: Law, Practice, and Policy. 3rd edn. OUP, 2015. P. 435. https://www.researchgate.net/publication/227468164_The_World_Trade_Organization_Law_Practice_and_Policy (accessed: 15.03.2026).
21. SCM Agreement, art 3.1(a)–(b); Appellate Body Report, Brazil – Export Financing Programme for Aircraft WT/DS46/AB/R, adopted 20 August 1999, para 167.
22. SCM Agreement, arts 5–7; Appellate Body Report, United States – Subsidies on Upland Cotton WT/DS267/AB/R, adopted 21 March 2005, para 436.
23. Appellate Body Reports, Canada – Certain Measures Affecting the Renewable Energy Generation Sector / Canada – Measures Relating to the Feed-in Tariff Program WT/DS412/AB/R and WT/DS426/AB/R, adopted 24 May 2013 (Canada – Renewable Energy); India – Solar Cells AB Report, para 5.35.
24. SCM Agreement, arts 8–9. URL: https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/24-scm.pdf (accessed: 03.03.2026).
25. SCM Agreement, art 8.2(a)–(c); Horlick G, Clarke P. A Purposive Analysis of the WTO Subsidies Agreement // World Trade Review. 2005. Vol. 5. Pp. 415, 422.
26. SCM Agreement, art 8.2(c); Charnovitz S. The WTO's Environmental Progress // Journal of International Economic Law. 2007. Vol. 10. P. 700. URL: <https://ssrn.com/abstract=1152157> (accessed: 12.04.2026).
27. SCM Agreement, art 31; Panel Report, United States – Subsidies on Upland Cotton WT/DS267/R, adopted 21 March 2005, para 7.907 n 1086.
28. UN Environment Programme. Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication. UNEP, 2011. P. 614. URL: <https://wedocs.unep.org/rest/api/core/bitstreams/b7d87581-4f53-4e85-83e3-4bb87f49f6ad/content> (accessed: 12.04.2026); Hoekman B., Nelson D. Rethinking International Subsidies Disciplines // Journal of World Trade. 2020. Vol. 54. P. 698. URL: https://www.researchgate.net/publication/344166564_Rethinking_international_subsidy_rules (accessed: 11.03.2026).
29. Appellate Body Reports, Canada – Renewable Energy WT/DS412/AB/R and WT/DS426/AB/R, adopted 24 May 2013. URL: https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/cases_e/ds412_e.htm (accessed: 17.05.2026).
30. Panel Reports, Canada – Renewable Energy WT/DS412/R and WT/DS426/R, adopted 24 May 2013, paras 7.1–7.6; Charnovitz S, Fischer C. Canada – Certain Measures Affecting the Renewable Energy Generation Sector // World Trade

Review. 2015. Vol. 14. P. 189. URL: https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/cases_e/ds412_e.htm (accessed: 11.04.2026).

31. Canada – Renewable Energy AB Reports, paras 5.175 and 5.188.

32. Canada – Renewable Energy AB Reports [29], para 5.188.

33. SCM Agreement, art 3.1(b); GATT 1994, art III:4; Agreement on Trade-Related Investment Measures, Annex 1A to the Marrakesh Agreement (adopted 15 April 1994, entered into force 1 January 1995) 1868 UNTS 186, art 2.1. URL: https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/18-trims.pdf (accessed: 18.05.2026).

34. Panel Report, India – Certain Measures Relating to Solar Cells and Solar Modules WT/DS456/R, adopted 14 October 2016. URL: https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/cases_e/ds456_e.htm (accessed: 19.05.2026).

35. India – Solar Cells AB Report, paras 5.1–5.2. <https://files.pca-cpa.org/pcadocs/2024-45/3.%20The%20European%20Union's%20Written%20Submission%20-%20Legal%20Authorities/Exhibit%20CLA-0059.pdf>

36. India – Solar Cells AB Report, para 5.35 <https://www.rieti.go.jp/jp/publications/pdp/17p018.pdf>

37. GATT 1994, art XX(b) and (g); United States – Shrimp AB Report [1], paras 141–142.

38. SCM Agreement, art 1.1(a)(1); Appellate Body Report, United States – Definitive Anti-Dumping and Countervailing Duties on Certain Products from China WT/DS379/AB/R, adopted 25 March 2011, paras 317–318. URL: https://www.wto.org/ENGLISH/tratop_e/dispu_e/cases_e/ds379_e.htm (accessed: 12.04.2026).

39. SCM Agreement, art 2.1; Rubini L. The Definition of Subsidy and State Aid: WTO and EC Law in Comparative Perspective. OUP, 2009. P. 276. URL: https://www.researchgate.net/publication/288157261_The_definition_of_subsidy_and_state_aid_WTO_and_EC_law_in_comparative_perspective (accessed: 12.04.2026).

40. Pauwelyn J. US Federal Climate Policy and Competitiveness Concerns: The Limits and Options of International Trade Law. Nicholas Institute Working Paper NI WP 07-02, 2007. P. 18. URL: <https://nicholasinstitute.duke.edu/sites/default/files/publications/u.s.-federal-climate-policy-and-competitiveness-concerns-the-limits-and-options-of-international-trade-law-paper.pdf> (accessed: 12.04.2026).

41. Agreement on Agriculture, Annex 2, paras 2(a) and 12. URL: https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/ag_e.htm (accessed: 20.03.2026).

42. Agreement on Fisheries Subsidies. WTO, “Members Submitting Acceptance of Agreement on Fisheries Subsidies.” URL: https://www.wto.org/english/tratop_e/rulesneg_e/fish_e/fish_acceptances_e.htm (accessed: 12.04.2026).

43. Agreement on Fisheries Subsidies, arts 3 (IUU fishing), 4 (overfished stocks) and 5 (unregulated high seas).

44. Agreement on Fisheries Subsidies, arts 7–8 (differentiated treatment) and art 9 (technical assistance).

45. WTO Ministerial Conference. Trade and Environmental Sustainability Structured Discussions: Ministerial Statement WTO Doc WT/MIN(21)/6/Rev.2 (12 June 2022). URL: https://www.wto.org/english/tratop_e/tesd_e/tesd_overview_fra.pdf (accessed: 20.04.2026).

46. WTO. Statement by the TESSD Co-convenors, Addendum 5 WTO Doc WT/MIN(24)/11/Add.5 (19 February 2024), para 3.4. URL: <https://docs.wto.org/dol2fe/Pages/SS/directdoc.aspx?filename=q:/WT/MIN24/11A5.pdf> (accessed: 12.04.2026).

47. International Institute for Sustainable Development. Trade and Climate Change: WTO Law, Options and Opportunities. IISD, 2021. Pp. 28–34. URL: https://www.researchgate.net/publication/383606686_The_WTO_climate_change_and_sustainable_development (accessed: 12.04.2026); Cosbey A. Renewable Energy Subsidies and the WTO: The Wrong Law and the Wrong Venue. IISD, 2011. Pp. 6–8. URL: https://www.iisd.org/sites/default/files/gsi/sw44_jun_11.pdf (accessed: 12.04.2026).

48. Marrakesh Agreement Establishing the World Trade Organization (adopted 15 April 1994, entered into force 1 January 1995) 1867 UNTS 154, art X; Agreement on Subsidies and Countervailing Measures, Annex 1A to the Marrakesh Agreement Establishing the World Trade Organization (adopted 15 April 1994, entered into force 1 January 1995) 1869 UNTS 14 (SCM Agreement), art 31.

49. SCM Agreement, art 8.2(c) and art 31; Agreement on Agriculture, Annex 1A to the Marrakesh Agreement Establishing the World Trade Organization (adopted 15 April 1994, entered into force 1 January 1995) 1867 UNTS 410, Annex 2 paras 2(a) and 12; WTO, Trade and Environmental Sustainability Structured Discussions: Statement by the TESSD Co-convenors, Addendum 5 WTO Doc WT/MIN(24)/11/Add.5 (19 February 2024) para 3.4. URL: <https://www.tralac.org/documents/resources/external-relations/wto/mc13/5275-trade-and-environmental-sustainability-structured-discussions-tesd-statement-by-the-tesd-co-convenors-addendum-5-19-february-2024/file.html>

50. SCM Agreement, art 25; WTO, *Questionnaire Format for Subsidy Notifications under Article 25 of the SCM Agreement and Article XVI of GATT 1994* WTO Doc G/SCM/6 (9 August 1995). URL: <https://docs.wto.org/dol2fe/Pages/SS/directdoc.aspx?filename=q:/G/SCM/6R1.pdf&Open=True>.

БАХРИДДИНОВА Бехруза Бахриддиновна

Самостоятельный соискатель Института законодательства и правовой политики при Президенте Республики Узбекистан

E-mail: bexruza.baxriddinova@mail.ru

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНО-ПРАВОВАЯ МОДЕЛЬ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В УСЛОВИЯХ РАЗВИТИЯ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА

Для цитирования (iqtibos keltirish uchun, for citation): БАХРИДДИНОВА Б.Б. Институционально-правовая модель обеспечения информационной безопасности в условиях развития информационного общества // Yurist axborotnomasi – Вестник юриста – Lawyer herald. № 4 (2026) С. 147-157.

 4 (2026) DOI <https://doi.org/10.34920/2181-9416/2026/4-016>

АННОТАЦИЯ

В статье исследуется институционально-правовая модель обеспечения информационной безопасности в условиях развития информационного общества сквозь призму согласования интересов личности, общества и государства. Цель статьи заключается в обосновании информационной безопасности как комплексного правового института, обеспечивающего реализацию информационных прав человека, цифровую устойчивость общества и защиту легитимных интересов государства. Используются формально-юридический, системно-структурный, сравнительно-правовой, институциональный и функциональный методы, а также аналитическая апробация модели на актуальных данных о киберинцидентах, рисках третьих сторон и межведомственной интеграции персональных данных. Проанализированы законодательство Республики Узбекистан, Стратегия кибербезопасности на 2026–2030 годы, международные стандарты и зарубежные исследования 2024–2026 годов. В качестве научной новизны предложена трехконтурная модель, объединяющая контур прав личности, контур общественной устойчивости и контур государственной устойчивости, а также пятиэтапный тест баланса. Определены механизмы интеграции модели в деятельность действующих институтов государственного управления, пакет нормативно-правовых мер и трехэтапная схема ее реализации до 2030 года. Обосновано введение оценки воздействия проектов нормативно-правовых актов и государственных информационных систем на цифровые права и информационную безопасность.

Ключевые слова: информационное общество, информационная безопасность, институционально-правовая модель, цифровые права, неприкосновенность частной жизни, общественная устойчивость, государственный суверенитет, соразмерность, кибербезопасность, институциональная подотчетность, оценка воздействия.

BAXRIDDINOVA Bexruza Baxriddinovna

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi
Qonunchilik va huquqiy siyosat instituti mustaqil izlanuvchisi

E-mail: bexruza.baxriddinova@mail.ru

AXBOROT JAMIYATINI RIVOJLANTIRISH SHAROITIDA AXBOROT XAVFSIZLIGINI TA'MINLASHNING INSTITUTSIONAL-HUQUQIY MODEL

ANNOTATSIYA

Maqolada axborot jamiyati rivojlanishi sharoitida axborot xavfsizligini ta'minlashning institutsional-huquqiy modeli shaxs, jamiyat va davlat manfaatlarini muvozanatlashtirish nuqtayi nazaridan tadqiq etilgan. Maqolaning maqsadi axborot xavfsizligini insonning axborot huquqlari, jamiyatning raqamli barqarorligi va davlatning legitim xavfsizlik manfaatlarini uyg'unlashtiruvchi kompleks huquqiy institut sifatida asoslashdan iborat. Formal-yuridik, tizimli-tuzilmaviy, qiyosiy-huquqiy, institutsional va funksional tahlil usullari, shuningdek kiberhodisalar, uchinchi tomon xavflari va shaxsga doir ma'lumotlarning idoralararo integratsiyasiga oid dolzarb ma'lumotlar asosida modelning tahliliy aprobatitsiyasi qo'llanildi. O'zbekiston qonunchiligi, 2026–2030-yillarga mo'ljallangan Kiberxavfsizlik strategiyasi, xalqaro standartlar hamda 2024–2026-yillardagi xorijiy tadqiqotlar tahlil qilindi. Ilmiy yangilik sifatida uch konturli model va besh bosqichli muvozanat testi taklif etildi. Modelni amaldagi davlat boshqaruvi institutlari faoliyatiga integratsiya qilish mexanizmlari, normativ-huquqiy choralari paketi hamda 2030-yilgacha uch bosqichli joriy etish sxemasi belgilandi. Normativ-huquqiy hujjatlar va davlat axborot tizimlarining raqamli huquqlar hamda axborot xavfsizligiga ta'sirini oldindan baholash zarurati asoslandi.

Kalit so'zlar: axborot jamiyati, axborot xavfsizligi, institutsional-huquqiy model, raqamli huquqlar, shaxsiy hayot daxlsizligi, ijtimoiy barqarorlik, davlat suvereniteti, mutanosiblik, kiberxavfsizlik, institutsional hisobdorlik, ta'sirni baholash.

BEKHURUZA Baxriddinovna

Independent researcher at the Institute of
Legislation and Legal Policy under the
President of the Republic of Uzbekistan
E-mail: bexruza.baxriddinova@mail.ru

AN INSTITUTIONAL AND LEGAL MODEL FOR ENSURING INFORMATION SECURITY IN THE DEVELOPMENT OF THE INFORMATION SOCIETY

ANNOTATION

The article examines an institutional and legal model for ensuring information security in the development of the information society through the reconciliation of the interests of the individual, society and the state. The article conceptualises information security as a comprehensive legal institution enabling the exercise of human information rights, societal digital resilience and the protection of the state's legitimate security interests. Formal legal, systemic-structural, comparative legal, institutional and functional methods were applied, together with an analytical validation of the model using current data on cyber incidents, third-party risks and inter-agency integration of personal data. The legislation of the Republic of Uzbekistan, the Cybersecurity Strategy for 2026–2030, international standards and foreign research published in 2024–2026 were analysed. The article proposes a three-circuit model and a five-stage balancing test. It specifies mechanisms for integrating the model into existing public administration institutions, a package of legal measures and a three-stage implementation pathway through 2030. The

study substantiates the introduction of an impact assessment for draft legal acts and public information systems in relation to digital rights and information security.

Keywords: information society, information security, institutional and legal model, digital rights, privacy, societal resilience, state sovereignty, proportionality, cybersecurity, institutional accountability, impact assessment.

Цифровая трансформация изменила не только способы производства, коммуникации и оказания государственных услуг, но и саму юридическую природу информационной среды. Информация из самостоятельного экономического ресурса превратилась в инфраструктурное условие осуществления конституционных прав, функционирования публичной власти и устойчивости базовых социальных систем. Электронные государственные услуги, цифровые финансовые инструменты, медицинские информационные системы, дистанционное образование и платформенные коммуникации расширяют возможности человека, одновременно создавая риски незаконного оборота персональных данных, нарушения непрерывности критической инфраструктуры, киберпреступности, дискриминации на основе автоматизированных решений и манипулятивного воздействия на общественное сознание. В этих условиях информационная безопасность перестает быть исключительно технической категорией и приобретает качество комплексного конституционно-правового института.

Конституция Республики Узбекистан закрепляет неприкосновенность частной жизни, тайну переписки и электронных сообщений, право на защиту персональных данных, а также свободу искать, получать и распространять информацию. Одновременно конституционное регулирование требует, чтобы применяемые государственными органами меры правового воздействия основывались на законе, преследовали конституционно значимую цель и были соразмерны характеру охраняемого интереса [1]. Из этого следует, что информационная безопасность не может формироваться как автономный режим, находящийся вне системы основных прав. Напротив, ее содержание должно определяться двойной функцией: защитой цифровой инфраструктуры и созданием условий для реального осуществления прав и свобод.

На уровне отраслевого законодательства безопасность в информационной сфере определяется через защищенность интересов личности, общества и государства [2]. Законодательство о кибербезопасности конкретизирует требования к защите информационных систем и ресурсов, а законодательство о персональных данных формирует самостоятельный режим правомерной обработки и охраны сведений о человеке [3; 4]. Принятие Стратегии кибербезопасности Республики Узбекистан на 2026–2030 годы усилило стратегическое планирование, межведомственную координацию и персональную ответственность руководителей государственных органов и организаций [5]. Вместе с тем наличие специальных правовых режимов еще не означает их концептуальной согласованности.

В современной доктрине прослеживаются две крайние позиции. Первая отождествляет безопасность преимущественно с государственным суверенитетом и защищенностью инфраструктуры, вследствие чего права личности и общественный контроль воспринимаются как внешние ограничения эффективности. Вторая абсолютизирует информационную свободу и недооценивает позитивную обязанность государства предупреждать киберриски, обеспечивать непрерывность жизненно важных услуг и защищать граждан от неправомерного использования их данных. Обе позиции методологически уязвимы, поскольку исходят из предположения о неизбежной конкуренции безопасности и свободы.

Б.А.Ахмедов, рассматривая институциональные основы информационной безопасности, выделяет в качестве ее субъектов личность, общество и государство и связывает эффективность системы с согласованностью государственной политики, нормативного регулирования, мониторинга, координации и подготовки кадров [6, С. 9–12]. Развивая данную позицию применительно к современному информационному обществу, необходимо перейти от описания

совокупности субъектов к построению юридической архитектуры, которая определяет не только полномочия, но и пределы вмешательства, гарантии прав, процедуры согласования интересов и критерии результативности.

Традиционное понимание информационной безопасности строится вокруг состояния защищенности информации и поддерживающей ее инфраструктуры. Оно сохраняет нормативную ценность, поскольку фиксирует цель охранительного воздействия. Однако цифровые риски отличаются изменчивостью, трансграничным характером и способностью вызывать каскадные последствия. Защита одного элемента системы может одновременно создать новые риски для другого: например, расширение массивов данных для профилактики угроз повышает ценность таких массивов для злоумышленников и усиливает последствия возможной утечки.

ОЭСР предлагает рассматривать цифровую безопасность как управление экономическими и социальными рисками цифровой среды, а не как максимизацию технической защиты независимо от ее цены и воздействия на другие ценности. Меры безопасности должны соответствовать целям деятельности, вероятности и масштабу вреда, не устраняя при этом преимущества цифровизации, инновации и основные права [7, С. 10–15]. NIST CSF 2.0 включает управление в число самостоятельных функций и выстраивает цикл из шести элементов: **управление (Govern), идентификация (Identify), защита (Protect), обнаружение (Detect), реагирование (Respond) и восстановление (Recover)** [8, С. 3–8]. Общим для этих подходов является переход от разовой защиты к непрерывному управлению.

Зарубежная научная литература 2024–2026 годов демонстрирует переход от узкого технико-охранительного понимания кибербезопасности к правоориентированной и социотехнической модели управления. П.Г. Кьяра обосновывает формирование нормативных предпосылок права на кибербезопасность и ставит вопрос о доступных человеку средствах правовой защиты при неисполнении обязанностей субъектами цифровой безопасности [16]. М. Кандиль показывает, что конституционные гарантии должны толковаться с учетом цифровой среды и сопровождаться процедурами судебного контроля и осторожным подходом к новым ограничениям цифровых прав [18]. Обзор А. Поулсена и соавторов подтверждает, что игнорирование цифровых прав при проектировании цифровых сервисов способно усиливать уже существующие неравенства и требует специальных стандартов их предварительного учета [19].

Одновременно исследования в области публичного управления указывают на разрыв между стратегическими документами и измеримой организационной практикой. Систематический обзор Л. Магнуссона и соавторов, в котором из первоначально выявленных 1496 публикаций были отобраны и проанализированы 41 работа, выявил фрагментарность технологических решений, недостаток показателей результативности, устойчивых моделей риска и регулярного аудита в публичном секторе [17]. Т. Синожич и Ю. Янель подчеркивают необходимость оценки новых технологий через категорию безопасности человека, включающую частную жизнь, недискриминацию и благополучие [20]. Б. Котта и М.С. Ригеттини рассматривают эффективную политику кибербезопасности как сочетание информационных, властно-регулятивных, финансовых и организационных инструментов [21], а Ф. Тейхманн показывает, что принцип «кибербезопасность на этапе проектирования» реализуется только тогда, когда он становится устойчивой практикой инженеров, руководителей, регуляторов и пользователей на протяжении всего жизненного цикла цифровой системы [22]. Эти выводы подтверждают необходимость не только концептуальной, но и процедурной интеграции предлагаемой модели.

На основании проведенного анализа предлагается понимать информационную безопасность как конституционно обусловленную управляемую устойчивость информационной среды, при которой права личности, общественно значимые коммуникации и легитимные интересы государства обеспечиваются посредством законного, риск-ориентированного, соразмерного и подотчетного управления. Термин «управляемая устойчивость» подчеркивает отсутствие абсолютной безопасности, но одновременно закрепляет позитивную обязанность государства и

иных ответственных субъектов предупреждать риски, минимизировать ущерб, восстанавливать нарушенные права и извлекать институциональные выводы из каждого значимого инцидента.

Предлагаемая дефиниция позволяет разграничить информационную безопасность и кибербезопасность. Кибербезопасность представляет технологико-инфраструктурный сегмент, ориентированный на защиту систем, сетей, ресурсов и процессов от угроз в киберпространстве. Информационная безопасность шире: она включает свободу информации, защиту персональных данных, достоверность публичной коммуникации, устойчивость общественных институтов, информационный суверенитет и гарантии от незаконного вмешательства. Развитая система киберзащиты является необходимым, но недостаточным условием безопасного информационного общества.

Баланс интересов нередко понимается как поиск средней точки между тремя заранее заданными величинами. Такое представление не учитывает контекстуальный характер правовой оценки. Значимость интереса зависит от вероятности и тяжести вреда, природы защищаемого объекта, масштаба вмешательства, продолжительности меры и наличия менее ограничительных альтернатив. При атаке на медицинскую или энергетическую систему приоритет приобретают оперативность и непрерывность услуг. При массовом наблюдении за коммуникациями повышенные требования предъявляются к законности, конкретности оснований, срокам, независимому разрешению и последующему контролю.

Человекоцентричный подход рассматривает сети и цифровые платформы как инфраструктуру реализации современных прав и поэтому не ограничивает безопасность территориальным суверенитетом [14, С. 411–424]. Одновременно государство в цифровой сфере выполняет несколько ролей: регулирует, предоставляет услуги, поддерживает общественную устойчивость, участвует в партнерстве, производит знания и само способно создавать риски для прав [15, С. 37–59]. Следовательно, модель должна одновременно обеспечивать действенность публичной власти и юридические пределы ее усмотрения.

Предлагаемая модель включает три взаимосвязанных контура. Контур прав личности охватывает свободу искать, получать и распространять информацию, неприкосновенность частной жизни, контроль над персональными данными, защиту от дискриминационных автоматизированных решений, справедливую процедуру и эффективные средства правовой защиты. Контур общественной устойчивости включает непрерывность общественно значимых услуг, информационный плюрализм, цифровую инклюзию, медиаграмотность, доверие к официальной коммуникации и участие гражданского общества. Контур государственной устойчивости объединяет суверенитет, конституционный строй, критическую информационную инфраструктуру, непрерывность публичного управления, правопорядок и международное сотрудничество.

Связь между контурами обеспечивается четырьмя процессуальными механизмами: законностью и правовой определенностью; риск-ориентированной необходимостью и соразмерностью; четким распределением полномочий и ответственности; независимым контролем, обжалованием и пересмотром. Отсутствие любого из этих механизмов превращает формулу баланса в декларацию. Например, законная цель без точных пределов полномочий создает риск произвольного вмешательства; технически эффективная мера без возможности обжалования лишает заинтересованное лицо реальной защиты.

Таким образом, баланс представляет собой не статическое равновесие и не арифметическое равенство интересов, а юридически организованный процесс их контекстуального согласования. Его результатом должно быть решение, которое обеспечивает достаточный уровень защиты при минимально необходимом ограничении прав и открытости информационной среды.

Институциональную модель нельзя сводить к наличию единственного компетентного органа. Информационная безопасность охватывает стратегическое управление, техническую защиту, персональные данные, свободу информации, правоохранительную деятельность, судебную

защиту, образование, научную экспертизу и частную инфраструктуру. Централизация необходима для формирования единой политики, минимальных стандартов, категорирования критических объектов, совместимости систем и обмена сведениями об инцидентах. Однако концентрация всех оперативных решений и информационных массивов в одном центре способна породить конфликт интересов, единые точки отказа и ослабление контроля.

В связи с этим обосновывается формула «централизованные стандарты – распределенная ответственность – независимый контроль». На стратегическом уровне определяются национальные приоритеты, минимальные требования, правила межведомственного взаимодействия и индикаторы результативности. На отраслевом уровне каждый государственный орган, субъект критической информационной инфраструктуры и крупный оператор данных выступает владельцем риска, возникающего в пределах его деятельности. На контрольном уровне суд, парламентские механизмы, прокурорский надзор, институты защиты персональных данных и общественный контроль оценивают законность и соразмерность вмешательства.

Стратегия кибербезопасности на 2026–2030 годы создала основу для стратегической координации, персональной ответственности руководителей и деятельности Координационного национального совета [5]. Следующий этап должен заключаться не в механическом увеличении числа органов, а в процессуальной интеграции кибербезопасности с институтами свободы информации, защиты персональных данных, электронного правительства и прав человека. Для этого необходимы обязательные консультации при подготовке решений, единый протокол уведомления об инцидентах, правила устранения конфликта компетенций, совместная оценка рисков и четкое разграничение оперативной, регулятивной и контрольной функций.

Международные модели подтверждают многокомпонентный характер институциональной зрелости. Глобальный индекс кибербезопасности МСЭ оценивает государства по правовым, техническим, организационным мерам, развитию потенциала и сотрудничеству [9]. Директива NIS 2 объединяет ответственность руководства, управление рисками, уведомление об инцидентах, надзор и взаимодействие [13]. Следовательно, институциональная эффективность определяется не объемом полномочий отдельного органа, а качеством согласованных обязанностей, информационных потоков и механизмов ответственности.

Отдельное значение имеет государственно-частное сотрудничество. Значительная часть цифровой инфраструктуры и данных находится у негосударственных операторов, поэтому исключительно административная модель не способна обеспечить необходимую устойчивость. Правовое регулирование должно определять стандарты ответственного раскрытия уязвимостей, сроки уведомления об инцидентах, условия обмена технической информацией, совместные учения и гарантии сохранения коммерческой тайны и персональных данных. Партнерство не должно означать передачу публичных функций без соответствующей подотчетности.

Интеграция трехконтурной модели в национальную систему не требует создания **единого «мегарегулятора»** и может быть осуществлена посредством включения единой процедуры оценки в уже действующее распределение компетенций. *Координационный национальный совет по кибербезопасности* целесообразно определить площадкой утверждения методики, перечня высокорисковых проектов, межведомственных приоритетов и ежегодного сводного доклада. *Служба государственной безопасности* как уполномоченный государственный орган в области кибербезопасности должна формировать критерии киберриска, требования к категорированию объектов, уведомлению об инцидентах и реагированию [3; 5]. *Министерство цифровых технологий* может встроить оценку воздействия в обязательную экспертизу проектов и технической документации государственных информационных систем, их реестр, процедуру приемки и оценку деятельности заместителей руководителей по цифровизации [26]. *Государственный центр персонализации при Кабинете Министров* должен оценивать законность целей обработки, минимизацию и сроки хранения данных, разграничение доступа и гарантии прав субъектов персональных данных [27].

Министерству юстиции целесообразно поручить проверку правовой определенности оснований вмешательства, наличия менее ограничительных альтернатив, порядка обжалования и восстановления нарушенного права. *Каждый отраслевой государственный орган, оператор критической информационной инфраструктуры и владелец государственной информационной системы* должен выступать владельцем остаточного риска и утверждать план его обработки персонально ответственным руководителем. *Независимый контроль* обеспечивается не дублированием оперативных функций, а последующей проверкой судами, парламентскими механизмами, прокурорским надзором, Омбудсманом, общественными советами и внешним аудитом. Таким образом, трехконтурная модель превращается в сквозной процесс: инициатор проекта формирует карту данных и рисков; профильные органы дают функциональные заключения; уполномоченный руководитель принимает мотивированное решение об остаточном риске; независимые институты получают возможность проверить законность, соразмерность и результативность.

Наиболее сложной задачей является определение границы между законной мерой безопасности и неправомерным вмешательством в права. *Комитет ООН по правам человека* исходит из того, что ограничение свободы выражения и доступа к информации должно быть установлено законом, преследовать конкретную легитимную цель, отвечать требованиям необходимости и соразмерности, причем обязанность обосновать ограничение лежит на государстве [10, п. 18, 21–36]. *Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН о праве на неприкосновенность частной жизни в цифровую эпоху* требует эффективных гарантий против незаконного или произвольного наблюдения, сбора и обработки данных [11]. *Конвенция 108+* закрепляет принципы законности, ограничения цели, пропорциональности данных, прозрачности и независимого надзора [12].

Для операционализации данных стандартов предлагается пятиэтапный тест баланса.

Первый этап – **законность и определенность**: содержание меры, компетенция органа, основания применения, срок, круг лиц и объем данных должны быть предусмотрены доступной и предсказуемой нормой.

Второй этап – **доказанный риск и легитимная цель**: вмешательство не может основываться на абстрактном предположении; риск должен подтверждаться проверяемыми данными, а цель — иметь конституционное основание.

Третий этап – **необходимость**: устанавливается, существует ли менее ограничительное, но сопоставимо эффективное средство достижения цели.

Четвертый этап – **соразмерность в узком смысле**: ожидаемая польза для безопасности сопоставляется с прямым и косвенным ущербом правам, общественной открытости, инновациям и экономической деятельности.

Пятый этап – **подотчетность и пересмотр**: должны быть обеспечены независимое разрешение или контроль, фиксация мотивов решения, право на обжалование, ограничение срока, удаление избыточных данных, компенсация вреда и последующая оценка эффективности.

Тест исключает восприятие свободы и безопасности как отношений с нулевой суммой. Шифрование, надежная аутентификация, минимизация данных и защита, встроенная в архитектуру системы, одновременно повышают ее устойчивость и гарантируют частную жизнь. Напротив, неопределенные полномочия и избыточный сбор данных могут кратковременно расширить возможности контроля, но в долгосрочной перспективе увеличивают масштаб потенциального ущерба, создают условия для злоупотреблений и подрывают доверие. Юридически качественная мера безопасности должна не максимизировать вмешательство, а минимизировать совокупный риск для всех трех контуров.

Полученные результаты показывают ограниченность схемы «личность против государства». Права человека не могут полноценно осуществляться без безопасной инфраструктуры, устойчивых государственных услуг и защиты от преступного использования данных. В то же время политика безопасности без правовых границ, открытости и доверия не обладает достаточной легитимностью и способна воспроизводить новые угрозы. Общество в данной системе не является пассивным

посредником: оно обладает самостоятельными интересами в информационном плюрализме, надежности коммуникаций, непрерывности услуг, цифровой инклюзии и сохранении общественного доверия.

В национальном исследовании институциональных основ информационной безопасности ранее была обоснована необходимость координации, мониторинга, единых стандартов и подготовки профессиональных кадров [6, С. 66–82]. Современное законодательное развитие свидетельствует о последовательном укреплении данных элементов. Однако внедрение больших данных, биометрической идентификации, межведомственной интеграции и систем искусственного интеллекта смещает центральную проблему: от согласования технических подразделений – к согласованию прав, полномочий, ответственности и алгоритмических последствий.

Практическая ценность трехконтурной модели проявляется в том, что она требует до принятия решения идентифицировать все затрагиваемые интересы. Например, интеграция государственных баз данных может сократить административные издержки и предотвратить мошенничество. Одновременно она увеличивает концентрацию информации, расширяет круг доступа и способна влиять на решения в отношении человека. Поэтому проект должен оцениваться по объему и категориям данных, целям обработки, срокам хранения, разграничению доступа, последствиям автоматизированных решений, киберустойчивости и доступности механизма обжалования.

В этой связи предлагается ввести оценку воздействия на цифровые права и информационную безопасность для проектов нормативно-правовых актов, государственных информационных систем, интеграционных платформ и высокорисковых технологий. Такая оценка шире традиционной экспертизы кибербезопасности. Она должна включать: карту данных и заинтересованных субъектов; анализ воздействия на права и общественные услуги; модель угроз; сравнение альтернатив; минимизацию данных; встроенные технические и организационные гарантии; независимый контроль; средства восстановления права; измеримые индикаторы результата.

Нормативно-правовое обеспечение модели предполагает взаимосвязанный пакет решений.

Во-первых, в законодательстве о нормативно-правовых актах, электронном правительстве, информатизации, кибербезопасности и персональных данных следует закрепить обязательную оценку воздействия на цифровые права и информационную безопасность для высокорисковых проектов. К таким проектам относятся массовая межведомственная интеграция данных, биометрическая идентификация, автоматизированное принятие юридически значимых решений, обработка специальных категорий данных, создание объектов критической информационной инфраструктуры и системы, отказ которых способен нарушить предоставление жизненно важных услуг.

Во-вторых, к техническому заданию, бюджетной заявке, заключению обязательной экспертизы и акту ввода системы в эксплуатацию должен прилагаться «паспорт цифрового воздействия», содержащий цели и правовые основания обработки, карту потоков данных, модель угроз, альтернативы, гарантии по каждому контуру, остаточный риск и измеримые показатели.

В-третьих, совместным нормативным актом заинтересованных органов необходимо утвердить единую методику, шкалу риска, типовые формы заключений, сроки согласования и правила устранения разногласий.

В-четвертых, следует установить обязательность уведомления о существенных инцидентах, фиксации управленческих решений, периодического аудита, повторной оценки после существенного изменения системы и публикации обезличенных агрегированных результатов.

Поэтапная реализация должна быть синхронизирована со сроками Стратегии кибербезопасности на 2026–2030 годы. На первом этапе (2026–2027 годы) целесообразно разработать методику и провести пилотную апробацию в трех сферах с различным профилем риска: электронные государственные услуги, здравоохранение и налоговое администрирование. На втором этапе (2028 год) оценка становится обязательной для всех высокорисковых нормативных и цифровых проектов и включается в бюджетирование, государственные закупки, экспертизу и

ввод в эксплуатацию. На третьем этапе (2029–2030 годы) вводятся независимый аудит, публичная агрегированная отчетность, анализ извлеченных из инцидентов уроков и регулярный пересмотр методики. Переход к следующему этапу должен зависеть не только от календарного срока, но и от достижения критериев готовности: наличия обученных специалистов, работающего обмена сведениями, завершенных пилотов, утвержденных индикаторов и проверенных механизмов обжалования.

Степень открытости оценки должна соотноситься с режимом охраняемой информации. Технические уязвимости и сведения, составляющие государственную тайну, не подлежат необоснованному раскрытию. Вместе с тем правовое основание решения, его цель, общая категория риска, примененные гарантии и агрегированные показатели результативности могут быть представлены общественности в доступной форме. Открытость в данном случае выступает не противоположностью безопасности, а механизмом обнаружения ошибок, использования распределенных знаний и укрепления институционального доверия.

Оценка эффективности также не должна ограничиваться числом предотвращенных атак или зарегистрированных инцидентов. Рост числа выявленных событий может означать как ухудшение защищенности, так и повышение качества обнаружения. Поэтому индикаторы целесообразно формировать по трем контурам. Для личности – количество утечек, срок восстановления нарушенного права, результативность жалоб и доверие пользователей. Для общества – непрерывность критически важных услуг, цифровая доступность и устойчивость официальной коммуникации. Для государства – время обнаружения, локализации и восстановления, результаты аудита критических систем, качество межведомственных учений и соблюдение стандартов.

Для проверки применимости предложенной модели проведена аналитическая апробация на трех типах эмпирического материала: агрегированных данных о киберинцидентах, статистике нарушений с участием третьих сторон и конкретном национальном проекте межведомственной интеграции данных. Такая апробация не заменяет экспериментально-полевого пилота, однако позволяет проверить, выявляет ли модель одновременно риски для прав личности, непрерывности общественно значимых услуг и устойчивости государственного управления.

ENISA Threat Landscape 2024 основан на анализе более 11 тыс. инцидентов: публичное управление стало наиболее часто атакуемым сектором (19%), а DDoS-атаки и программы-вымогатели в совокупности составили более половины наблюдавшихся событий [23]. В отчете *Verizon DBIR 2025* проанализировано свыше 22 тыс. инцидентов, включая 12 195 подтвержденных утечек; участие третьих сторон удвоилось и достигло 30%, эксплуатация уязвимостей выросла на 34%, а программы-вымогатели присутствовали в 44% нарушений [24]. Эти данные показывают, что оценка только технической защищенности отдельного органа недостаточна: необходимо учитывать поставщиков, общие платформы, каскадные последствия отказов и влияние на доверие пользователей. В национальной практике показателем предусмотренный постановлением *Президента Республики Узбекистан от 15 июля 2026 года № ПП-265* механизм автоматического обновления с 1 октября 2026 года основных персональных данных граждан в государственных информационных системах через **Межведомственную интеграционную платформу** [25]. Он способен одновременно повысить точность реестров и удобство услуг, но требует журналирования источника изменения, уведомления гражданина, оперативного исправления ошибочных сведений, разграничения доступа и определения ответственности за каждую стадию передачи данных.

Ограничение исследования состоит в том, что проведенная апробация имеет аналитический, а не экспериментально-полевой характер и использует открытые агрегированные данные. Следующим этапом должна стать пилотная апробация в сферах электронных государственных услуг, здравоохранения и налогового администрирования с участием государственных органов, операторов критической инфраструктуры, судейского сообщества, специалистов по информационным технологиям, бизнеса и институтов гражданского общества. До начала пилота необходимо зафиксировать исходные показатели, а после его завершения сопоставить

время выявления и устранения рисков, количество предотвращенных нарушений, длительность восстановления услуг, результативность жалоб, число исправленных ошибок в данных и уровень доверия пользователей. Такая схема позволит проверить не только логическую согласованность, но и исполнимость процедур и измеримость предлагаемых индикаторов.

Проведенное исследование подтверждает, что информационная безопасность представляет собой не узкую сферу технической защиты и не самостоятельную привилегию публичной власти, а комплексный институционально-правовой механизм согласования прав личности, общественной устойчивости и легитимных интересов государства.

Во-первых, баланс интересов личности, общества и государства не является заранее установленной иерархией. Он имеет динамический характер и определяется реальностью риска, значимостью охраняемой ценности, интенсивностью вмешательства, наличием альтернатив и эффективностью правовых гарантий.

Во-вторых, предложена трехконтурная модель, включающая контур прав личности, контур общественной устойчивости и контур государственной устойчивости. Их согласование обеспечивается законностью, риск-ориентированной соразмерностью, распределением ответственности, независимым контролем и эффективным обжалованием.

В-третьих, институциональная архитектура должна основываться на формуле «централизованные стандарты – распределенная ответственность – независимый контроль». Такая конструкция позволяет совместить единство государственной политики с отраслевой ответственностью и предотвратить чрезмерную концентрацию полномочий.

В-четвертых, меры, затрагивающие информационные права, должны проходить пятиэтапный тест, включающий законность и определенность, доказанность риска и легитимность цели, необходимость, соразмерность, подотчетность и пересмотр.

В-пятых, целесообразно внедрить предварительную оценку воздействия на цифровые права и информационную безопасность применительно к проектам нормативно-правовых актов, государственным информационным системам, интеграции баз данных и высокорисковым цифровым технологиям.

В-шестых, предложен механизм институциональной интеграции модели без создания нового централизованного органа: стратегическая координация, киберэкспертиза, цифровая экспертиза, защита персональных данных, правовая экспертиза, отраслевое владение риском и независимый контроль объединяются общей процедурой и единым «паспортом цифрового воздействия».

В-седьмых, обоснована трехэтапная реализация модели до 2030 года – от разработки методики и пилотов к обязательному применению в высокорисковых проектах, а затем к независимому аудиту и ex post оценке. Аналитическая апробация на данных ENISA, Verizon и национальном кейсе межведомственного обновления персональных данных показала способность модели выявлять взаимосвязанные риски для всех трех контуров.

Правоориентированная информационная безопасность является не альтернативой свободе, а условием ее реального осуществления; права человека, открытость и подотчетность, в свою очередь, образуют основу легитимности и долгосрочной эффективности институтов безопасности.

CHOSKI/IQTIBOSLAR/REFERENCES:

1. Конституция Республики Узбекистан. Принята на референдуме 30.04.2023. URL: <https://lex.uz/docs/-6445145>
2. Закон Республики Узбекистан «О принципах и гарантиях свободы информации» от 12.12.2002 № 439-II. URL: <https://lex.uz/docs/-52268>
3. Закон Республики Узбекистан «О кибербезопасности» от 15.04.2022 № ЗРУ-764. URL: <https://lex.uz/docs/-5960604>
4. Закон Республики Узбекистан «О персональных данных» от 02.07.2019 № ЗРУ-547, с изменениями, внесенными Законом от 26.03.2026 № ЗРУ-1125. URL: <https://lex.uz/ru/docs/4396428>; <https://lex.uz/docs/8104580>
5. Указ Президента Республики Узбекистан «Об определении Стратегии кибербезопасности Республики Узбекистан и совершенствовании системы предупреждения киберпреступности» от 10.03.2026 № УП-38. URL: <https://lex.uz/ru/docs/8079286>

6. Ахмедов Б.А. Институциональные основы обеспечения информационной безопасности в Республике Узбекистан. – Ташкент: Высшая школа стратегического анализа и прогнозирования Республики Узбекистан, 2017. – 123 с. (Akhmedov B.A. Institutional Foundations for Ensuring Information Security in the Republic of Uzbekistan. – Tashkent, 2017. – 123 p.).
7. OECD. OECD Policy Framework on Digital Security. – Paris: OECD Publishing, 2022. – 38 p. URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2022/12/oecd-policy-framework-on-digital-security_a0b1d79c/a69df866-en.pdf
8. National Institute of Standards and Technology. The NIST Cybersecurity Framework (CSF) 2.0. NIST CSWP 29. – Gaithersburg, 2024. – 32 p. URL: <https://nvlpubs.nist.gov/nistpubs/CSWP/NIST.CSWP.29.pdf>
9. International Telecommunication Union. Global Cybersecurity Index 2024. – Geneva: ITU, 2024. URL: https://www.itu.int/en/ITU-D/Cybersecurity/Documents/GCIv5/2401416_1b_Global-Cybersecurity-Index-E.pdf
10. UN Human Rights Committee. General Comment No. 34: Article 19 — Freedoms of Opinion and Expression. CCPR/C/GC/34. – Geneva, 2011. URL: <https://www2.ohchr.org/english/bodies/hrc/docs/gc34.pdf>
11. United Nations General Assembly. The Right to Privacy in the Digital Age. Resolution A/RES/77/211, adopted on 15 December 2022. – New York: United Nations, 2023. – 10 p. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3999709>
12. Council of Europe. Modernised Convention for the Protection of Individuals with Regard to the Processing of Personal Data (Convention 108+). – Strasbourg, 2018. – 35 p. URL: <https://edoc.coe.int/en/international-law/7729-convention-108-convention-for-the-protection-of-individuals-with-regard-to-the-processing-of-personal-data.html>
13. Directive (EU) 2022/2555 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 on measures for a high common level of cybersecurity across the Union (NIS 2 Directive) // Official Journal of the European Union. – 2022. – L 333. – P. 80–152. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2022/2555/oj/eng>
14. Deibert R.J. Toward a Human-Centric Approach to Cybersecurity // Ethics & International Affairs. – 2018. – Vol. 32, No. 4. – P. 411–424. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0892679418000618>
15. Dunn Cavelty M., Egloff F.J. The Politics of Cybersecurity: Balancing Different Roles of the State // St Antony's International Review. – 2019. – Vol. 15, No. 1. – P. 37–59. URL: https://css.ethz.ch/content/dam/ethz/special-interest/gess/cis/center-for-securities-studies/pdfs/Dunn_Cavelty_Egloff_2019%20STAIR%20Issue%2015.1.pdf
16. Chiara P.G. Towards a Right to Cybersecurity in EU Law? The Challenges Ahead // Computer Law & Security Review. – 2024. – Vol. 53. – Article 105961. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.clsr.2024.105961>.
17. Magnusson L., Iqbal S., Elm P., Dalipi F. Information Security Governance in the Public Sector: Investigations, Approaches, Measures, and Trends // International Journal of Information Security. – 2025. – Vol. 24. – Article 177. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10207-025-01097-x>.
18. Qandeel M. Understanding Constitutional Principles for the Advancement of Digital Rights in Palestine // Middle East Law and Governance. – 2024. – Vol. 16, No. 3. – P. 400–429. DOI: <https://doi.org/10.1163/18763375-20241444>.
19. Poulsen A., Song Y.J.C., Fosch-Villaronga E., et al. Digital Rights and Mobile Health in Southeast Asia: A Scoping Review // Digital Health. – 2024. – Vol. 10. – Article 20552076241257058. DOI: <https://doi.org/10.1177/20552076241257058>.
20. Sinozic T., Jahnel J. Technology Assessment for Human Security: Aligning Security Cultures with Human Security in AI Innovation // TATuP – Zeitschrift für Technikfolgenabschätzung in Theorie und Praxis. – 2024. – Vol. 33, No. 2. – P. 16–21. DOI: <https://doi.org/10.14512/tatup.33.2.16>.
21. Cotta B., Righettini M.S. Governing Cybersecurity in the Digital Age: Mapping Comprehensive Policy Mixes with the Nodality–Authority–Treasure–Organization Lens // Review of Policy Research. – 2026. – Vol. 43, No. 4. – Article e70113. DOI: <https://doi.org/10.1111/ropr.70113>.
22. Teichmann F.M.J. Platform Governance under NIS2 and the Cyber Resilience Act: Cybersecurity by Design as Social Practice // Information, Communication & Society. – Published online 06.01.2026. DOI: <https://doi.org/10.1080/1369118X.2025.2609780>.
23. European Union Agency for Cybersecurity. ENISA Threat Landscape 2024. – Athens: ENISA, 2024. URL: <https://www.enisa.europa.eu/publications/enisa-threat-landscape-2024>.
24. Verizon. 2025 Data Breach Investigations Report. – 2025. URL: <https://www.verizon.com/business/resources/reports/dbir/>.
25. Министерство цифровых технологий Республики Узбекистан. Количество услуг на my.gov.uz будет расширено: информация о постановлении Президента Республики Узбекистан от 15.07.2026 № ПП-265. URL: <https://gov.uz/ru/digital/news/view/194413>.
26. Министерство цифровых технологий Республики Узбекистан. Задачи и функции. URL: https://www.digital.gov.uz/ru/digital/pages/tasks_and_functions.
27. Министерство цифровых технологий Республики Узбекистан. О персональных данных. URL: <https://www.digital.gov.uz/ru/advice/61/document/2116>.

QO'CHQOROV Abbosjon Bahromjon o'g'li

Ekologiya va iqlim o'zgarishi milliy qo'mitasi
huzuridagi Chiqindilarni boshqarish va sirkulyar
iqtisodiyotni rivojlantirish agentligi bosh yuriskonsulti,
Adliya vazirligi huzuridagi Yuridik kadrlarni
qayta tayyorlash va malakasini oshirish
instituti mustaqil izlanuvchisi
E-mail: abbosbaxromovich77@gmail.com

RAQAMLI MUHITDA AMALIY BEZAK SAN'ATI ASARLARINI HIMOYA QILISH MASALALARI

Iqtibos keltirish uchun (для цитирования, for citation): QO'CHQOROV A.B.
Raqamli muhitda amaliy bezak san'ati asarlarini himoya qilish masalalari // Yurist
axborotnomasi – Вестник юриста – Lawyer herald. № 3 (2026) B. 158-169.

 4 (2026) DOI <https://doi.org/10.34920/2181-9416/2026/4-017>

ANNOTATSIYA

Raqamli texnologiyalarning rivojlanishi amaliy bezak san'ati asarlarini saqlash, ommalashtirish va tijoratlashtirish uchun yangi imkoniyatlar yaratishi bilan birga, ularni ruxsatsiz nusxalash, o'zgartirish va ishlab chiqarish xavfini ham keskin oshirdi. Keramika, zargarlik buyumlari, gilam, kashtachilik, yog'och o'ymakorligi, to'qimachilik mahsulotlari va boshqa hunarmandchilik obyektlarining yuqori aniqlikdagi tasvirlari hamda uch o'lchamli modellari internet orqali deyarli xarajatsiz tarqatilishi mumkin. Maqolada amaliy bezak san'ati obyektlarini raqamli muhitda himoya qilishning huquqiy, texnik, shartnomaviy va institutsional mexanizmlari kompleks tarzda o'rganiladi. Maqolada formal-yuridik, qiyosiy-huquqiy, tizimli va funksional tahlil usullaridan foydalanilgan. Raqamli muhitda amaliy bezak san'ati asarlarini himoya qilishning dolzarbligi, mualliflik huquqi obyektlarini raqamli muhitda himoya qilishning o'ziga xos tomonlari, muallifning shaxsiy nomulkiy va mulkiy huquqlari, ularni himoya qilishdagi bir qator murakkablik va qiyinchiliklar tahlil qilinadi. Maqolada birgina mualliflik huquqi yoki texnik vosita yetarli himoyani ta'minlamasligi asoslanadi. Shuningdek, blokcheyn, AI-monitoring, DRM, raqamli "watermark" va filtrlash kabi texnologiyalarni mualliflik huquqini himoya qilish vositasi sifatida rivojlantirish va tezkor platformaviy himoya mexanizmlarini joriy etish kabi bir qator takliflar ilgari suriladi.

Kalit so'zlar: amaliy bezak san'ati, mualliflik huquqi, raqamli muhit, raqamli "watermark", blockchain, AI-monitoring, "fair use", mulkiy huquq, shaxsiy nomulkiy huquq, xalq ijodiyoti.

КУЧКОРОВ Аббосжон

Главный юрисконсульт Агентства по управлению отходами и развитию
циркулярной экономики при Национальном комитете по экологии
и изменению климата Республики Узбекистан,
Самостоятельный соискатель Института
переподготовки и повышения квалификации
юридических кадров при Министерстве юстиции
E-mail: abbosbaxromovich77@gmail.com

ВОПРОСЫ ОХРАНЫ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ПРИКЛАДНОГО ДЕКОРАТИВНОГО ИСКУССТВА В ЦИФРОВОЙ СРЕДЕ

АННОТАЦИЯ

Развитие цифровых технологий не только создало новые возможности для хранения, популяризации и коммерциализации произведений декоративно-прикладного искусства, но и резко увеличило риски их несанкционированного копирования, изменения и воспроизводства. Керамика, ювелирные изделия, ковры, вышивка, резьба по дереву, текстильные изделия и других объектов ремесленничества, а также трехмерные модели могут распространяться через интернет практически без затрат. В статье комплексно изучаются правовые, технические, договорные и институциональные механизмы защиты объектов декоративно-прикладного искусства в цифровой среде. В статье использованы формально-юридический, сравнительно-правовой, системный и функциональный методы анализа. Проанализированы актуальность защиты произведений декоративно-прикладного искусства в цифровой среде, особенности защиты объектов авторского права в цифровой среде, личные неимущественные и имущественные права автора, ряд сложностей и трудностей их защиты. В статье обосновывается, что одно только авторское право или техническое средство не обеспечивают достаточной защиты. Также блокчейн, выдвигается ряд предложений, таких как развитие таких технологий, как AI-мониторинг, DRM, цифровой водяной знак и фильтрация, в качестве инструмента защиты авторских прав и внедрение механизмов оперативной платформенной защиты.

Ключевые слова: декоративно-прикладное искусство, авторское право, цифровая среда, цифровой водяной знак, блокчейн, AI-мониторинг, справедливое использование, имущественное право, личное неимущественное право, народное творчество.

ABBOSJON Kuchkorov

Chief legal counsel of the Agency for Waste
management and development of circular
economy under the National committee on Ecology
and climate change of the Republic of Uzbekistan,
Independent researcher at the Training Institute for
lawyers under the Ministry of Justice
E-mail: abbosbaxromovich77@gmail.com

ISSUES OF PROTECTION OF WORKS OF APPLIED DECORATIVE ARTS IN THE DIGITAL ENVIRONMENT

ANNOTATION

The development of digital technologies has created new opportunities for the preservation, popularization, and commercialization of applied decorative art works, while also sharply increasing the

risks of their unauthorized copying, modification, and reproduction. Ceramics, jewelry, carpets, embroidery, wood carving, textiles and other craft objects, as well as three-dimensional models, can be distributed through the Internet at almost no cost. The article comprehensively examines the legal, technical, contractual, and institutional mechanisms for protecting applied decorative art objects in the digital environment. The article employed formal-legal, comparative-legal, systemic, and functional analysis methods. The relevance of protecting works of applied art in the digital environment, the specifics of protecting copyright objects in the digital environment, the author's personal non-property and property rights, and a number of complexities and difficulties in their protection are analyzed. The article argues that copyright or a technical tool alone does not provide sufficient protection. Also, blockchain, a number of proposals are put forward, such as the development of technologies such as AI monitoring, DRM, digital watermark and filtering as a means of copyright protection and the introduction of rapid platform protection mechanisms.

Keywords: applied decorative art, copyright, digital environment, digital watermark, blockchain, AI monitoring, fair use, property rights, personal non-property rights, folk art.

Raqamli muhit – internet, ijtimoiy tarmoqlar, messenjerlar, mobil ilovalar, elektron kutubxonalar, striming platformalari va sun'iy intellekt tizimlari orqali axborot yaratish, saqlash, qayta ishlash hamda tarqatish amalga oshiriladigan virtual makondir. Biror asarning raqamli nusxasini tayyorlash, ko'paytirish va dunyoning istalgan nuqtasiga yuborish juda tez va kam xarajat talab qilishi sababli raqamli muhit ijodkorlarga katta auditoriyaga chiqish imkonini bermiqda. Raqamli muhit litsenziya beruvchilar va foydalanuvchilarni tez topish, shartnoma va to'lovlarni avtomatlashtirishga yordam beradi [1].

Bugungi kunda amaliy bezak san'ati namunalarining katta qismining raqamli formati (foto, 3D model, virtual galereya, elektron katalog va boshqalar) paydo bo'lmoqda. Muzeylar, kutubxonalar, galereyalar va hunarmandlar o'z asarlarini internet orqali keng ommaga taqdim etmoqda. Natijada asarlar nafaqat raqamli muhitda saqlanmoqda, balki butun dunyo bo'ylab erkin tarqalmoqda. Ya'ni raqamli texnologiyalar san'at asarlarini saqlash va targ'ib qilish uchun katta imkoniyat yaratdi. UNESCOning qayd etishicha, raqamli xaritalash, uch o'lchovli modellashtirish va virtual muzeylar madaniy boyliklarni ommaga taqdim etishning yangi shakllarini rivojlantirmoqda.

Biroq raqamli muhit faqat imkoniyatlar maydoni emas. U san'at asarining egasi, muallifi, kelib chiqishi, haqiqiyliigi va undan foydalanish chegaralari bilan bog'liq yangi muammolarni ham yuzaga keltirmoqda. Xususan, raqamli muhit asarlar ruxsatsiz ko'chirilishi va tarqatilishi xavfini ham oshiradi.

Boshqacha qilib aytganda, XXI asrning raqamli inqilobi intellektual faoliyat natijasida vujudga kelgan mahsulotlarni tarqatish va ulardan foydalanish shakllarini tubdan o'zgartirdi. Internet tarmog'i bir tomondan mualliflar uchun o'z ijodini ommaga keng yoyishga beqiyos imkoniyatlar yaratdi, ikkinchi tomondan esa mualliflik huquqlarining ommaviy ravishda buzilishi uchun qulay maydon hosil qildi [2].

Shuningdek, amerikalik huquqshunos va professor Pamela Samuelson ta'kidlaganidek, raqamlashtirish asarlarni nusxalash, tarqatish va bir formatdan boshqa formatga o'zgartirishni nihoyatda osonlashtiradi. Shu sababli amaliy bezak san'ati namunalarining elektron tasvirlari ustidan huquqiy nazorat o'rnatish alohida ahamiyat kasb etadi [3].

Raqamli muhitda amaliy bezak san'ati asarlarini himoya qilishning dolzarbligini quyidagilar bilan asoslash mumkin deb hisoblaymiz.

Birinchidan, raqamli muhitda mualliflik huquqi buzilishining osonligi.

Bu raqamli muhitda amaliy bezak san'ati asarlarini himoya qilishning eng muhim dolzarb omillaridan biri hisoblanadi. Ya'ni raqamli muhitda mualliflik huquqining buzilishi an'anaviy muhitga nisbatan ancha oson va tez sodir bo'ladi. Sababi, raqamli fayllar sifati yo'qotilmagan holda cheksiz nusxalanishi, soniyalar ichida internet orqali butun dunyo bo'ylab tarqatilishi va ularni asl nusxadan ajratish qiyin bo'lishidir. Natijada muallifning roziligisiz asarlardan foydalanish, ularni o'zgartirish, tijorat maqsadida qo'llash yoki boshqa shaxs nomidan e'lon qilish holatlari keskin ortmoqda. Shu bois, raqamli muhitda

amaliy bezak san'ati asarlarini huquqiy va texnologik vositalar orqali himoya qilish dolzarb masalaga aylanmoqda.

Ikkinchidan, milliy madaniy merosning o'zlashtirilishi.

Bilamizki, O'zbekistonning kulolchilik, kashtachilik, zardo'zlik, yog'och o'ymakorligi, ganchkorlik, gilamdo'zlik, miniatyura va boshqa amaliy bezak san'ati turlari milliy madaniy merosning ajralmas qismi hisoblanadi. Ularning raqamli nusxalari nazoratsiz tarqalishi milliy madaniy boyliklarga katta xavf tug'diradi hamda ulardan noqonuniy foydalanishga olib kelishi mumkin.

Amaliy bezak san'ati xalqning tarixiy xotirasi, estetik qarashlari, turmush tarzi va milliy o'zligini ifodalovchi muhim madaniy meros hisoblanadi. Kulolchilik, kashtachilik, gilamdo'zlik, yog'och o'ymakorligi, zargarlik, kandakorlik, matoga naqsh tushirish kabi yo'nalishlarda yaratilgan buyumlar bir vaqtning o'zida ham kundalik foydalanish vositasi, ham badiiy asar vazifasini bajaradi. Shu sababli raqamli muhitda ushbu asarlarning haqiqiyliqi, kelib chiqishi va mualliflik huquqini ishonchli himoya qilish dolzarb vazifa hisoblanadi.

Uchinchidan, sun'iy intellekt (AI) texnologiyalarining yaratilishi va keng foydalanilishi.

Generativ sun'iy intellekt (ChatGPT, Cloud, Midjourney, Stable Diffusion va boshqalar) millionlab tasvirlar asosida yangi vizual mahsulotlar yaratmoqda. Bunda amaliy bezak san'ati asarlari muallif roziligisiz ushbu tizimlarga kiritilib, ular asosida yangi mahsulotlar yaratilish va tijorat maqsadlarida foydalanish holatlari kuzatilmoqda. Bu esa mualliflik huquqi bilan bog'liq yangi huquqiy muammolarni yuzaga keltirmoqda.

To'rtinchidan, elektron savdoning rivojlanishi.

Bugungi kunda Etsy, Amazon Handmade, eBay, Instagram, Telegram va boshqa platformalarda amaliy bezak san'ati mahsulotlari keng sotilmoqda. Raqamli tasvirlardan noqonuniy foydalanish orqali qalbaki mahsulotlar ishlab chiqarilishi va sotilishi holatlari ko'paymoqda. Bu holat asl mualliflar va hunarmandlarning daromadiga salbiy ta'sir ko'rsatadi hamda raqamli himoya mexanizmlarisiz original asarlarni himoya qilishni qiyinlashtiradi.

Beshinchidan, ijodkorlik faoliyatiga bo'lgan rag'batning susayishi.

Asardan noqonuniy foydalanish orqali qalbaki mahsulotlar ishlab chiqarilishi va original asardan ancha arzon sotilishi holatlari ko'payadi. Natijada muallifning daromadi kamayadi hamda muallifning ijodkorlikka bo'lgan rag'batini va ishtiyoqi susayadi.

Yuqoridagilar, albatta, eng muhim omillar hisoblanib, raqamli muhitda amaliy bezak san'ati asarlarini himoya qilishning dolzarbligini asoslovchi boshqa omillar ham mavjud.

Oddiy hayotda kitobni yoki boshqa bir mualliflik huquqi obyektini bir joydan ikkinchi joyga olib o'tish yangi nusxa yaratmaydi. Raqamli muhitda esa faylni yuklab olish, boshqa qurilmaga jo'natish yoki ijtimoiy tarmoqqa joylashtirish jarayonida yangi raqamli nusxalar paydo bo'lishi mumkin.

BIMT tomonidan berilgan izohga ko'ra, muhofaza qilinadigan asarni elektron vositada raqamli shaklda saqlash ham asarni takrorlash sifatida baholanishi mumkin.

Demak, raqamli muhitda faylni nusxalash – takrorlash, internetga joylashtirish – omma e'tiboriga yetkazish, boshqa kanal yoki guruhga yuborish – tarqatish, rasm, video yoki musiqani o'zgartirib foydalanish – qayta ishlash yoki hosila asar yaratish bilan bog'liq huquqiy masalalarni yuzaga keltiradi.

Internetdagi rasm, video, musiqa yoki matnni ko'rish va texnik jihatdan yuklab olish mumkinligi undan istalgan maqsadda foydalanish mumkinligini anglatmaydi. Asarning ochiq saytda joylashtirilganligi faqat undan foydalanish imkoniyati mavjudligini bildiradi. Bu muallif o'z huquqlaridan voz kechganini anglatmaydi. O'zbekiston qonunchiligiga muvofiq, boshqa shaxslar asardan, qonunda nazarda tutilgan istisnolardan tashqari, huquq egasi bilan tuzilgan shartnoma yoki uning ruxsati asosida foydalanishi mumkin [4].

Ko'pchilik muallifning ismini ko'rsatsa, uning asaridan bimalol foydalanish mumkin deb hisoblaydi. Aslida muallif nomini ko'rsatish – uning shaxsiy nomulkiy huquqlariga rioya qilishdir. Asarni nusxalash, reklamada ishlatish yoki boshqa sahifaga joylashtirish uchun esa alohida ruxsat yoki litsenziya talab etilishi mumkin.

Shu bilan birgalikda, mualliflik huquqi obyektlarini raqamli muhitda himoya qilishning o'ziga xos tomonlari va qiyinchiliklarining mavjudligidan tashqari amaliy bezak san'ati asarlarining ham o'ziga xos tabiatining mavjudligi ularning huquqiy himoyasini qiyinlashtiradi.

Amaliy san'at – badiiy xususiyat bilan amaliy maqsadni o'zida birlashtirgan mahsulotdir [5]. Ushbu ta'rif kashtachilik, zargarlik, kulolchilik, yog'och o'ymakorligi, milliy liboslar, mebel, gilam va boshqa bezakli maishiy buyumlarni amaliy san'at asarlari sifatida tavsiflash uchun ishlatilishi mumkin.

Amaliy san'at asarlarining “ikki tabiatli” ekanligi intellektual mulk obyektlari tizimidagi maqomini aniqlashni murakkablashtirish bilan birga, ular bu tabiati bilan intellektual mulk obyektlari tizimida “chegara holatdagi obyekt” sifatida namoyon bo'ladi. Ya'ni ular bir vaqtning o'zida ham san'at asari, ham moddiy va muayyan funksiyani bajaruvchi buyum hisoblanadi. Shu sababli ularni huquqiy tasniflash masalasida turli yondashuvlar mavjud. Odatda, amaliy san'at asarlari mualliflik huquqi obyektlari qatorida ko'riladi va adabiyot hamda san'at asarlariga teng maqomda himoya qilinadi [6].

Amaliy bezak san'ati esa amaliy san'atning bir turi bo'lib, unda buyumning badiiy bezagi, ornamenti va estetik yechimi asosiy ahamiyat kasb etadi. Amaliy bezak san'ati asarining asosiy maqsadi buyumni bezash va badiiy qiymatini oshirish hisoblanadi, unda milliy naqsh, ornament, kompozitsiya va estetik ifoda ustun turadi hamda u ham funksional, ham bezak xususiyatiga ega bo'ladi.

Bundan kelib chiqib aytishimiz mumkinki, amaliy bezak san'ati asarlari funksional va estetik xususiyatlarni birlashtirishi sababli ularni huquqiy himoya qilish murakkab hisoblanadi. Huquqiy himoya buyumning umumiy vazifasi yoki texnik xususiyatlariga emas, balki muallifning mustaqil ijodiy faoliyati natijasida yuzaga kelgan original shakl, naqsh, kompozitsiya, ranglar uyg'unligi va boshqa badiiy elementlarga nisbatan qo'llaniladi.

Bunda amaliy san'at asarlarining bir vaqtning o'zida funksional va estetik xususiyatlarga ega ekanligi bois bunday asarlarni himoya qilishda buyumning amaliy vazifasi bilan uning muallif ijodkorligini ifodalovchi badiiy elementlarini ajratish muhim hisoblanadi [7].

Shuningdek, olim Eleonora Rosatining fikriga ko'ra, amaliy san'at namunasini mualliflik huquqi bilan himoya qilishning markaziy mezonini uning originalligidir. Shuningdek, uning qayd etishicha, asarning qo'lda yoki raqamli vositalarda yaratilgani emas, balki unda muallifning erkin va ijodiy tanlovlari ifodalanganligi muhim hisoblanadi [8].

Yuqoridagi fikrlarga, umuman olganda, qo'shilish mumkin. Haqiqatan ham, amaliy san'at asarlari ikki xil xususiyatni – funksional va badiiy xususiyatni o'zida mujassamlashtiradi. Shu sababli buyumning faqat texnik yoki funksional vazifasidan kelib chiqadigan elementlar bilan muallifning ijodiy faoliyati natijasida yaratilgan badiiy elementlarni farqlash mualliflik huquqi muhofazasi doirasini belgilashda muhim ahamiyatga ega. Aks holda, mualliflik huquqi orqali buyumning funksional yechimi ustidan asossiz ravishda monopol huquq o'rnatilishi mumkin.

Shuningdek, olim Eleonora Rosatining amaliy san'at asarlarini himoya qilishda originallik markaziy mezon bo'lishi haqidagi fikri ham asosli hisoblanadi. Asarning qo'lda, kompyuter dasturi yordamida yoki boshqa texnologik vositalar orqali yaratilganligi uning mualliflik huquqi obyekti sifatida tan olinishiga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatmasligi kerak. Muhimi, asarda muallifning shaxsiyati, erkin va ijodiy tanlovlari namoyon bo'lishidir.

Shu bilan birga, ushbu yondashuvlarga nisbatan ayrim e'tirozlarni ham bildirish mumkin. Birinchidan, amaliy buyumning funksional va badiiy elementlarini har doim ham aniq ajratish imkonini mavjud emas. Ayrim hollarda buyumning shakli bir vaqtning o'zida ham texnik vazifani bajaradi, ham estetik taassurot hosil qiladi. Masalan, chiroq, mebel yoki idish-tovoq dizaynida shaklning aynan qaysi qismi funksional, qaysi qismi esa ijodiy tanlov natijasi ekanligini aniqlash murakkab bo'lishi mumkin. Natijada sud yoki ekspertlarning subyektiv bahosi muhofaza hajmiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi ehtimoli mavjud.

Ikkinchidan, originallik mezonini haddan tashqari keng talqin qilish oddiy yoki kundalik dizayn yechimlarining ham mualliflik huquqi bilan himoyalaniishiga olib kelishi mumkin.

Uchinchidan, amaliy san'at asarlariga mualliflik huquqi bilan bir qatorda sanoat namunasi huquqi ham tatbiq etilishi mumkin. Shu bois mualliflik huquqi muhofazasini juda keng qo'llash sanoat namunalarini ro'yxatdan o'tkazish tizimining ahamiyatini pasaytirishi mumkin.

Shunday qilib, amaliy san'at asarlarini mualliflik huquqi bilan himoya qilishda originallik asosiy mezon sifatida tan olinishi maqsadga muvofiq. Biroq eng maqbul yondashuv amaliy buyumning texnik vazifasini erkin foydalanishda qoldirish, uning individual va badiiy ifodasini esa mualliflik huquqi bilan himoya qilishdan iborat.

Adabiy va badiiy asarlarni muhofaza qilish to'g'risida Bern konvensiyasida amaliy san'at asarlari muhofaza qilinadigan adabiy va badiiy asarlar qatoriga bevosita kiritilgan. Shu bilan birga, Konvensiya bunday asarlarni muhofaza qilish ko'lami va shartlarini milliy qonunchilik bilan belgilashga ruxsat beradi. Shu sababli ayni bir bezak buyumi bir davlatda mualliflik huquqi obyekti sifatida, boshqa yurisdiksiyada sanoat namunasi sifatida, uchinchi davlatda esa har ikkala huquqiy rejim asosida birgalikda muhofaza qilinishi mumkin [9].

O'zbekiston Respublikasining "Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risida"gi Qonunida manzarali-amaliy san'at asari amaliy foydalaniladigan buyum sifatida qo'llanadigan yoki shunday buyumlarga ko'chirilgan ikki yoki uch o'lchovli san'at asari, jumladan badiiy hunarmandchilik yoki sanoat usulida tayyorlangan asar sifatida ta'riflangan. Demak, amaliy bezak san'ati asari faqat tarixiy yoki maishiy buyum emas, balki mualliflik huquqi bilan bog'liq ijodiy faoliyat natijasi ham hisoblanadi.

Misol uchun, Rishtonning o'sha mashhur kulolchilik buyumlari nafaqat kundalik turmush ehtiyojlarni qondirish uchun amaliy yoki maishiy funksiyalarni bajaradi, balki ijodkorning badiiy estetikasi va ijodiy ifodasini birlashtiradi. Biroq, O'zbekiston Respublikasining mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risidagi qonunchiligida amaliy bezak san'ati asariga aniq huquqiy ta'rif berilmaganligi sababli, noaniq tushunchalar va noaniq xususiyatlar kabi muammolar ushbu asarlarning aniq va yagona ta'rifini shakllantirishni hamda ularning himoya chegaralarini aniq belgilashni qiyinlashtiradi.

O'zbekiston Respublikasining "Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risida"gi Qonunining 62-moddasiga asosan quyidagilar mualliflik huquqi va turdosh huquqlarni buzish hisoblanadi:

mualliflarning shaxsiy nomulkiy huquqlarini buzish;

ijrochining ismi-sharifga bo'lgan va ijroni har qanday tarzda buzib ko'rsatilishidan yoki har qanday boshqacha tarzda tajovuz qilinishidan himoya qilish huquqlarini buzish;

huquq egasi yoki mulkiy huquqlarni jamoaviy asosda boshqaruvchi tashkilot bilan shartnoma tuzmasdan asarlar yoki turdosh huquqlar obyektlarini takrorlash, tarqatish yoki undan boshqacha tarzda foydalanish, ushbu Qonunga muvofiq shunday foydalanishga shartnoma tuzmasdan yo'l qo'yiladigan hollar bundan mustasno;

ushbu Qonunda nazarda tutilgan hollarda haq to'lash to'g'risidagi talablarni buzish;

asarlardan yoki turdosh huquqlar obyektlaridan huquq egasi yoki mulkiy huquqlarni jamoaviy asosda boshqaruvchi tashkilot bilan tuzilgan shartnoma bo'yicha olingan huquqlarni oshirib yuborgan holda foydalanish;

huquq egalari mulkiy huquqlarini boshqacha tarzda buzish.

Bilamizki, muallifning asarga nisbatan huquqlari ikki asosiy turga bo'linadi. Bular: shaxsiy nomulkiy huquqlar va mulkiy huquqlar.

Muallifning shaxsiy nomulkiy huquqlari – muallifning shaxsi va uning asari bilan uzviy bog'liq huquqlardir. Ular mulkiy huquqlardan farq qiladi va mulkiy huquqlar boshqa shaxsga berilgan taqdirda ham u muallifda saqlanib qoladi. O'zbekiston qonunchiligida ham shu qoida belgilangan.

Kolumbiya universiteti professori, xalqaro mualliflik huquqi bo'yicha taniqli olim Jane Ginsburgning ta'kidlashicha, mualliflik huquqi asardagi iqtisodiy manfaatlarnigina emas, balki muallifning sha'ni va qadr-qimmati bilan bog'liq manfaatlarini ham himoya qilishi kerak [10].

Mazkur yondashuv, amaliy bezak san'ati asarlarida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday asarlar ishlab chiqarish, tijorat va ommaviy iste'mol jarayonlariga keng jalb etilgani sababli ularning shakli, bezagi yoki kompozitsiyasiga turli o'zgartirishlar kiritilishi mumkin. Agar bunday o'zgartirishlar muallifning badiiy g'oyasini buzsa yoki uning professional obro'siga salbiy ta'sir ko'rsatsa, faqat iqtisodiy zarar bilan cheklanib qolish yetarli bo'lmaydi. Bunday holatda muallifning asar daxlsizligiga bo'lgan huquqi, muallif deb tan olinish huquqi va o'z nomini ko'rsatish huquqi ham himoya qilinishi lozim.

Shuningdek, muallifning sha'ni va qadr-qimmatini himoya qilish ijod erkinligini rag'batlantiradi. Ijodkor o'z asari uning roziligisiz mazmunan buzilmasligi, noto'g'ri talqin qilinmasligi yoki boshqa shaxs nomidan tarqatilmasligiga ishonch hosil qilgandagina o'z ijodiy salohiyatini erkin namoyon eta oladi. Shu ma'noda shaxsiy nomulkiy huquqlar mualliflik huquqi tizimining iqtisodiy huquqlar bilan teng darajadagi, lozim bo'lsa, undan ham ustunroq muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

Biroq olimning mazkur fikriga nisbatan ayrim qarshi mulohazalarni ham bildirish mumkin. Muallifning sha'ni va qadr-qimmati kabi tushunchalar subyektiv xususiyatga ega bo'lib, ularni amaliyotda aniq baholash murakkab. Muallif o'z asariga kiritilgan har qanday o'zgartirishni obro'siga zarar yetkazuvchi holat deb baholashi mumkin. Bu esa asardan qonuniy foydalanish, uni qayta ishlash, moslashtirish yoki yangi ijodiy asar yaratish imkoniyatlarini haddan tashqari cheklab qo'yishi ehtimolini yuzaga keltirishi mumkin.

Professor, qiyosiy mualliflik huquqi bo'yicha mutaxassis Cyrill Rigamonti shaxsiy nomulkiy va mulkiy huquqlarni bir-biridan butunlay uzib qo'yish to'g'ri emasligini ta'kidlaydi. Ular bitta mualliflik-huquqiy tizimining turli tarkibiy qismlaridir: mulkiy huquqlar iqtisodiy foydalanishni, shaxsiy huquqlar esa muallif bilan asar o'rtasidagi ijodiy va ma'naviy aloqani himoya qiladi [11].

Muallifning shaxsiy nomulkiy huquqlarini buzishda muallif nomini ko'rsatmaslik uning tan olinish huquqini, boshqa shaxsni muallif deb ko'rsatish mualliflik huquqini, asarni buzib tahrirlash asar daxlsizligini hamda asarni muallif roziligisiz e'lon qilish uning oshkor etish huquqini buzish hisoblanadi.

Bundan kelib chiqib aytadigan bo'lsak, muallifning shaxsiy nomulkiy huquqlari asarning iqtisodiy qiymatini emas, balki muallifning shaxsi, nomi, qadr-qimmati, ijodiy qarashlari va asar bilan uzviy ma'naviy aloqasini himoya qiladi.

Shu bilan birga, muallifning mulkiy huquqlariga to'xtalib o'tadigan bo'lsak,

muallifning mulkiy huquqlari muallifga asardan foydalanish, undan daromad olish, boshqa shaxslarga foydalanishga ruxsat berish yoki foydalanishni taqiqlash imkonini beradigan mutlaq huquqlar hisoblanadi. Ya'ni muallif asardan har qanday shaklda va har qanday usulda foydalanishda mutlaq huquqlarga egadir.

Qonunchilikda nazarda tutilgan ayrim istisnolardan tashqari, yuridik va jismoniy shaxslar asardan faqat huquq egasi yoki boshqa vakolatli shaxs bilan tuzilgan shartnomaga binoan, shu jumladan mulkiy huquqlarni jamoaviy asosda boshqaruvchi tashkilotlar bilan tuzilgan shartnomaga binoan yoxud ular bo'lmagan taqdirda, bu tashkilotlarning vazifalari va majburiyatlarini bajaruvchi tashkilot bilan tuzilgan shartnomaga binoan foydalanishlari mumkin.

Asarni takrorlash, tarqatish, omma oldida namoyish etish, barchaning e'tiboriga yetkazish, prokatga berish, qayta ishlash, tarjima qilish, haq olish va boshqa shu kabilar muallifning mulkiy huquqlari jumlasiga kiradi.

Misol uchun, rassom kulolchilik buyumlari uchun original naqsh yaratdi, tashkilot ushbu naqshni muallifning ruxsatisiz skanerlab, o'zining ishlab chiqargan buyumlariga bosib chiqardi. Bu holatda naqshning nusxalari muallifning ruxsatisiz nusxa ko'chirilganligi sababli muallifning takrorlash huquqi buziladi.

Muallifga asarni takrorlash, tarqatish va undan haq olish kabi mutlaq huquqlarning berilishi va himoya qilinishi yangi asarlar yaratilishini rag'batlantiradi.

Bu bo'yicha Garvard universiteti professori William Fisher ham bir qator fikrlar bildirib o'tgan. Unga ko'ra muallifga asarni ko'paytirish, tarqatish, sotish va litsenziyalash huquqi yangi asarlar yaratilishiga iqtisodiy rag'bat beradi. Biroq bunday huquqlar jamiyatning asarlardan foydalanish imkoniyatini haddan tashqari cheklamasligi kerak [12].

Muallifga o'z asarini ko'paytirish, tarqatish, sotish, ommaga namoyish etish hamda undan foydalanish uchun litsenziya berish bo'yicha mutlaq huquqlarning taqdim etilishi unga o'z mehnati va sarflagan mablag'idan daromad olish imkonini beradi. Natijada muallif, noshir, prodyuser, dasturchi yoki boshqa huquq egasi yangi ijodiy mahsulot yaratishga, uni takomillashtirishga va ommaga yetkazishga manfaatdor bo'ladi.

Masalan, naqsh yaratgan rassom yoki kulol biror bir fabrikaga undan chinni buyumlarda foydalanish uchun litsenziya yoki ruxsat beradi va buning evaziga haq oladi. Bunda muallif yangi bezak uslubini, ya'ni naqshni ishlab chiqish uchun vaqt va mablag' sarflaydi. Unga naqshni ommaviy takrorlash huquqi berilishi bu unga xarajatlarni qoplash imkonini yaratadi.

Shu bilan birga, mualliflik huquqi faqat huquq egasining manfaatini himoya qilishga xizmat qilmasligi kerak. Chunki adabiyot, ilm-fan, ta'lim, musiqa, san'at va boshqa ijodiy mahsulotlar jamiyatning madaniy va intellektual rivojlanishida muhim o'rin tutadi. Agar muallifga berilgan mutlaq huquqlar haddan tashqari keng bo'lsa, asarlardan foydalanish narxi oshadi, ta'lim va ilmiy tadqiqotlar uchun zarur materiallardan foydalanish qiyinlashadi, axborot va bilimlarning erkin tarqalishi cheklanadi.

Muallifga mulkiy huquqlar berilishining maqsadi faqat muallifni boy qilish emas, balki yangi asarlar yaratilishi, tarqatilishi va jamiyatga yetib borishi uchun zarur iqtisodiy sharoit yaratish ham hisoblanadi.

Masalan, talaba yoki tadqiqotchi ilmiy maqoladan iqtibos keltirishi, o'qituvchi dars jarayonida asarning ma'lum qismidan foydalanishi, kutubxona kitoblarni o'quvchilarga taqdim etishi yoki ijodkor avvalgi asardan ilhomlanib yangi asar yaratishi mumkin. Bunday holatlarning barchasini huquq egasining alohida ruxsatisiz taqiqlash jamiyat manfaatlariga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Shu bois mualliflik huquqi tizimida muallif manfaatlari bilan jamoatchilik manfaatlari o'rtasida oqilona muvozanat bo'lishi lozim. Bir tomondan, muallif o'z ijodiy mehnati uchun munosib haq olishi va asaridan noqonuniy foydalanishdan himoyalaniishi kerak. Ikkinchi tomondan esa jamiyat ta'lim olish, ilmiy izlanish olib borish, madaniy boyliklardan foydalanish va yangi ijodiy mahsulotlar yaratish imkoniyatiga ega bo'lishi lozim.

Mazkur muvozanat mualliflik huquqining amal qilish muddatini cheklash, asarlardan shaxsiy, ta'limiy, ilmiy yoki axborot maqsadlarida foydalanishga ruxsat berish, iqtibos keltirish, kutubxona va arxivlar faoliyatiga oid istisnolarni belgilash orqali ta'minlanadi. Mualliflik huquqi muddati tugagach, asarning jamoat mulkiga o'tishi ham jamiyatning undan erkin foydalanishiga xizmat qiladi.

Shuning uchun O'zbekiston Respublikasining "Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risida"gi Qonunining 25 – 33-moddalarida istisnolar belgilangan.

Unga ko'ra muallif va boshqa shaxslarning asardan foydalanish borasidagi mutlaq huquqlarini cheklashga ushbu Qonunning 25 – 33-moddalarida yoki boshqa qonunlarda nazarda tutilgan hollardagina yo'l qo'yiladi. Mazkur cheklashlar asardan normal foydalanilishiga o'rinsiz ziyon yetkazmagan va muallifning qonuniy manfaatlarini asossiz kamsitmagan taqdirdagina tatbiq etiladi. Bu anglo-sakson huquq tizimidagi va amerika huquqidagi "fair use" – "insofli foydalanish" qoidasiga to'g'ri keladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib aytadigan bo'lsak, mualliflik huquqlarining himoyasi masalasi nafaqat ijodkor uchun, balki jamiyatning madaniy va intellektual rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Biroq mualliflik huquqlarini himoya qilishda bir qator murakkablik va qiyinchiliklar mavjud.

Shulardan biri nusxa ko'chirishning osonligi. Asardan nusxa ko'chirishning osonligi adabiy matn, ilmiy maqola, surat, musiqa, video, dastur yoki boshqa ijodiy mahsulotni qisqa vaqt ichida, kam xarajat bilan va deyarli asl nusxadagi sifatni saqlagan holda ko'paytirish imkoniyatini anglatadi. Avvallari kitobdan nusxa olish uchun uni qo'lda ko'chirish, qayta terish yoki bosmaxonadan foydalanish kerak edi. Bugungi kunda esa elektron asarni bir necha soniyada nusxalash va boshqa hujjatga joylashtirish, skinshot yoki fotosuratga olish, fayl sifatida yuborish, internetga yuklash, boshqa shaklga o'zgartirish hamda tarjima qilish mumkin.

Internetdagi nihoyatda katta hajmdagi axborot va raqamli materiallardan foydalanish imkoniyati nusxalash va plagiat qilishni avvalgidan ancha osonlashtirganini tadqiqotchilar ham qayd etadi. Chunki internetda matn, rasm, video, musiqa yoki dasturiy mahsulotni bir necha soniyada ko'chirib, tarqatish mumkin.

Professor Jon Uorkmanning fikricha, internet akademik insofsizlikni o'z-o'zidan keltirib chiqarmaydi. Biroq u avvalgi usullarga qaraganda nusxa ko'chirishni nihoyatda osonlashtiradi [13].

Himoyadagi yana bir qiyinchiliklardan biri bu – asardan noqonuniy foydalangan huquqbuzarni aniqlashning qiyinligi.

Mualliflik huquqi buzilganini aniqlash bilan uni aynan kim sodir etganini aniqlash bir xil masala emas. Internetda asarning noqonuniy nusxasi topilishi mumkin, biroq uni joylashtirgan, ko'paytirgan, tarqatgan yoki tijorat maqsadida foydalangan shaxsni aniqlash ko'pincha murakkab texnik va protsessual tekshiruvni talab qiladi.

Ushbu muammo bir nechta omillar bilan izohlanadi. Shulardan biri huquqbuzarlikda bir nechta shaxslarning ishtirok etganligi. Raqamli muhitda "huquqbuzar kim?" degan savolning yagona javobi bo'lmazligi mumkin. Masalan, kimdir asarni nusxalaydi, ikkinchi shaxs faylni internetga yuklaydi, uchinchi shaxs reklama joylashtirib daromad oladi va hokazo. Bu holatda kim bevosita huquqbuzar, kim yordamchi, kim vositachi va kim faqat texnik xizmat ko'rsatuvchi ekanini ajratish lozim bo'ladi.

Bundan tashqari, internetdagi profil nomi, elektron pochta manzili yoki telefon raqami har doim haqiqiy foydalanuvchiga tegishli bo'lmazligi hamda huquqbuzarlik boshqa davlat hududida turib sodir etilishi mumkinligi kabi omillar huquqbuzarni aniqlashni yana ham qiyinlashtiradi hamda haqiqiy huquqbuzarni aniqlashda ko'p vaqt va texnik imkoniyatni talab qiladi.

Shuningdek, mualliflik huquqlarini himoya qilishdagi yana muammolardan biri bu – mualliflikni isbotlash muammosi. Mualliflikni isbotlash muayyan asar aynan qaysi shaxsning ijodiy faoliyati natijasida yaratilganini dalillar orqali aniqlashdan iborat.

O'zbekiston qonunchiligiga ko'ra, fan, adabiyot va san'at asariga mualliflik huquqi asarni yaratish fakti bilan yuzaga keladi. Bu turdagi asarlarga mualliflik huquqini olish uchun biror-bir ro'yxatdan o'tkazish yoki boshqa rasmiyatchilikka rioya qilish talab etilmaydi. Asarning asl nusxasi yoki nusxasida muallif sifatida ko'rsatilgan shaxs, boshqa holat isbotlanmaguncha, uning muallifi hisoblanadi. Bu mualliflik prezumpsiyasi hisoblanadi.

Mazkur qoida muallifning huquqlarini yengillashtiradi, biroq barcha nizolarni hal qilmaydi. Chunki asarda ko'rsatilgan nom boshqa shaxs tomonidan qo'yilgan, o'zgartirilgan yoki soxtalashtirilgan bo'lishi mumkin.

Mualliflik prezumpsiyasini maxsus o'rgangan olimlardan biri, chex huquqshunosi Rudolf Leskaning ta'kidlashicha, mualliflik prezumpsiyasi isbotlash yukini yengillashtiradigan protsessual vosita hisoblanadi [14].

Uning yondashuvidan kelib chiqadigan asosiy xulosa shuki, muallif har safar sudga murojaat qilganda asarni yaratish jarayonini boshidan oxirigacha isbotlashi shart bo'lmazligi kerak, aks holda, mualliflik huquqini himoya qilish haddan tashqari qiyinlashishi mumkin.

Biroq mualliflik prezumpsiyasi nisbiy, ya'ni rad etilishi mumkin bo'lgan prezumpsiyadir. Bern konvensiyasidagi "qarshi isbotlar mavjud bo'lmagan taqdirda" degan qoida ham aynan shuni anglatadi.

Ya'ni unga ko'ra mazkur Konvensiya tomonidan muhofaza qilinayotgan adabiy va badiiy asarlarning muallifi, qarshi isbotlar mavjud bo'lmagan taqdirda, muallif deb qaralishi va shunga muvofiq holda o'z huquqlarining buzilganligi sababli Ittifoq mamlakatlarida sudga murojaat qilish huquqiga ega bo'lishi uchun, muallifning ismi asarda odatiy holda ko'rsatilgan bo'lishi kifoya. Mazkur band ushbu ism xatto taxallus bo'lgan taqdirda ham qo'llanadi, agar muallif tomonidan qabul qilingan taxallus uning shaxsiga nisbatan hech qanday shubha tug'dirmasa [9].

Shu bilan birga, asardagi g'oya, uslub va muayyan ifodani ajratish muammosi ham mualliflik huquqlarini himoya qilishni qiyinlashtiradi. O'zbekiston Respublikasining "Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risida"gi Qonunining 5-moddasiga ko'ra mualliflik huquqi g'oyalar, prinsiplar, uslublar, jarayonlar, tizimlar, usullar yoki konsepsiyalarga emas, balki ifoda shakliga nisbatan tatbiq etiladi.

Ya'ni mualliflik huquqi odatda umumiy g'oya, uslub, janr yoki badiiy yo'nalishni emas, ularning muayyan shaklda ifodalanishini himoya qiladi. Tasviriy va amaliy san'atda esa g'oya bilan ifoda o'rtasidagi chegara juda noaniq.

Amaliy bezak san'ati asarlari bo'lgan kashtachilik, kulolchilik, zargarlik, gilamdo'zlik, yog'och o'ymakorligi, libos, mebel va boshqa bezak buyumlarida g'oya, uslub va muayyan ifoda bir-biriga juda yaqin ko'rinadi. Shu sababli plagiat yoki mualliflik huquqi buzilganini baholashda aynan qaysi ijodiy element ko'chirilganini aniqlash qiyinlashadi. Ya'ni san'at asarida uslub ham shakl, rang, kompozitsiya

va texnik yechimlar orqali namoyon bo'lgani uchun bu chegarani amalda aniq belgilash doim ham mumkin emas.

Ifoda shakli g'oya va uslubning aynan bir asarda konkret shaklga keltirilgan individual ko'rinishi hisoblanadi. U elementlarning tanlanishi, ularning joylashuvi, proporsiya va masshtab, kompozitsiya, ranglar kombinatsiyasi, naqsh ritmi, muallif yaratgan noodatiy detal, bir necha umumiy elementning original birikmasi va boshqalarni qamrab olishi mumkin.

Vizual asarlarda aynan shu chegarani aniqlash qiyin. G'oya va ifoda shakli o'rtasidagi farqni aniqlash tasviriy va haykaltaroshlik asarlarida ayniqsa murakkab, chunki bunday asarlar alohida elementlar ro'yxati emas, yaxlit vizual kompozitsiya sifatida idrok etiladi. Adabiy asarlar uchun ishlab chiqilgan o'xshashlik mezonlarini vizual asarlarga to'liq ko'chirish to'g'ri natija bermasligi mumkin.

Ba'zi olimlar vizual asarlardagi o'xshashlikni baholashda avval himoyalannmaydigan g'oya, fakt va umumiy elementlarni chiqarib tashlash, so'ng qolgan ijodiy ifodani taqqoslash zarurligini ta'kidlaydi. Shuningdek, adabiy asarlar uchun shakllangan o'xshashlik mezonlarini tasviriy, grafik va haykaltaroshlik asarlariga bevosita qo'llash qiyin, chunki inson tasvirni alohida shakl va ranglar yig'indisi emas, yaxlit kontekst sifatida qabul qiladi [15].

Yuqorida sanab o'tilganlardan tashqari, mualliflik huquqlarini himoya qilishda yana bir qator murakkablik va qiyinchiliklar mavjud. Xususan, turli davlatlar qonunchiligi o'rtasidagi tafovutlarning mavjudligi, plagiat va o'xshashlikni baholashdagi kamchiliklar, foydalanishdagi istisno va cheklavlarni talqin qilishning har xilligi, zarar miqdorini, shuningdek, xalq ijodiyoti va individual ijod asarlari o'rtasidagi chegarani aniqlashdagi qiyinchiliklar hamda jamiyatdagi huquqiy madaniyatning yetarli emasligi kabilar shular jumlasiga kiradi.

Shunga ko'ra mualliflik huquqlarini himoya qilish uchun turli davlatlar o'z tajribasida turli xil usul va vositalarni joriy etib qo'llab kelmoqda.

Buyuk Britaniyada Intellektual mulk idorasi (IPO) mualliflik huquqi, tovar belgisi, dizayn, patent va tijorat sirlariga oid nizolar uchun mediatsiya xizmatini taklif etadi. Mediator nizo yuzasidan qaror chiqarmaydi, balki taraflarga kelishuvga erishishda yordam beradi. Mediatorlar intellektual mulk sohasida tajribaga ega akkreditatsiyalangan mutaxassislar hisoblanadi. Shuningdek, muzokaralar masofadan turib ham o'tkazilishi mumkin.

Singapurda ham Intellektual mulk idorasi (IPOS) intellektual mulk nizolarida mediatsiyani sud yoki ma'muriy ko'rib chiqishga nisbatan tezkor, maxfiy va kam xarajatli muqobil sifatida qo'llaydi.

Singapur modeli faqat elektron ariza qabul qilish bilan cheklanmaydi. Unda ixtisoslashgan mediatorlar va ekspertlar, BIMT bilan hamkorlik, xalqaro va transchegaraviy nizolarni ko'rib chiqish hamda ayrim mediatsiya xarajatlarini davlat dasturlari orqali moliyalashtirish imkoniyatlari mavjud.

Shuningdek, Janubiy Koreyada Koreya mualliflik huquqi komissiyasi (KCC) mualliflik nizolarini ko'rib chiqish, mualliflik huquqlarini ro'yxatdan o'tkazish, huquqlarni boshqarish va texnologik himoya siyosatini qo'llab-quvvatlash vazifalarini bajaradi.

Ushbu Komissiyada mualliflik nizolariga ixtisoslashgan mediatsiya tizimi mavjud. Ishlar huquq, ilmiy soha va tegishli sanoat vakillaridan iborat bir yoki uch nafar mutaxassis ishtirokida ko'rib chiqilishi mumkin. Janubiy Koreyada bu mexanizmni tezkor, nisbatan arzon va maxfiylikni ta'minlovchi usul sifatida tavsiflaydi.

Bundan tashqari, Janubiy Koreyada alohida elektron mediatsiya tizimi mavjud bo'lib, u orqali mediatsiya arizasini elektron topshirish, ishning borishini kuzatish, onlayn mediatsiyaga o'tish, yakunlangan ishlar va tartiblar haqidagi ma'lumotlarni olish mumkin.

Xitoy tajribasida blokcheyn asosan elektron dalillarni saqlash va sudda tekshirish vositasi sifatida rivojlangan. Xitoyda blokcheynda saqlangan elektron dalillarni qabul qilish va ularning ishonchligini tekshirish mezonlari ishlab chiqilgan.

O'zbekiston Respublikasining "Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risida"gi Qonunining 63-moddasiga ko'ra asarlardan yoki turdosh huquqlar obyektlaridan foydalanishni nazorat qiluvchi, muallif, turdosh huquqlar egasi yoxud asarlarga yoki turdosh huquqlar obyektlariga nisbatan mutlaq

huquqlarning boshqa egasi tomonidan ruxsat etilmagan harakatlar amalga oshirilishining oldini oluvchi yoki ularni cheklovchi har qanday texnik qurilmalar yoxud ularning tarkibiy qismlari mualliflik huquqi va turdosh huquqlarni himoya qiluvchi texnika vositalari deb e'tirof etiladi.

Ya'ni blokcheyn, DRM tizimlari, shifrlash (encryption), raqamli watermark va fingerprint texnologiyalari, AI-monitoring kabilarning hammasi mualliflik huquqi va turdosh huquqlarni himoya qiluvchi texnika vositalari hisoblanadi hamda ularni qo'llashni rivojlantirish mualliflik huquqlarini himoyasini kuchaytirishga yordam beradi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, quyidagi nazariy va amaliy takliflar ilgari suriladi:

birinchidan, blokcheyn, AI-monitoring, DRM, raqamli "watermark" va filtrlash kabi texnologiyalarni mualliflik huquqini himoya qilish vositasi sifatida rivojlantirish;

ikkinchidan, mualliflik nizolari bo'yicha to'liq elektron mediatsiya platformasi tashkil etish;

uchinchidan, amaliy bezak san'ati asarlarining qonuniy raqamli katalogi, litsenziyalash va eksport platformasini yaratish;

to'rtinchidan, amaliy bezak san'ati asarining individual elementlarini huquqiy baholash mezonlarini ishlab chiqish va tasdiqlash.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, raqamlashtirish asarlarni ommalashtirish uchun katta imkoniyat yaratdi, biroq ayni vaqtda ularni noqonuniy nusxalash, o'zgartirish va tijoratlashtirish xavfini ham kuchaytirdi. Qolaversa, raqamli muhitning chegarasiz hamda amaliy bezak san'ati asarlarining o'ziga xos bo'lgan xususiyatlarga ega ekanligi ushbu turdagi asarlarning huquqiy himoyasini yanada qiyinlashtiradi.

Shuningdek, raqamli muhitda amaliy bezak san'ati asarlarini himoya qilish nafaqat mualliflarning intellektual mulk huquqlarini ta'minlash, balki milliy madaniy merosni asrash, iqtisodiy manfaatlarni himoya qilish va sohaning barqaror rivojlanishini ta'minlash uchun ham muhim hisoblanadi. Ayniqsa, elektron tijorat, sun'iy intellekt va raqamli arxivlar jadal rivojlanayotgan sharoitda blokcheyn, elektron raqamli imzo va AI-monitoring kabi zamonaviy himoya vositalaridan foydalanish amaliy bezak san'ati namunalariining orginalligi, haqiqiyliigi, tarixiy qiymatini hamda ularga nisbatan mualliflik huquqini ishonchli saqlashning samarali yo'llaridan biri hisoblanadi.

Shu bilan birga, muallifning huquqlari, xususan mulkiy huquqlarining himoya qilinishi ijodkorni iqtisodiy rag'batlantiradi, asardan foydalanishni nazorat qilinishini ta'minlaydi va yangi asarlar yaratilishi, tarqatilishi va jamiyatga yetib borishi uchun zarur iqtisodiy sharoit yaratadi.

IQTIBOSLAR/ЧОККИ/REFERENCES:

1. Copyright Licensing in the Digital Environment // https://www.wipo.int/en/web/copyright/activities/copyright_licensing.
2. Энтин В.Л. Авторское право в виртуальной реальности (новые возможности и вызовы цифровой эпохи). М.: Статут, 2017. 9-с. // URL: <https://library.cbr.ru/pdf-viewer/?uid=c394754c-f589-47ae-8e48-63c50cf9b877>
3. Samuelson, P. Copyright's Fair Use Doctrine and Digital Data. Publishing Research Quarterly, 1995, Vol. 11, pp. 27–39. // URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/BF02680415>
4. O'zbekiston Respublikasining "Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risida"gi 20.07.2006-yildagi O'RQ–42-son Qonuni // <https://lex.uz/ru/docs/-1022944>
5. Heidi Härkönen, "A Narrative Approach to the Standard of Originality in EU Copyright Law: The Story of a Dress", IIC, 2025, Vol. 56, pp. 289–319. // URL: https://www.researchgate.net/publication/388664300_A_Narrative_Approach_to_the_Standard_of_Originality_in_EU_Copyright_Law_The_Story_of_a_Dress
6. Qo'chqorov A. "Intellektual mulk obyekti sifatida amaliy san'at asarlari." Yurist axborotnomasi, 2026, 1-jild, 1-son, 92-98-betlar. // URL: <https://yuristjournal.uz/index.php/lawyer-herald/article/view/1187>
7. Hua, J. J. Copyright Protection of Works of Applied Art: Rethinking Conceptual Separability and Aesthetic Requirement for Copyrightability. Journal of Intellectual Property Law & Practice, 2017. // <https://dl1.icdst.org/pdfs/files3/f59b2690461d9f38456ce52bf1316c44.pdf>.
8. Rosati, E. Copyright at the CJEU: Back to the Start (of Copyright Protection). Oxford University Press, 2023, pp. 211–228.

9. Adabiy va badiiy asarlarni muhofaza qilish to'g'risida Berna konvensiyasi (Bern, 1886 yil 9 sentabr) // <https://lex.uz/docs/-1310607>.
10. Jane C. Ginsburg, The Most Moral of Rights: The Right to Be Recognized as the Author of One's Work, George Mason Journal of International Commercial Law, 2016. // URL: https://scholarship.law.columbia.edu/faculty_scholarship/1988/
11. Cyrill P. Rigamonti, The Conceptual Transformation of Moral Rights, American Journal of Comparative Law, 2007. // URL: https://www.researchgate.net/publication/294345243_The_conceptual_transformation_of_moral_rights
12. William W. Fisher III, Theories of Intellectual Property, Cambridge University Press, 2001. // URL: <https://dash.harvard.edu/entities/publication/73120379-033d-6bd4-e053-0100007fdf3b>
13. Mayfield, Kendra. "Cheating's Never Been Easier." WIRED, 4 September 2001. // URL: <https://www.wired.com/2001/09/cheatings-never-been-easier/>
14. Rudolf Leška, Presumption of Authorship under the Berne Convention and its Application in the Online Environment. // https://www.researchgate.net/publication/351361810_Presumption_of_Authorship_under_the_Berne_Convention_and_its_Application_in_the_Online_Environment.
15. Lee, Moon Hee, "Seeing's Insight: Toward a Visual Substantial Similarity Test for Copyright Infringement of Pictorial, Graphic, and Sculptural Works", April 1, 2017. // <https://northwesternlawreview.org/issues/seeings-insight-toward-a-visual-substantial-similarity-test-for-copyright-infringement-of-pictorial-graphic-and-sculptural-works/>.

SHAKUROV Rafik Ravilyevich

O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi huzuridagi
Yuridik kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini
oshirish instituti dotsenti, yuridik fanlar nomzodi, dotsent
E-mail: shakurov.rafik.67@mail.ru

KORRUPSIYAGA OID HUQUQBUZARLIKLAR UCHUN JAVOBGARLIKNING MUQARRARLIGI PRINSIPINI TA'MINLASH CHORALARI

Iqtibos keltirish uchun (для цитирования, for citation): SHAKUROV R.R. Korruptsiyaga oid huquqbuzarliklar uchun javobgarlikning muqarrarlighi prinsipini ta'minlash choralari // Yurist axborotnomasi – Вестник юриста – Lawyer herald. № 4 (2026) B. 170-176.

 4 (2026) DOI <https://doi.org/10.34920/2181-9416/2026/4-018>

ANNOTATSIYA

Maqolada korruptsiyaga qarshi kurashish sohasida O'zbekiston Respublikasi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblangan korruptsiyaga oid huquqbuzarliklar uchun javobgarlikning muqarrarlighi prinsipini ta'minlashning nazariy va amaliy jihatlari tahlil qilingan. Milliy qonunchilik, xalqaro huquqiy hujjatlar, xorijiy tajriba hamda ilmiy yondashuvlar tahlili asosida "korruptsiya", "korruptsiyaga oid huquqbuzarlik", "korruptsiyaga oid huquqbuzarliklarning turlari", "yuridik javobgarlik turlari" va "javobgarlikning muqarrarlighi" tushunchalarining mazmun-mohiyati yoritilgan. Korruptsiyaga oid huquqbuzarliklarni tasniflash masalalari, fuqarolik-huquqiy, intizomiy, ma'muriy va jinoiy javobgarlikni qo'llashning o'ziga xos xususiyatlari, shuningdek, korruptsiyaviy jinoyatlarni belgilash hamda korruptsiya haqida xabar bergan shaxslarni himoya qilish kafolatlarini kuchaytirishga oid qonunchilikdagi yangiliklar ko'rib chiqilgan. Bundan tashqari, korruptsiyaga oid huquqbuzarliklar uchun yuridik javobgarlik turlari, korruptsiyaviy jinoyatlarning huquqiy tavsifi hamda ularni tasniflashga doir yondashuvlar tadqiq etilgan. Javobgarlikning muqarrarlighi prinsipi bilan jinoiy jazoning maqsadlarini o'zaro farqlash, shuningdek, korruptsiyaga qarshi kurashishda xalqaro hamkorlikning o'rni va xalqaro standartlarni milliy qonunchilikka implementatsiya qilish masalalari alohida tahlil qilingan. Maqola yakunida javobgarlikning muqarrarlighini ta'minlash korruptsiyaga qarshi siyosat samaradorligini oshirish, qonun ustuvorligini mustahkamlash hamda korruptsiyaga oid huquqbuzarliklarning oldini olishning muhim sharti ekanligi to'g'risida xulosa chiqarilgan.

Kalit so'zlar: javobgarlikning muqarrarlighi, konvensiya, korruptsiya, korruptsiyaga oid jinoyatlar, korruptsiyaga oid ma'muriy huquqbuzarliklar, korruptsiyaga oid huquqbuzarliklar, prinsip, xalqaro hamkorlik.

ШАКУРОВ Рафик Равильевич

Доцент Института переподготовки и повышения
юридических кадров при Министерстве юстиции Республики Узбекистан,
кандидат юридических наук, доцент
E-mail: shakurov.rafik.67@mail.ru

МЕРЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРИНЦИПА НЕОТВРАТИМОСТИ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА СОВЕРШЕНИЕ КОРРУПЦИОННЫХ ПРАВОНАРУШЕНИЙ

АННОТАЦИЯ

В статье проанализированы теоретические и практические аспекты обеспечения принципа неотвратимости ответственности за коррупционные правонарушения как одно из ключевых направлений государственной политики Республики Узбекистан в сфере противодействия коррупции. На основе анализа национального законодательства, международных правовых актов, зарубежного опыта и научных подходов раскрывается содержание понятий «коррупция», «коррупционное правонарушение», «виды коррупционных правонарушений», «виды юридической ответственности» и «неотвратимость ответственности». Рассматриваются вопросы классификации коррупционных правонарушений, особенности применения гражданско-правовой, дисциплинарной, административной и уголовной ответственности, а также законодательные новеллы, связанные с определением коррупционных преступлений и усилением гарантий защиты лиц, сообщающих о коррупции. Кроме того, исследованы виды юридической ответственности за коррупционные правонарушения, правовая характеристика коррупционных преступлений, а также подходы к их классификации. Особое внимание уделено разграничению принципа неотвратимости ответственности и целей уголовного наказания, а также анализу роли международного сотрудничества и имплементации международных стандартов в национальное законодательство. Сделан вывод о том, что обеспечение неотвратимости ответственности является необходимым условием повышения эффективности антикоррупционной политики, укрепления законности и предупреждения коррупционных правонарушений.

Ключевые слова: конвенция, коррупция, коррупционные административные правонарушения, коррупционные правонарушения, коррупционные преступления, международное сотрудничество, неотвратимость ответственности, принцип.

RAFIK Shakurov

Associate Professor of Training Institute
for lawyers under the Ministry of Justice of the
Republic of Uzbekistan, Candidate of Legal Sciences,
associate professor
E-mail: shakurov.rafik.67@mail.ru

MEASURES TO ENSURE THE PRINCIPLE OF THE INEVITABILITY OF LIABILITY FOR CORRUPTION-RELATED OFFENSES

ANNOTATION

This article analyzes the theoretical and practical aspects of ensuring the principle of the inevitability of liability for corruption-related offenses in the Republic of Uzbekistan. It examines the legal content of the concepts of "corruption," "corruption-related offense," "types of corruption-related offenses," "types of legal liability," and the "principle of the inevitability of liability" on the basis of national legislation, the

experience of foreign countries, and scholarly approaches. In addition, the article explores the types of legal liability for corruption-related offenses, the legal characteristics of corruption crimes, and approaches to their classification. It substantiates that the essence of the principle of the inevitability of liability lies not in increasing the severity of punishment, but in ensuring that every offender is inevitably held liable in accordance with the law. Furthermore, the article discusses the mechanisms for the legal protection and encouragement of persons who report acts of corruption, the issues of cooperation among law enforcement agencies, as well as the role and significance of international cooperation in ensuring this principle. The study also develops scientific conclusions and practical recommendations aimed at further enhancing the effectiveness of ensuring the principle of the inevitability of liability in the field of anti-corruption.

Keywords: convention, corruption, corruption-related administrative offenses, corruption-related offenses, corruption crimes, international cooperation, the principle of the inevitability of liability.

O'zbekiston Respublikasining "Korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risida"gi Qonuniga muvofiq, korrupsiyaga qarshi kurashish sohasidagi davlat siyosatining asosiy yo'nalishlaridan biri korrupsiyaga oid huquqbuzarliklar uchun javobgarlikning muqarrarligi prinsipini ta'minlashdan iborat [1].

Mazkur prinsipni amalga oshirish maqsadida mamlakatimizda so'nggi yillarda korrupsiyaga qarshi kurashish sohasida qator tashkiliy-huquqiy islohotlar amalga oshirildi. Xususan, korrupsiyaga oid huquqbuzarliklar to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Korrupsiyaga qarshi kurashish agentligini tezkor xabardor qilish imkonini beruvchi maxsus mobil dasturiy ta'minot joriy etildi, korrupsiyaga oid huquqbuzarliklar haqida xabar bergan shaxslarni davlat byudjeti mablag'lari hisobidan rag'batlantirish tizimi yo'lga qo'yildi, sud hokimiyatining mustaqilligi va sudlar faoliyatining ochiqligini ta'minlashga qaratilgan islohotlar amalga oshirildi, shuningdek, korrupsiyaga qarshi kurashish sohasida davlat organlari o'rtasidagi hamkorlik yanada takomillashtirildi. Mazkur chora-tadbirlar korrupsiyaga qarshi kurashish tizimining samaradorligini oshirish hamda korrupsiyaga oid huquqbuzarliklar uchun javobgarlikning muqarrarligi prinsipini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Shu bilan birga, amalga oshirilayotgan tizimli islohotlarga qaramasdan, ayrim sohalarda korrupsiya holatlarining hanzugacha saqlanib qolayotgani mazkur huquqbuzarliklarning oldini olish, ularni o'z vaqtida aniqlash hamda ular uchun javobgarlikning muqarrarligini yanada samarali ta'minlashga qaratilgan qo'shimcha huquqiy va tashkiliy chora-tadbirlarni ishlab chiqish zarurligini ko'rsatmoqda.

Har qanday huquqiy institutning mazmun-mohiyati uni ifodalovchi tushuncha va huquqiy atamalarining ilmiy-huquqiy tahlili orqali ochib beriladi. Shu nuqtayi nazardan, ko'rib chiqilayotgan prinsipning mazmun-mohiyatini to'g'ri anglash uchun, avvalo, unga oid tushunchalar hamda uni ifodalovchi huquqiy atamalarining mazmunini aniqlash zarur.

O'rganilayotgan prinsipning mazmun-mohiyatini kompleks ravishda yoritish uchun, avvalo, uning mazmuni bilan bevosita bog'liq bo'lgan "korrupsiya", "korrupsiyaga oid huquqbuzarlik", "korrupsiyaga oid huquqbuzarliklarning turlari", "javobgarlikning turlari" hamda "javobgarlikning muqarrarligi" tushunchalarining huquqiy mazmunini tahlil qilish zarur, deb hisoblaymiz.

Ma'lumki, "korrupsiya" atamasi lotin tilidagi corrumpere so'zidan kelib chiqqan bo'lib, uning dastlabki ma'nosi "buzish", "pora evaziga og'dirish" kabi tushunchalarni anglatadi. Biroq mazkur atamaning mazmuni barcha korrupsiyaga oid huquqbuzarliklarni to'liq qamrab olmaydi.

Ayrim tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, mazkur tushuncha asosan noqonuniy mulkiy manfaat olish bilan bog'liq holatlarga yo'naltirilgan bo'lib, korrupsiyaning boshqa shakllari e'tibordan chetda qolishi mumkin. Shu nuqtayi nazardan, ayrim olimlar bunday yondashuv to'liq asosli emasligini hamda "korrupsiya" tushunchasi korrupsiyaga oid boshqa huquqbuzarliklarni ham qamrab olishi lozimligini ta'kidlaydilar [2]. Boshqa mualliflar esa mazkur atama nafaqat korrupsiyaga oid huquqbuzarliklarni, balki manfaatlar to'qnashuvi bilan bog'liq holatlarni, jumladan, lobbizm kabi munosabatlarni ham qamrab olishi mumkinligini qayd etadilar [3].

Bugungi kunda korrupsiyaga oid huquqbuzarlik tushunchasining mazmuni yuzasidan mavjud ilmiy bahslarni aniqlashtirishda xorijiy davlatlar qonunchiligi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Jumladan, Qozog'iston Respublikasining "Korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risida"gi Qonunida korrupsiyaga oid

huquqbuzarlik korrupsiya belgilariga ega bo'lgan hamda uni sodir etganlik uchun qonunda ma'muriy yoki jinoiy javobgarlik nazarda tutilgan noqonuniy, aybli qilmish (harakat yoki harakatsizlik) sifatida ta'riflangan [4].

Ko'rinib turibdiki, mazkur ta'rifda korrupsiyaga oid huquqbuzarlikning muhim yuridik belgilari, jumladan, ayblilik, huquqqa xiloflik hamda huquqiy javobgarlikning mavjudligi o'z ifodasini topgan.

Bundan farqli ravishda, Belarus Respublikasi va Rossiya Federatsiyasining "Korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risida"gi qonunlarida korrupsiya bilan bog'liq huquqbuzarlik tushunchasiga alohida ta'rif berilmagan. Biroq mazkur qonunlarda korrupsiya bilan bog'liq huquqbuzarliklar uchun nazarda tutilgan javobgarlik turlari yoki ularning asosiy ko'rinishlari belgilab o'tilgan [5].

O'zbekiston Respublikasining "Korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risida"gi Qonuni 3-moddasiga muvofiq, korrupsiyaga oid huquqbuzarlik – korrupsiya alomatlariga ega bo'lgan, sodir etilganligi uchun qonunchilikda javobgarlik nazarda tutilgan qilmish sifatida ta'riflangan. Ko'rinib turibdiki, qonun chiqaruvchi mazkur tushunchani ifodalashda "korrupsiyaga oid huquqbuzarlik" atamasini qo'llagan. Shu bois, amaliyotda uchrab turadigan "korrupsiyaviy huquqbuzarlik" va "korrupsiyaviy jinoyat" kabi iboralarning qo'llanilishi milliy qonunchilik terminologiyasiga to'liq muvofiq kelmaydi, deb hisoblaymiz.

Korrupsiyaga qarshi kurashish sohasidagi qonunchilik hamda ilmiy adabiyotlar tahlili korrupsiyaga oid huquqbuzarliklarning turlari turli mezonlar asosida tasniflanishini ko'rsatadi. Jumladan, Rossiya Federatsiyasining "Korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risida"gi Qonunining 13-moddasiga muvofiq, Rossiya Federatsiyasi fuqarolari, chet el fuqarolari hamda fuqaroligi bo'lmagan shaxslar korrupsiyaga oid huquqbuzarliklarni sodir etganliklari uchun Rossiya Federatsiyasi qonunchiligiga muvofiq jinoiy, ma'muriy, fuqarolik-huquqiy va intizomiy javobgarlikka tortiladilar.

Mazkur norma mazmunidan kelib chiqib, Rossiya Federatsiyasi qonunchiligi korrupsiyaga oid huquqbuzarliklarni to'rt turga, ya'ni korrupsiyaga oid jinoyatlar, korrupsiyaga oid ma'muriy huquqbuzarliklar, korrupsiya bilan bog'liq fuqarolik-huquqiy huquqbuzarliklar hamda korrupsiya bilan bog'liq intizomiy huquqbuzarliklarga ajratadi.

Boshqa aksariyat xorijiy davlatlarning korrupsiyaga qarshi kurashish sohasidagi qonunchiligi tahlili esa korrupsiyaga oid huquqbuzarliklarni asosan ma'muriy huquqbuzarliklar va jinoyatlarga ajratish amaliyoti keng tarqalganligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, xorijiy davlatlar qonunchiligida nazarda tutilgan korrupsiyaga oid ma'muriy huquqbuzarliklar va jinoyatlarning aksariyati mazmunan O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida belgilangan korrupsiyaga oid huquqbuzarliklar bilan o'xshash huquqiy belgilarga ega.

Milliy qonunchiligimizda korrupsiyaga oid huquqbuzarliklarni turlarga ajratish masalasi ilk bor O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori bilan tasdiqlangan "Korrupsiyaga oid huquqbuzarlik haqida xabar bergan yoki korrupsiyaga qarshi kurashishga boshqa tarzda ko'maklashgan shaxslarni rag'batlantirish tartibi to'g'risidagi nizom"da o'z ifodasini topgan. Xususan, mazkur Nizomning 3-bandida korrupsiyaga oid huquqbuzarliklar ikki turga, ya'ni korrupsiyaga oid ma'muriy huquqbuzarliklar va korrupsiyaga oid jinoyatlarga ajratilgan [6].

Bugungi kunda, mamlakatimizda yangi turdagi korrupsiyaviy alomatlarga ega jinoyatlarning paydo bo'lishi, korrupsiyaga oid jinoyatlarning turlarini belgilovchi normativ-huquqiy aktlarni qayta ko'rib chiqishni taqozo etdi. Shu bois, O'zbekiston Respublikasining 2026-yil 22-iyundagi O'RQ-1155-son Qonuniga asosan O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksining sakkizinchi bo'limi "Atamalarining huquqiy ma'nosi" korrupsiyaga oid jinoyatlar atamasi bilan to'ldirilishi ahamiyat kasb etadi. Jumladan, Qonunga muvofiq, korrupsiyaga oid jinoyatlarga – ushbu Kodeks 167-moddasi uchinchi qismining "d" bandida, 168-moddasi to'rtinchi qismining "g" bandida, 192⁹, 192¹⁰-moddalarida, 192¹¹-moddasi ikkinchi qismining "v" bandida, 205-moddasi ikkinchi qismining "v" bandida, 206-moddasi ikkinchi qismining "v" bandida, 208-moddasining ikkinchi qismida, 209-moddasi ikkinchi qismining "v" bandida, 210, 211, 212, 213, 214, 214¹, 214²-moddalarida va 301-moddasi ikkinchi qismining "b" bandida nazarda tutilgan jinoyatlar, shuningdek, ushbu Kodeksning 243-moddasida nazarda tutilgan jinoyat (agar mazkur jinoyat

korruptsiyaga oid jinoyatlarni sodir etish natijasida olingan daromadlarni legallashtirish bilan bog'liq holda sodir etilgan bo'lsa) kiradi [8].

Shu o'rinda, huquqbuzarliklarni korruptsiyaga oid jinoyatlar toifasiga kiritishda ularning mazmun va mohiyatini anglash ahamiyat kasb etadi. Jumladan, V. N. Kudryavsev fikriga ko'ra, korruptsiya bilan bog'liq jinoyatlar deganda – Jinoyat kodeksida nazarda tutilgan hamda davlat hokimiyati va davlat xizmati manfaatlariga bevosita tajovuz qiluvchi ijtimoiy xavfli qilmishlar tushunilishi lozim, bunday qilmishlar mansabdor shaxslar tomonidan noqonuniy ravishda manfaatlar (mol-mulk, unga bo'lgan huquqlar, xizmatlar yoki imtiyozlar) olish yoki ular tomonidan shunday manfaatlarni taqdim etish tarzida namoyon bo'ladi [9].

Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ayrim olimlar korruptsiyaga oid jinoyatlarni ommaviy (publichnie) va ommaviy bo'lmagan (nepublichnie) turlarga ajratishni taklif etadilar. Masalan, Yu.Yu. Malishevaning fikricha, ommaviy korruptsiyaga oid jinoyatlar mansabdor shaxslar va davlat xizmatchilari tomonidan, ommaviy bo'lmagan korruptsiyaga oid jinoyatlar esa boshqa shaxslar tomonidan sodir etiladi. Muallif ommaviy korruptsiyaga oid jinoyatlarga pora olish va berish, mansab soxtakorligi kabi qilmishlarni, ommaviy bo'lmagan korruptsiyaga oid jinoyatlarga esa sport musobaqalari ishtirokchilarini pora evaziga og'dirib olish hamda tijoratda pora evaziga og'dirib olish bilan bog'liq huquqbuzarliklarni kiritadi [10].

Fikrimizcha, mazkur tasnifning asosida korruptsiyaga oid jinoyatlarning davlat hokimiyati va davlat boshqaruvi manfaatlariga yetkazadigan zarari darajasi yotadi. Zero, mansabdor shaxslar va davlat xizmatchilari tomonidan sodir etilgan korruptsiyaga oid jinoyatlar davlat hokimiyati organlarining qonuniy faoliyatiga, davlat boshqaruvining samaradorligiga hamda davlat xizmati obro'siga bevosita putur yetkazadi.

Korruptsiyaga oid huquqbuzarliklarning turlarga ajratilishi ularni sodir etganlik uchun nazarda tutilgan javobgarlik turlarini aniqlashga ham xizmat qiladi.

Ayni paytda, O'zbekiston Respublikasining "Korruptsiyaga qarshi kurashish to'g'risida"gi Qonunida korruptsiyaga oid huquqbuzarliklar uchun javobgarlik turlarining alohida tasnifi berilmagan. Biroq, ilmiy adabiyotlarda mazkur huquqbuzarliklar uchun fuqarolik-huquqiy, intizomiy, ma'muriy va jinoiy javobgarlik turlari ajratib ko'rsatiladi. Xususan, Sh.J.Haydarov korruptsiyaga oid huquqbuzarliklarni sodir etganlik uchun aynan shu turdagi yuridik javobgarlik choralari nazarda tutilganligini ta'kidlaydi [7].

Jumladan, korruptsiyaga oid huquqbuzarlik natijasida fuqarolik qonunchiligi bilan muhofaza qilinadigan mulkiy yoki shaxsiy nomulkiy huquqlar hamda qonuniy manfaatlariga zarar yetkazilganda fuqarolik-huquqiy javobgarlik yuzaga keladi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 114-moddasiga muvofiq, manfaatlar to'qnashuviga yo'l qo'yilgan holda tuzilgan bitimni ijro etish bilan bog'liq xarajatlar manfaatlar to'qnashuviga yo'l qo'ygan shaxs hisobidan qoplanishi mumkin.

Intizomiy javobgarlik esa xodim tomonidan mehnat yoki xizmat intizomini buzish bilan bog'liq intizomiy nojo'ya xatti-harakat sodir etilgan hollarda yuzaga keladi. Bunday huquqbuzarliklar tashkilotning Odob-axloq qoidalari (kodeksi)da nazarda tutilgan axloqiy ta'sir choralari yoki O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 181-moddasiga muvofiq intizomiy jazo choralari, xususan, hayfsan berish, o'rtacha oylik ish haqining o'ttiz foizidan ortiq bo'lmagan miqdorda jarima qo'llash yoxud mehnat shartnomasini bekor qilishni qo'llash uchun asos bo'ladi.

Ko'rib chiqilayotgan prinsipning mazmun-mohiyatini ochib berishda asosiy ahamiyat javobgarlikning muqarrarliligi tushunchasiga qaratiladi, chunki mazkur prinsipning huquqiy mazmuni aynan ushbu tushuncha orqali ifodalanadi.

Ayrim olimlar, jumladan, jinoyatlar uchun javobgarlikning muqarrarliligi haqida fikr yuritir ekan, ushbu prinsipning mohiyati jazoning og'irligida emasligini ta'kidlaydilar. Xususan, Ma'rifatparvarlik davrining mashhur italiyalik huquqshunos, faylasuf va mutafakkiri Chezare Bekkaria (1738–1794) "Jinoyatlar va jazolar haqida" ("Dei delitti e delle pene") nomli asarida jazoning samaradorligi uning qattiqligiga emas, balki muqarrarliligiga bog'liq ekanini ta'kidlab: "Insonlarga jazoning og'irligi emas, balki uning muqarrarliligi eng kuchli ta'sir ko'rsatadi", degan fikrni ilgari surgan [11].

Ta'kidlangan va boshqa olimlarning qarashlari tahlili shuni ko'rsatadiki, javobgarlikning muqarrarliligi prinsipi yangi jazo turlarini joriy etish yoki qonun hujjatlarida nazarda tutilgan sanksiyalarni og'irlashtirishni emas, balki huquqbuzarlikni sodir etgan har bir shaxsning muqarrar ravishda qonunga muvofiq javobgarlikka tortilishi hamda qonunchilikda nazarda tutilgan javobgarlik choralarining amalda qo'llanilishini ta'minlashni anglatadi.

Mazkur xulosa O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining javobgarlikning muqarrarliligi prinsipini mustahkamlovchi 10-moddasi mazmuni bilan ham tasdiqlanadi. Xususan, ushbu moddaga muvofiq: "Qilmishida jinoyat tarkibining mavjudligi aniqlangan har bir shaxs javobgarlikka tortilishi shart", deb belgilangan. Javobgarlikning muqarrarliligi prinsipining Jinoyat kodeksida mustahkamlangani qilmishida jinoyat tarkibi mavjudligi aniqlangan har bir shaxsning jinoiy javobgarlikka tortilishi muqarrarliligini huquqiy jihatdan kafolatlaydi. Mazkur norma jinoyat sodir etgan shaxsning qonun oldida javobgar bo'lishi muqarrar ekanligini ifoda etadi hamda jinoyat qonunining adolatli va samarali qo'llanilishini ta'minlashga xizmat qiladi.

Shu o'rinda, korrupsiyaga oid jinoyatlar uchun javobgarlikning muqarrarliligi prinsipini jinoyat uchun jazoning maqsadlaridan farqlash lozimligini ta'kidlash joiz. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi 42-moddasi ikkinchi qismiga muvofiq, jinoyat uchun jazoning maqsadlaridan biri yangi jinoyatlar sodir etilishining oldini olishdan iborat.

Jinoyat sodir etgan shaxsga jazo tayinlashdan ko'zlangan muhim maqsadlardan yana biri boshqa shaxslar tomonidan jinoyat sodir etilishining oldini olish hisoblanadi. Adabiyotlarda to'g'ri ta'kidlanganidek, mazkur maqsad fuqarolarni jinoyat sodir etishdan qaytarishga qaratilgan bo'lib, inson ongi va irodasiga ta'sir ko'rsatish orqali ularni jinoyat sodir etishdan tiyib turishga xizmat qiluvchi maxsus tarbiyaviy-psixologik choralar tizimi sifatida namoyon bo'ladi [13].

Demak, jinoyat sodir etilishining oldini olish tushunchasidan farqli ravishda, javobgarlikning muqarrarliligi prinsipi korrupsiyaga oid huquqbuzarlikni sodir etgan har bir shaxsning qonunga muvofiq javobgarlikka tortilishi va bunday huquqbuzarlik javobgarliksiz qolmasligini anglatadi.

Korrupsiyaga oid huquqbuzarliklar uchun javobgarlikning muqarrarliligini ta'minlashda ushbu huquqbuzarliklar haqida asosli xabar bergan shaxslarning huquqiy himoyasi hamda ularni rag'batlantirishga doir kafolatlar muhim ahamiyat kasb etadi. Shu munosabat bilan, O'zbekiston Respublikasining 2026-yil 22-iyundagi O'RQ-1155-son Qonuni bilan "Korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risida"gi Qonunning 28-moddasiga kiritilgan o'zgartishlar mazkur prinsipni ta'minlashga xizmat qiluvchi muhim huquqiy kafolatlardan biri hisoblanadi.

Xususan, mazkur moddaning beshinchi, oltinchi va yettinchi qismlariga muvofiq, mehnat faoliyatini amalga oshirayotgan davlat organida korrupsiyaga oid jinoyat to'g'risida asosli xabar bergan shaxsga nisbatan ikki yil davomida intizomiy jazo choralari qo'llanilishiga yo'l qo'yilmaydi. Shuningdek, korrupsiyaga oid huquqbuzarliklar to'g'risida xabar bergan shaxslarni bir martalik pul mukofoti, tashakkurnoma, esdalik sovg'asi yoki qonunchilikda taqiqlanmagan boshqa shakllarda rag'batlantirish davlat tomonidan kafolatlanishi belgilangan.

So'z yuritilayotgan prinsipni ta'minlashda xalqaro hamkorlik ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtayi nazardan, O'zbekiston Respublikasining Xalqaro moliya-tijorat bitimlarini amalga oshirishda xorijiy davlat mansabdor shaxslariga pora berishga qarshi kurashish bo'yicha Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (IHTT) Konvensiyasiga [14] qo'shilishi mamlakatimizning korrupsiyaga qarshi kurashish sohasidagi xalqaro standartlarga sodiqligini namoyon etadi. Ayni paytda, mazkur Konvensiya korrupsiyaga oid huquqbuzarliklarning oldini olish, ular uchun javobgarlikning muqarrarliligini ta'minlashga qaratilgan ilg'or xalqaro tajribani o'rganish va qo'llash, shuningdek, ushbu illatga qarshi kurashishda davlatlar o'rtasidagi hamkorlikni yanada rivojlantirish imkonini beradi.

Konvensiyada ishtirok etish O'zbekistonning korrupsiyaga oid jinoyatlarni tergov qilish, huquqbuzarlarni ekstraditsiya qilish, o'zaro huquqiy yordam ko'rsatish hamda ishtirokchi davlatlarning huquqni muhofaza qiluvchi organlari bilan axborot almashish sohasidagi xalqaro hamkorlik imkoniyatlarini kengaytiradi. Shu bilan birga, Konvensiyaning qator qoidalari milliy qonunchilik

va huquqni qo'llash amaliyotiga allaqachon implementatsiya qilingan. Jumladan, Konvensiyaning 3-moddasi ("Sanksiyalar")da nazarda tutilgan jazo tayinlashda mutanosiblik prinsipiga rioya qilish talabi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 20-moddasida o'z ifodasini topgan va amaliyotda ta'minlanib kelinmoqda. Shuningdek, Konvensiyaning 4-moddasida nazarda tutilgan yurisdiksiya va 6-moddasida belgilangan da'vo muddatiga oid qoidalar milliy qonunchilikda, jumladan, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 11, 12 va 13-moddalari ("Jinoyat qonunining amal qilishi") hamda Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksning 36-moddasi ("Ma'muriy jazo qo'llash muddatlari") bilan huquqiy jihatdan tartibga solingan.

Tahlil natijalari korrupsiyaga oid huquqbuzarliklar uchun javobgarlikning muqarrarligi prinsipi korrupsiyaga qarshi kurashish sohasidagi davlat siyosatining muhim prinsiplaridan biri ekanligini ko'rsatadi. Ushbu prinsipning mazmun-mohiyati korrupsiyaga oid huquqbuzarliklarning huquqiy tabiati, ularning tasnifi hamda javobgarlik turlari bilan uzviy bog'liq bo'lib, uning amaliy ahamiyati huquqbuzarlik sodir etgan har bir shaxsning qonunga muvofiq muqarrar ravishda javobgarlikka tortilishida namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, amalga oshirilgan islohotlar, shuningdek, korrupsiyaga oid huquqbuzarliklar uchun javobgarlikning muqarrarligini ta'minlashga qaratilgan boshqa tashkiliy-huquqiy chora-tadbirlar mamlakatimizda korrupsiyaga qarshi kurashish tizimi samaradorligini yanada oshirishga xizmat qiladi.

IQTIBOSLAR/ЧОККИ/REFERENCES:

1. O'zbekiston Respublikasi 2017-yil 3-yanvardagi O'RQ-410-son "Korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risida"gi Qonuni/ <https://lex.uz/docs/-3088008>
2. Криминология: учеб. для вузов / под общей ред. А.И. Долговой. 4-е изд., перераб. и доп. – М., 2005. – С. 708/ <https://studfile.net/preview/1462734/page:72>
3. Кадырова Н.Н., Шлей К.А. К вопросу о понятии коррупции и коррупционной преступности/ Bulletin of Chelyabinsk State University. Series: Law. 2019. Vol. 4, iss. 2 // <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-ponyati-korrupsii-i-korrupsionnoy-prestupnosti/viewer>
4. Закон Республики Казахстан от 18 ноября 2015 года №410-V-ЗРК «О противодействии коррупции» // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000410>
5. Федеральный закон от 25 декабря 2008 года «О противодействии коррупции»// <https://rg.ru/documents/2008/12/30/korruptcia-fz-dok.html>; Закон Республики Беларусь от 15 июля 2015 года № 305-З «О борьбе с коррупцией» // <https://pravo.by/document/?guid=12551&p0=H11500305>
6. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 31-dekabrda 829-son "Korrupsiyaga oid huquqbuzarlik haqida xabar bergan yoki korrupsiyaga qarshi kurashishga boshqa tarzda ko'maklashgan shaxslarni rag'batlantirish tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida"gi qarori/<https://lex.uz/uz/docs/-5193571>
7. O'zbekiston Respublikasining 2026-yil 22-iyundagi O'RQ-1155-son "O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga korrupsiyaga qarshi kurashish samaradorligini oshirishga, korrupsiyaga oid jinoyatlar uchun javobgarlik muqarrarligini ta'minlashga qaratilgan qo'shimcha va o'zgartirishlar kiritish to'g'risida"gi Qonuni/<https://lex.uz/uz/docs/-8282286>
8. Криминология. Учебник. Под ред. В.Н. Кудрявцева и В.Е. Эминова. – М., 2022. – С. 386 / <https://so.11klasov.net/9964-kriminologija-pod-redakciej-kudrjavceva-vn-jeminova-ve.html>
9. Малышева Ю.Ю. Понятие коррупционного преступления по уголовному законодательству современной России / Угрозы и безопасность, № 36 (177). 2012 // <https://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-korrupsionnogo-prestupleniya-po-ugolovnomu-zakonodatelstvu-sovremennoy-rossii/viewer>
10. Korrupsiyaga qarshi kurashish. Darslik // Mas'ul muharrir: A.Sh. Bekmurodov: –Toshkent: "Akademiya", 2022. – B.141/ <https://journalss.org/index.php/obr/article/view/6509>
11. Беккариа, Чезаре (1738-1794). О преступлениях и наказаниях / Чезаре Беккариа; Биогр. очерк и пер. книги Беккариа «О преступлениях и наказаниях» проф. М.М. Исаева. – Москва, 1939. – 464 с./ <https://www.prilib.ru/item/1050681>
12. Jinoyat huquqi. Umumiy qism: Darslik (To'ldirilgan va qayta ishlangan ikkinchi nashri) / R. Kabulov, A. A. Otajonov va boshq. – T.: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2012. – B.324-325.
13. Iqtisodiy Hamkorlik va Taraqqiyot Tashkiloti (IHTT/OESD)ning Xalqaro tijorat bitimlarini amalga oshirishda xorijiy davlat mansabdor shaxslariga pora berishga qarshi kurashish to'g'risidagi konvensiyasi (1997-yil qabul qilingan)/ https://uz.wikipedia.org/wiki/OECDning_pora_berishga_qarshi_kurash_to%22%80%98g%E2%80%98risidagi_konvensiyasi.

YUSUPOVA Faringiz O'ktam qizi

O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi huzuridagi
Yuridik kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini
oshirish instituti dotsenti v.b.,
yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD)
ORCID: 0000-0002-8202-2160
E-mail: Faringiz002@gmail.com

TIBBIY XIZMATLAR KO'RSATISHDA MANFAATLAR TO'QNASHUVI: HUQUQIY TARTIBGA SOLISH MUAMMOLARI

Iqtibos keltirish uchun (для цитирования, for citation): YUSUPOVA F.O'. Tibbiy xizmatlar ko'rsatishda manfaatlar to'qnashuvi: huquqiy tartibga solish muammolari // Yurist axborotnomasi – Вестник юриста – Lawyer herald. № 4 (2026) B. 177-185.

 4 (2026) DOI <https://doi.org/10.34920/2181-9416/2026/4-019>

ANNOTATSIYA

Maqolada tibbiy xizmatlar ko'rsatishda manfaatlar to'qnashuvining yuzaga kelish sabablari, namoyon bo'lish shakllari va huquqiy tartibga solish muammolari tahlil qilinadi. Shifokor, tibbiyot muassasi, farmatsevtika kompaniyalari, diagnostika markazlari hamda sug'urta tashkilotlari o'rtasidagi moliyaviy yoki tashkiliy aloqalar bemor manfaatlari, tibbiy yordam sifati va kasbiy xolislikka salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligi asoslab beriladi. Mazkur maqolada tibbiy xizmatlar ko'rsatish jarayonida manfaatlar to'qnashuvining huquqiy va etik mohiyati tahlil qilinadi. Unda shifokor, tibbiyot muassasi hamda farmatsevtika kompaniyalari o'rtasidagi moliyaviy, tashkiliy yoki shaxsiy manfaatdorlik bemorning sifatli, xolis va xavfsiz tibbiy yordam olish huquqiga qanday ta'sir ko'rsatishi yoritiladi. Maqolada manfaatlar to'qnashuvining asosiy elementlari – asosiy manfaat, ikkilamchi manfaat va ularning o'zaro ziddiyati ilmiy-nazariy jihatdan ochib berilgan. Shuningdek, dori vositalarini targ'ib qilish, shifokorlarga sovg'alar berish, homiylik va farmatsevtika savdo vakillari bilan munosabatlarning tibbiy qarorlar mustaqilligiga ta'siri xorijiy tajriba asosida tahlil qilingan. Maqolada O'zbekiston qonunchiligida manfaatlar to'qnashuvini tartibga solishning mavjud huquqiy asoslari ko'rib chiqilib, ushbu sohada manfaatlarni oshkor qilish, ichki nazorat va javobgarlik mexanizmlarini kuchaytirish zarurligi asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: tibbiy xizmatlar, manfaatlar to'qnashuvi, bemor huquqlari, tibbiy etika, shifokor mas'uliyati, xabardor rozilik, kasbiy xolislik, farmatsevtika kompaniyalari, ichki nazorat, huquqiy tartibga solish.

ЮСУПОВА Фарингиз Уктамовна

И. о. доцента Института переподготовки и
повышения квалификации юридических кадров при
Министерстве юстиции Республики Узбекистан,
доктор философии (PhD) по юридическим наукам
ORCID: 0000-0002-8202-2160
E-mail: Faringiz002@gmail.com

КОНФЛИКТ ИНТЕРЕСОВ ПРИ ОКАЗАНИИ МЕДИЦИНСКИХ УСЛУГ: ПРОБЛЕМЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ

АННОТАЦИЯ

В статье анализируются причины возникновения, формы проявления и проблемы правового регулирования конфликта интересов при оказании медицинских услуг. Обосновывается, что финансовые, организационные либо личные связи между врачами, медицинскими учреждениями, фармацевтическими компаниями, диагностическими центрами и страховыми организациями могут оказывать негативное влияние на интересы пациента, качество медицинской помощи и профессиональную объективность. В статье раскрывается правовая и этическая сущность конфликта интересов в процессе оказания медицинских услуг. Особое внимание уделяется тому, каким образом финансовая, организационная или личная заинтересованность врача, медицинского учреждения либо фармацевтической компании может повлиять на право пациента на получение качественной, объективной и безопасной медицинской помощи. В научно-теоретическом аспекте рассматриваются основные элементы конфликта интересов: основной интерес, вторичный интерес и противоречие между ними. Кроме того, на основе зарубежного опыта анализируется влияние продвижения лекарственных средств, предоставления подарков врачам, спонсорской поддержки и взаимодействия с представителями фармацевтических компаний на независимость медицинских решений. В статье также рассматриваются существующие правовые основы регулирования конфликта интересов в законодательстве Республики Узбекистан и обосновывается необходимость усиления механизмов раскрытия интересов, внутреннего контроля и юридической ответственности в данной сфере.

Ключевые слова: медицинские услуги, конфликт интересов, права пациента, медицинская этика, ответственность врача, информированное согласие, профессиональная объективность, фармацевтические компании, внутренний контроль, правовое регулирование.

FARINGIZ Yusupova

Acting Associate Professor of The Institute for Retraining
and Advanced Training of Legal
Personnel under the Ministry of Justice
of the Republic of Uzbekistan,
Doctor of Philosophy (PhD) in Law
ORCID: 0000-0002-8202-2160
E-mail: Faringiz002@gmail.com

CONFLICT OF INTEREST IN THE PROVISION OF MEDICAL SERVICES: ISSUES OF LEGAL REGULATION

ANNOTATION

The article analyzes the causes, forms of manifestation, and legal regulation issues of conflicts of interest in the provision of medical services. It substantiates that financial, organizational, or personal

relationships between physicians, medical institutions, pharmaceutical companies, diagnostic centers, and insurance organizations may negatively affect patients' interests, the quality of medical care, and professional impartiality. The article examines the legal and ethical nature of conflicts of interest in the process of providing medical services. Particular attention is paid to how the financial, organizational, or personal interests of a physician, medical institution, or pharmaceutical company may influence a patient's right to receive high-quality, impartial, and safe medical care. The main elements of a conflict of interest the primary interest, secondary interest, and the contradiction between them are explored from a scientific and theoretical perspective. In addition, based on foreign experience, the article analyzes the impact of drug promotion, gifts to physicians, sponsorship, and interactions with pharmaceutical sales representatives on the independence of medical decision-making. The study also examines the existing legal framework for regulating conflicts of interest under the legislation of the Republic of Uzbekistan and substantiates the need to strengthen mechanisms for disclosure of interests, internal control, and legal liability in this area

Keywords: medical services, conflict of interest, patient rights, medical ethics, physician liability, informed consent, professional impartiality, pharmaceutical companies, internal control, legal regulation.

Sog'liqni saqlash tizimida tibbiy xizmatlar ko'rsatish sifati, avvalo, shifokor va bemor o'rtasidagi ishonch, kasbiy xolislik, tibbiy qarorlarning ilmiy asoslanganligi hamda bemor manfaatlarining ustuvorligiga bevosita bog'liqdir. Tibbiy xizmat ko'rsatish jarayonida shifokor yoki tibbiyot muassasasining shaxsiy, moliyaviy, tashkiliy yoxud boshqa manfaatlari bemorga nisbatan xolis va sifatli tibbiy yordam ko'rsatish majburiyati bilan zid kelgan hollarda manfaatlar to'qnashuvi yuzaga keladi. Bunday holatlar nafaqat tibbiy xizmat sifati va bemor xavfsizligiga, balki sog'liqni saqlash tizimiga bo'lgan jamoatchilik ishonchiga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 48-moddasida "har kim sog'lig'ini saqlash va malakali tibbiy xizmatdan foydalanish huquqiga ega"[1] deb belgilangan bo'lib, bu norma tibbiy xizmatlar ko'rsatishda bemor huquqlari va qonuniy manfaatlarini ta'minlash, tibbiy qarorlarning xolisligi hamda manfaatlar to'qnashuvining oldini olish sog'liqni saqlash sohasidagi muhim huquqiy kafolatlar tizimining ajralmas qismi ekanini ko'rsatadi.

M.Tonelli fikriga ko'ra "manfaatlar to'qnashuvi – bu asosiy manfaatga oid kasbiy xulosa yoki harakatlarga ikkilamchi manfaat noo'rin ta'sir ko'rsatishi xavfini yuzaga keltiradigan holatlar majmuidir". Manfaatlar to'qnashuvi moliyaviy yoki nomoliyaviy bo'lishi mumkin. Biroq moliyaviy manfaatlar to'qnashuvi ko'proq muhokama qilinadi. Buning sababi u boshqa manfaatlarga nisbatan ko'proq korrupsiyaviy xususiyatga ega ekanligida emas, balki uning obyektiv va miqdoriy jihatdan o'lchanadigan xususiyatga ega ekanligidadir [2].

Bugungi kunda tibbiyot sohasida xususiy sektorning kengayishi, farmatsevtika kompaniyalari, diagnostika markazlari, sug'urta tashkilotlari va raqamli platformalar bilan hamkorlikning ortib borishi manfaatlar to'qnashuvi xavfini yanada kuchaytirmoqda. Masalan, shifokorning muayyan dori vositalarini tavsiya etishda farmatsevtika kompaniyalari bilan manfaatdor aloqaga ega bo'lishi, bemorni o'zi manfaatdor bo'lgan diagnostika markaziga yo'naltirishi yoki tibbiyot muassasasining iqtisodiy manfaatlarini bemorning haqiqiy ehtiyojlaridan ustun qo'yishi amaliyotda turli huquqiy va axloqiy muammolarni keltirib chiqarishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligining 2024-yil 24-martdagi 88-son buyrug'ida "Tibbiyot xodimlarining odob-axloq kodeksining boshlang'ich qoidalarida tibbiyot xodimi korrupsiya va manfaatlar to'qnashuvi haqida alohida tushunchalar keltirilgan bo'lib, aynan ushbu qoidalar vazirlik tizimida faoliyat ko'rsatayotgan barcha tibbiyot muassasalarining rahbarlik xodimlari va jamoa uchun majburiy hisoblanishi ko'rsatilgan [3].

J.P.Kassirer, M.Angell fikriga ko'ra tibbiy xizmatlar ko'rsatish jarayonida manfaatlar to'qnashuvining uchta asosiy elementi mavjud: asosiy manfaat, ikkilamchi manfaat va manfaatlar to'qnashuvining o'zi. Tibbiyot sohasida asosiy manfaat, avvalo, bemorning hayoti, sog'lig'i, xavfsizligi, huquqlari va qonuniy

manfaatlarini himoya qilish, unga sifatli, xolis va ilmiy asoslangan tibbiy yordam ko'rsatishdan iboratdir. Shuningdek, tibbiy qarorlarning mustaqilligi, davolash usullarining bemor manfaatlariga mos tanlanishi, tibbiy tadqiqotlarning xolisligi hamda tibbiy ta'lim sifatini ta'minlash ham asosiy manfaatlar qatoriga kiradi [4].

Ikkilamchi manfaatlar esa tibbiyot xodimi, tibbiyot muassasasi yoki boshqa manfaatdor shaxslarning moliyaviy, kasbiy, tashkiliy yoki shaxsiy manfaatlaridan iborat bo'lishi mumkin. Jumladan, farmatsevtika kompaniyalaridan moddiy rag'bat olish, muayyan dori vositasi yoki tibbiy buyumni tavsiya etishdan manfaatdorlik, pullik tibbiy xizmatlar hajmini oshirishga intilish, kasbiy mavqeini mustahkamlash, ilmiy maqola yoki tadqiqot natijalarini e'lon qilish orqali shaxsiy obro' orttirish, shuningdek, qarindoshlar, do'stlar, hamkasblar yoki talabalar manfaatini ko'zlash ikkilamchi manfaatlar sifatida namoyon bo'lishi mumkin [5].

Ikkilamchi manfaatlarning mavjudligi o'z-o'zidan huquqbuzarlik yoki axloqiy jihatdan nomaqbul holat hisoblanmaydi. Biroq tibbiy qaror qabul qilishda ushbu manfaatlar bemorning sog'lig'i va xavfsizligi kabi asosiy manfaatlardan ustun qo'yilsa, manfaatlar to'qnashuvi xavfli tus oladi. Masalan, shifokorning farmatsevtika kompaniyasi bilan moliyaviy aloqasi bemorga eng maqbul va zarur dori vositasini emas, balki aynan ushbu kompaniya mahsulotini tavsiya etishga ta'sir ko'rsatsa, bu holat tibbiy xizmat ko'rsatishda manfaatlar to'qnashuvining yaqqol ko'rinishi hisoblanadi [6].

Manfaatlar to'qnashuvining o'zi esa uchinchi asosiy element sifatida alohida ahamiyatga ega. Tibbiyotda manfaatlar to'qnashuvi mavjud deb topilishi uchun bemorga real zarar yetkazilgan bo'lishi yoki noto'g'ri davolash qarori qabul qilingan bo'lishi shart emas. Muhimi, shifokor, tibbiyot muassasasi yoki tibbiy tadqiqotchi faoliyatida bemor manfaatlari, tibbiy xolislik yoki ilmiy halollik ikkilamchi manfaatlar ta'sirida e'tibordan chetda qolishi xavfini yuzaga keltiradigan holatlar yoki munosabatlarning mavjudligidir. Shu sababli tibbiy xizmatlar ko'rsatishda manfaatlar to'qnashuvini baholashda nafaqat amalda yuz bergan salbiy oqibatlar, balki bunday oqibatlarni keltirib chiqarishi mumkin bo'lgan xavf omillari ham inobatga olinishi lozim [7].

Demak, tibbiyot sohasida manfaatlar to'qnashuvi bemorning manfaatlari, tibbiy qarorlarning xolisligi va sog'liqni saqlash tizimiga bo'lgan ishonchga bevosita ta'sir qiluvchi muhim huquqiy va etik muammo hisoblanadi. Shu bois uni aniqlash, oshkor qilish, oldini olish va bartaraf etish bo'yicha aniq huquqiy mexanizmlarni belgilash tibbiy xizmatlar sifatini ta'minlashning muhim shartlaridan biridir.

O'zbekiston Respublikasining "Manfaatlar to'qnashuvi to'g'risida"gi Qonunida manfaatlar to'qnashuvi shaxsning shaxsiy, bevosita yoki bilvosita manfaatdorligi uning lavozim yoxud xizmat majburiyatlarini lozim darajada bajarishiga ta'sir ko'rsatayotgan yoki ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan holat sifatida belgilanadi. Bunda shaxsiy manfaatdorlik bilan fuqarolar, tashkilotlar, jamiyat yoki davlatning huquqlari va qonuniy manfaatlari o'rtasida qarama-qarshilik yuzaga kelgan bo'lsa, mavjud manfaatlar to'qnashuvi, bunday qarama-qarshilik yuzaga kelishi ehtimoli mavjud bo'lsa, ehtimoliy manfaatlar to'qnashuvi sifatida baholanadi.

Mazkur ta'rif tibbiy xizmatlar ko'rsatish sohasiga tatbiq etilganda, shifokor yoki tibbiyot muassasasining shaxsiy, moliyaviy, tashkiliy yoxud boshqa manfaatlari bemorning hayoti, sog'lig'i, xavfsizligi hamda sifatli va xolis tibbiy yordam olish huquqi bilan zid kelgan yoki bunday ziddiyat yuzaga kelishi mumkin bo'lgan vaziyatlar manfaatlar to'qnashuvi sifatida namoyon bo'ladi.

Manfaatlar to'qnashuvining xavfli jihati shundaki, u ko'pincha ochiq huquqbuzarlik shaklida emas, balki yashirin, bilvosita yoki aniqlash qiyin bo'lgan munosabatlar orqali namoyon bo'ladi. Shu sababli ushbu institutni faqat umumiy tibbiy etika qoidalari bilan tartibga solish yetarli emas. Aksincha, manfaatlarni oshkor qilish, bemorni xabardor qilish, tibbiy qaror qabul qilishda mustaqillikni ta'minlash, ichki nazorat mexanizmlarini joriy etish va javobgarlik choralari aniq belgilash orqali huquqiy tartibga solishning kompleks tizimini shakllantirish zarur.

Mazkur mavzuning dolzarbligi, bir tomondan, bemorning hayoti, sog'lig'i, sha'ni, qadr-qimmati va shaxsiy hayot daxlsizligi kabi fundamental huquqlarini himoya qilish zarurati bilan, ikkinchi tomondan esa tibbiyot xodimlarining kasbiy mustaqilligi va tibbiyot muassasalarining qonuniy faoliyatini shaffof

tashkil etish ehtiyoji bilan belgilanadi. Manfaatlar to'qnashuvi o'z vaqtida aniqlanmasa va bartaraf etilmasa, bemorga ortiqcha tibbiy muolajalar tayinlanishi, asossiz dori vositalari tavsiya qilinishi, noto'g'ri yo'naltirishlar berilishi yoki tibbiy qarorlarning iqtisodiy manfaatlar ta'sirida qabul qilinishi ehtimoli ortadi.

Shu nuqtayi nazardan, tibbiy xizmatlar ko'rsatishda manfaatlar to'qnashuvining huquqiy mohiyatini aniqlash, uning oldini olish va bartaraf etish mexanizmlarini takomillashtirish, bemor huquqlarini himoya qilishga qaratilgan samarali huquqiy kafolatlarni ishlab chiqish bugungi kunda muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Tibbiyot kasbi Gippokrat davridan boshlangan shifokor qasamyodiga muvofiq, doimo bemor farovonligini o'zining asosiy manfaati sifatida e'tirof etib kelgan. Ko'plab tadqiqotlar shifokorlar va farmatsevtika savdo vakillari o'rtasidagi o'zaro munosabatlar shifokorlarning xatti-harakatlariga ta'sir ko'rsatishini tasdiqlagan [8]. Ushbu munosabatlar ilmiy tadqiqotlar va tibbiy ta'limni qo'llab-quvvatlashdan tortib, bemorlar va shifokorlarga mo'ljallangan dolzarb ma'lumotlar hamda o'quv materiallarini taqdim etishgacha bo'lgan jarayonlarni qamrab oladi.

Xorijiy davlatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, ayrim mamlakatlarda, xususan Nigeriyada farmatsevtika kompaniyalari savdo vakillari bilan shifokorlar o'rtasidagi o'zaro aloqalar tibbiy amaliyotda keng tarqalgan hodisa sifatida namoyon bo'ladi Nigeriyada farmatsevtika savdo vakillari va shifokorlar o'rtasidagi bunday aloqalar keng tarqalgan. Garchi ko'plab shifokorlar farmatsevtika savdo vakillarining tashriflarini sog'liqni saqlash tizimining boshqa bo'g'inlari tomonidan yetarli darajada taqdim etilmaydigan yangi dori vositalari va tibbiy buyumlar haqidagi dolzarb axborotning samarali manbai deb hisoblasalar-da [9], tibbiyotning asosiy maqsadlariga rioya etish hamda jamoatchilik ishonchini saqlab qolish uchun bunday munosabatlarning chegaralarini aniq belgilovchi va ularni etik me'yorlar doirasida ushlab turuvchi siyosat va qoidalarni ishlab chiqish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Shifokorlar va farmatsevtika sanoati tomonidan dori vositalarini targ'ib qilish usullari, farmatsevtika kompaniyalari tomonidan sovg'alar berish amaliyoti, shifokorlarning farmatsevtika sanoati bilan munosabatlarga nisbatan qarashlari va munosabati, bemorlar hamda jamoatchilikning bunday munosabatlarga munosabati, shuningdek, ularning tibbiy amaliyot va jamiyatga ta'siri kiradi.

Jahon sog'liqni saqlash tashkilotining (JSST) dori vositalarini targ'ib qilish mezonlariga ko'ra, targ'ibot deganda ishlab chiqaruvchilar va distribyutorlarning dori vositalarini retsept asosida tavsiya etish, yetkazib berish, xarid qilish va/yoki ulardan foydalanishga undashga qaratilgan barcha axborot beruvchi hamda ishontiruvchi faoliyati tushuniladi [10]. Ko'plab yirik farmatsevtika kompaniyalari retsept yozish vakolatiga ega bo'lgan shifokorlarni dori vositalarining kelgusidagi savdosiga yo'l ochuvchi asosiy bo'g'in deb hisoblaydi. Shu sababli ular shifokorlarga ta'sir ko'rsatish va dori vositalarini reklama qilish, sovg'alar berish, tibbiyotga oid tadbirlarni qo'llab-quvvatlash, ba'zan esa moliyaviy rag'batlantirish orqali targ'ib qilish uchun katta mablag' sarflaydi. O'rtacha hisobda farmatsevtika kompaniyalari o'z savdo tushumlarining 20 foizi yoki undan ko'prog'ini marketingga yo'naltiradi. Bu ularga katta daromad keltirgani sababli, bunday usullardan voz kechish uchun ularda yetarli rag'bat mavjud emas [11]. Jahon farmatsevtika bozori 2019-yilda 1,25 trillion AQSh dollariga baholangan bo'lib, bu 2001-yildagi 390 milliard AQSh dollariga nisbatan sezilarli o'sishni ko'rsatadi [12].

"Detailing" farmatsevtika kompaniyalari tomonidan qo'llaniladigan yakkama-yakka marketing usuli bo'lib, unda kompaniyalar shifokorlarni o'z mahsulotlari haqida xabardor qiladi va natijada shifokorlar aynan ushbu mahsulotlarni retsept orqali tavsiya etishiga umid qiladi. Bu farmatsevtika marketingining eng asosiy usullaridan biri hisoblanadi [13]. Biroq buning salbiy oqibati shundaki, bunday uchrashuvlar shifokorlarning bemorlarni qabul qilishga sarflashi lozim bo'lgan vaqtini egallaydi. Shifokorlarga mahsulotlar bo'yicha dolzarb ilmiy adabiyotlar va hujjatlar taqdim etiladi, dori vositalari haqidagi ma'lumotlar esa ko'rgazmali vositalar, audio-vizual materiallar orqali yetkazilishi mumkin [14]. Shuningdek, farmatsevtika vakillari shifokorlarning aloqa ma'lumotlarini yig'ib, ijtimoiy tarmoqlar orqali ular bilan muntazam bog'lanib turadi hamda o'z mahsulotlarining bozordagi boshqa mahsulotlarga nisbatan ehtimoliy ustunligini eslatib boradi. Ushbu an'anaviy usulning zamonaviy

ko'rinishi "e-detailing" usuli bo'lib, bunda farmatsevtika vakillari internet, ijtimoiy tarmoqlar va boshqa veb-texnologiyalar orqali shifokorlar bilan xuddi shunday munosabatlarni shakllantiradi [15].

Dori vositalarini targ'ib qiluvchi reklama materiallari ham farmatsevtika kompaniyalarining mahsulotlarini ilgari surish va noaniq dori ma'lumotlarini tarqatishdagi muhim marketing usullaridan biridir. Bunday ma'lumotlar shifokorlarning retsept yozish amaliyotiga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Dori vositasi haqidagi ma'lumotlar mahsulot xususiyatlari va turli marketing da'volarini o'z ichiga oladi, ularning ishonchliligi va haqiqiyligini oshirish maqsadida havolalar bilan mustahkamlanadi.

Hindistondagi dori vositalarini targ'ib qiluvchi reklama materiallarida keltirilgan da'volar va ularning ishonchliligini tanqidiy tahlil qilgan tadqiqotda da'volarni asoslash uchun berilgan 160 ta havoladan 49 tasi, ya'ni 30 foizi topib bo'lmaydigan manbalar ekani aniqlangan. Qolgan 111 ta, ya'ni 70 foiz topilgan havolalardan 92 tasi, ya'ni 83 foizi haqiqiy deb topilgan. Bu esa reklama materiallarida berilgan ma'lumotlar xolis emasligi, to'liq emasligi, yetarli darajada ishonchli emasligi va shubhali manbalarga tayanganligini ko'rsatadi [16].

Xuddi shuningdek, Nepalda o'tkazilgan tadqiqotda targ'ibot materiallarining 87,88 foizida terapevtik ko'rsatmalar qayd etilgan bo'lsa-da, ularning aksariyatida nojo'ya ta'sirlar, dorilar o'zaro ta'siri, homiladorlik va emizish davrida qo'llash bo'yicha ma'lumotlar yetishmasligi aniqlangan [17]. Pokistonda o'tkazilgan tadqiqot ham dori vositalariga oid reklama materiallari chalg'ituvchi va bo'rttirilgan deb baholanganini tasdiqlagan [18]. Ushbu natijalar rivojlangan davlatlarda kuzatilgan holatlar bilan ham o'xshashdir [19]. Garchi bunday davlatlarda tartibga solish mexanizmlari ancha shakllangan bo'lsa-da, farmatsevtika sanoatining haddan tashqari foyda olishga intilishi va tibbiyot hamjamiyatining ayrim vakillari bilan kelishuvlari natijasida bu soha hanuz ta'sir ostida qolmoqda. Dori vositalarini targ'ib qiluvchi adabiyotlarni tanqidiy tahlil qilish retsept yozish amaliyotini yanada samarali qilishi mumkin. Agar dori vositalarini targ'ib qiluvchi adabiyotlar JSS'ning barcha ko'rsatmalariga javob bersa, targ'ibot etik va oqilona tus olishi mumkin.

Targ'ibotning yana bir usuli sovg'alar berish bo'lib, ular bepul dori namunalari, mayda kanselyariya buyumlarini, konferensiyalar va ta'lim tadbirlariga safar xarajatlarini qoplashni, shuningdek, naqd pul berishni o'z ichiga oladi. Bangladeshda o'tkazilgan tadqiqotda sovg'alarning turli shakllari qo'llanilishi qayd etilgan. Ular jumlasiga ish stoli buyumlari, masalan, ruchka, bloknot, qog'oz bostirgich, kundalik; shaxsiy foydalanish buyumlari, masalan, noutbuk, soat, kiyim-kechak, taqinchoqlar; maishiy buyumlar, masalan, idish-tovoqlar, konditsioner, mebel; oziq-ovqat mahsulotlari va naqd pul kiradi [20]. Shunga o'xshash natijalar Nigeriya shifokorlari orasida ham aniqlangan bo'lib, ularga eng ko'p taklif etilgan narsalar ovqatlanish xarajatlarini qoplash va arzon sovg'alar bo'lgan.

Farmatsevtika sanoati ijtimoiy tadbirlarni homiylik qilish, ta'lim va ilmiy tadqiqot faoliyatini qo'llab-quvvatlash orqali bemorlar farovonligiga hissa qo'shadi. Ular bemorlar va jamiyat manfaatlarini yo'lida yangi bilimlarni egallashga intilayotgan tadqiqotchilarni qo'llab-quvvatlashda ishtirok etadi. Biroq dori ishlab chiqaruvchi kompaniyaning asosiy manfaati bemorlar sog'lig'i emas, balki o'z mahsuloti savdosini ko'paytirish va foyda olishdan iboratdir. Bu manfaat tibbiyot kasbinning asosiy maqsadi bilan zid keladi. Shifokorlarning muhim qaror qabul qiluvchi shaxslar sifatidagi roli farmatsevtika kompaniyalarining targ'ibot faoliyati aynan ularga qaratilishiga sabab bo'ladi. Bunday o'zaro munosabatlar turli darajalarda namoyon bo'ladi.

Shifokorlarga ko'pincha dori vositasining samaradorligini bevosita baholash uchun katta miqdorda bepul mahsulot namunalari beriladi. Keyinchalik shifokorlar ushbu namunalarni bemorlarga bepul taqdim etishlari mumkin. Biroq aksariyat shifokorlar xonalariga arzonroq generik dori vositalari namunalari yetkazib berilmagani sababli muammoli vaziyat yuzaga keladi. Natijada bemorlar generik dori vositalari mavjud bo'lsa-da, qimmatroq brend mahsulotlardan foydalanishga majbur bo'lishi mumkin.

Farmatsevtika savdo vakillari mahsulot haqida ma'lumotlarni o'z ichiga olgan hujjatlardan tashqari, kompaniya mahsulotlari sifatida ruchkalar, kundaliklar, stetoskoplar va tibbiy amaliyotda foydalaniladigan boshqa buyumlarni ham tarqatadi. Ba'zan bunday sovg'alar kasbiy faoliyat bilan bevosita bog'liq bo'lmagan qimmatbaho narsalargacha kengayadi. Masalan, uyda foydalanish uchun noutbuklar, oila

a'zolari bilan dam olish xarajatlarini qoplash, ayrim hollarda esa muayyan mahsulotlardan foydalangani uchun bevosita pul to'lash holatlari.

Uzluksiz tibbiy ta'lim butun dunyoda sifatli klinik amaliyotning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. U amaliyotchi shifokorlar va akademik tibbiyot vakillariga bemorlarni davolashning zamonaviy usullari hamda tibbiy amaliyotdagi yangi yutuqlardan xabardor bo'lib borish imkonini beradi. Nigeriyada barcha shifokorlar litsenziyani saqlab qolish uchun belgilangan miqdordagi uzluksiz tibbiy ta'lim birliklarini taqdim etishlari talab etiladi.

Farmatsevtika sanoati o'z savdo vakillari orqali uzluksiz tibbiy ta'lim ma'ruzalariga, shuningdek, butun fakultet yoki alohida shifokorlarning kasbiy konferensiyalarda ishtirok etishiga homiylik qiladi. Ular bunday uchrashuv va konferensiyalarda ovqatlanish xarajatlarini ham qoplab, bir vaqtning o'zida o'z mahsulotlarini reklama qiladi. Bunday munosabatlar manfaatlar to'qnashuvini yuzaga keltirishi va bemorlarga ko'rsatiladigan tibbiy yordamga tijorat manfaatlarining ta'sir ko'rsatishiga olib kelishi mumkinligi aniqlangan. Mamlakatimizda bunday homiylikning farmatsevtika sanoati uchun moliyaviy qiymati o'rganilmagan. Biroq AQShda farmatsevtika kompaniyalari akkreditatsiyadan o'tgan uzluksiz tibbiy ta'lim xarajatlarining 60 foizigacha qismini moliyalashtiradi [21].

Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (JSST) manfaatlar to'qnashuvini sog'liqni saqlash tizimida samarali boshqaruv, shaffoflik va jamoatchilik ishonchini ta'minlash bilan bevosita bog'liq masala sifatida baholaydi. JSSTning 2022-yilda e'lon qilingan "Managing conflicts of interest" nomli qo'llanmasida manfaatlar to'qnashuvining oldini olish va uni boshqarish farmatsevtika sohasi bo'yicha qarorlar qabul qilish jarayonida jamoat salomatligini himoya qilishning muhim kafolati sifatida ko'rsatilgan [22]. Xususan, dori vositalarini tanlash, ro'yxatdan o'tkazish, xarid qilish, kompensatsiya qilish va ularni qo'llash bo'yicha qarorlar manfaatdor shaxslarning moliyaviy yoki boshqa ikkilamchi manfaatlari ta'siridan xoli bo'lishi lozim.

JSSTga ko'ra, manfaatlar to'qnashuvini tartibga solishda mutanosiblik, shaffoflik, hisobdorlik va adolatlilik prinsiplari muhim ahamiyatga ega. Mazkur yondashuv tibbiy xizmatlar ko'rsatishda shifokorlar, farmatsevtika kompaniyalari, diagnostika markazlari va boshqa subyektlar o'rtasidagi munosabatlarni ochiq va nazorat qilinadigan huquqiy mexanizmlar asosida tashkil etishni talab qiladi. Shu bois shifokor yoki tibbiyot muassasasining farmatsevtika kompaniyalari bilan moliyaviy, tashkiliy yoki shaxsiy aloqalari mavjud bo'lgan hollarda, bunday manfaatdorlik oshkor qilinishi, tibbiy qaror qabul qilish jarayonida esa bemor manfaatlari ustuvorligi ta'minlanishi zarur.

JSSTning dori vositalarini targ'ib qilish bo'yicha etik mezonlarida dori targ'iboti ishlab chiqaruvchilar va distribyutorlar tomonidan dori vositalarini tavsiya etish, yetkazib berish, xarid qilish yoki ulardan foydalanishga undashga qaratilgan axborot beruvchi va ishontiruvchi faoliyat sifatida talqin qilinadi. Shu sababli dori vositalarini reklama qilish, shifokorlarga sovg'alar berish, bepul namunalar taqdim etish, konferensiyalar va uzluksiz tibbiy ta'lim tadbirlariga homiylik qilish kabi amaliyotlar qat'iy etik va huquqiy mezonlar asosida tartibga solinishi lozim. Aks holda, bunday munosabatlar shifokorning kasbiy xolisligiga, retsept yozish amaliyotiga va bemorning sifatli hamda xavfsiz tibbiy yordam olish huquqiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Shu nuqtayi nazardan, JSST yondashuvi O'zbekiston Respublikasi sog'liqni saqlash tizimida ham manfaatlar to'qnashuvini aniqlash, manfaatlarni majburiy deklaratsiya qilish, ichki nazorat va komplayens tizimini kuchaytirish, shifokorlar va farmatsevtika kompaniyalari o'rtasidagi aloqalarni shaffoflashtirish hamda bemor huquqlarini himoya qilishga qaratilgan aniq huquqiy mexanizmlarni ishlab chiqish zarurligini asoslaydi.

Xulosa qilib aytganda, tibbiy xizmatlar ko'rsatish jarayonida manfaatlar to'qnashuvi bemorning sog'lig'i, xavfsizligi, malakali va xolis tibbiy yordam olish huquqiga bevosita ta'sir ko'rsatadigan muhim huquqiy va etik muammo hisoblanadi. Shifokor yoki tibbiyot muassasasining moliyaviy, tashkiliy yoxud shaxsiy manfaatlari bemor manfaatlaridan ustun qo'yilgan hollarda tibbiy qarorlarning mustaqilligi, ilmiy asoslanganligi va adolatlilik xavf ostida qoladi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, manfaatlar to'qnashuvi har doim ham ochiq huquqbuzarlik shaklida namoyon bo'lmaydi. U ko'pincha farmatsevtika kompaniyalari bilan hamkorlik, sovg'alar, homiylik, bepul dori namunalari, pullik xizmatlarga yo'naltirish yoki tibbiy qarorlarning iqtisodiy manfaatlar ta'sirida qabul qilinishi orqali yashirin ko'rinishda yuzaga keladi. Ayniqsa, dori vositalarini targ'ib qilish, "detailing" va "e-detailing" amaliyotlari shifokorlarning retsept yozish faoliyatiga ta'sir ko'rsatishi mumkinligi sababli alohida huquqiy tartibga solishni talab etadi.

Shu sababli tibbiyot sohasida manfaatlar to'qnashuvining oldini olish faqat umumiy odob-axloq qoidalari bilan cheklanmasligi lozim. Bu borada manfaatlarni majburiy oshkor qilish, bemorni xabardor qilish, farmatsevtika kompaniyalari bilan munosabatlarning aniq chegaralarini belgilash, tibbiyot muassasalarida ichki nazorat va komplayens mexanizmlarini kuchaytirish, shuningdek, javobgarlik choralari aniq belgilash zarur.

O'zbekiston Respublikasida ushbu institutni takomillashtirish bemor huquqlarini himoya qilish, tibbiy xizmatlar sifatini oshirish, shifokorlarning kasbiy mustaqilligini ta'minlash va sog'liqni saqlash tizimiga bo'lgan jamoatchilik ishonchini mustahkamlashga xizmat qiladi. Shu bois tibbiy xizmatlar ko'rsatishda manfaatlar to'qnashuvini aniqlash, oldini olish va bartaraf etish bo'yicha kompleks huquqiy mexanizmlarni ishlab chiqish bugungi kunda dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

IQTIBOSLAR/CHOCKI/REFERENCES:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Yangi tahrir. 2023-yil 30-aprel.URL: <https://lex.uz/docs/-6445145>
2. Tonelli MR. Conflict of Interest in Clinical Practice. Chest. 2007;132(2):664–670.URL: [https://journal.chestnet.org/article/S0012-3692\(15\)37464-X/abstract](https://journal.chestnet.org/article/S0012-3692(15)37464-X/abstract)
3. Tibbiyot xodimlarining odob-axloq kodeksi. O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirining 2022-yil 24-martdagi 88-son buyrug'i bilan tasdiqlangan.Rasmiy manba: <https://gov.uz/oz/zarafshon/news/view/129434>
4. Kassirer JP, Angell M. Financial conflicts of interest in biomedical research. N Engl J Med. 1993;329(8):570–571.
5. URL: <https://www.nejm.org/doi/abs/10.1056/NEJM199308193290810>
6. Brax H, Fadlallah R, Al-Khaled L, Kahale LA, Nas H, El-Jardali F, et al. Association between physicians' interaction with pharmaceutical companies and their clinical practices: A systematic review and meta-analysis. PLoS One. 2017;12(4). URL: <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0175493>
7. Blumenthal D. Doctors and drug companies. N Engl J Med. 2004;351(18):1885–1890. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/15509823/>
8. Fadare JO, Oshikoya KA, Ogunleye OO, Desalu OO, Ferrario A, Enwere OO, et al. Drug promotional activities in Nigeria: Impact on the prescribing patterns and practices of medical practitioners and the implications. Hosp Pract (1995). 2018;46(2):77–87.URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/29426263/>
9. Schramm J, Andersen M, Vach K, Kragstrup J, Kampmann JP, Søndergaard J. Promotional methods used by representatives of drug companies: A prospective survey in general practice Scand J PHC. 2007;25:93–7 doi: 10.1080/02813430701339659
10. Şahne BS, Yeğenoğlu S, Üner MM, Wertheimer AI. Adherence of drug advertisements to the international marketing codes. Hacettepe University Journal of the Faculty of Pharmacy. 2012;32(1):53–66. URL: <https://dergipark.org.tr/en/pub/hujpharm/article/639002>
11. Khazzaka M. Pharmaceutical marketing strategies' influence on physicians' prescribing pattern in Lebanon: Ethics gifts, and samples BMC Health Serv Res. 2019;19(80) doi: 10.1186/s12913-019-3887-6
12. Revenue of the worldwide pharmaceutical market from 2001 to 2019 (in billion US dollars) <https://www.statista.com/statistics/263102/pharmaceutical-market-worldwide-revenue-since--2001/>. Accessed May 15, 2020
13. Roy N, Madhiwalla N, Pai SA. Drug promotional practices in Mumbai: A qualitative study. Indian J Med Ethics. 2007;4(2):57–61. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/18630221/>
14. Cooper RJ, Schriger DL. The availability of references and the sponsorship of original research cited in pharmaceutical advertisements. CMAJ. 2005;172(4):487–491.URL: <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC548410/>
15. Taber E, Whitesell J. Physician interaction with pharmaceutical companies: New rules and nationwide trends Northern Ohio Physician. 2009;94:1–3 <https://www.tuckerellis.com/files/physician-interaction-with-pharmaceutical-companies.pdf>. Accessed January 31, 2019.

16. Randhawa GK, Singh NR, Rai J, Kaur G, Kashyap R. A critical analysis of claims and their authenticity in Indian drug promotional advertisements. *Adv Med.* 2015;2015:469147. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/26556557/>
17. Alam K, Shah AK, Ojha P, Palaian S, Shankar PR. Evaluation of drug promotional materials in a hospital setting in Nepal. *South Med Rev.* 2009;2(1):2–6. URL: <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC3471165/>
18. Rohra DK, Gilani AH, Memon IK, Perven G, Khan MT, Zafar H, et al. Critical evaluation of the claims made by pharmaceutical companies in drug promotional material in Pakistan. *J Pharm Pharm Sci.* 2006;9(1):50–59. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/16849008/>
19. Grande D, Shea JA, Armstrong K. Pharmaceutical industry gifts to physicians: Patient beliefs and trust in physicians and the health care system. *J Gen Intern Med.* 2012;27(3):274–279. URL: <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC3286560/>
20. Latten T, Westra D, Angeli F, Paulus A, Struss M, Ruwaard D. Pharmaceutical companies and healthcare providers: Going beyond the gift – an explorative review. *PLoS One.* 2018;13(2). URL: <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0191856>
21. Khakhkhar T, Mehta M, Shah R, Sharma D. Evaluation of drug promotional literatures using WHO guidelines. *J Pharm Negative Results.* 2013;4:33–38. DOI: <https://doi.org/10.4103/0976-9234.116770>
22. Abdulah DM, Perot KA. Pharmaceutical promotions and trustworthiness on new drug prescribing among physicians in public general hospitals. *J Hosp Adm.* 2019;8(6):17–23. URL: <https://www.sciedupress.com/journal/index.php/jha/article/view/16133>
23. World Health Organization. Managing conflicts of interest: a how-to guide for public pharmaceutical-sector committees in low- and middle-income countries. Geneva: World Health Organization; 2022. Licence: CC BY-NC-SA 3.0 IGO. URL: <https://www.who.int/publications/i/item/9789240057982>.

YURIST AXBOROTNOMASI
4-SON

ВЕСТНИК ЮРИСТА
НОМЕР 4

LAWYER HERALD
ISSUE 4

ISSN 2181-9416
DOI JURNAL: 10.34920/2181-9416/2026/4
2026-YIL